

Végh Balázs Béla

Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban

Erdélyi Tudományos Füzetek

253

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása
Kolozsvár, 2005**

Megjelent

**a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával**

**Felelős kiadó
Sipos Gábor**

ISBN 973-8231-47-7

TARTALOM

Bevezetés

1. Néhány szó a kánonelméletről

- 1.1. Mi a kánon?
 - 1.2. Kánonalkotási folyamatok, kanonizáció
 - 1.3. A kánon mint intézmény
 - 1.4. A kánon egyéb aspektusai és funkciói
- A fejezet összeállításához felhasznált szakirodalom

2. Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban

- 2.1. Kánon és közösség
- 2.2. Kánon és érték
- 2.3. Kánon és történetiség
- 2.4. A kánon intézményei

Következtetések

Könyvészet

Procesul de canonizare în literatura minorităților naționale

Der Kanonisierungsprozess in den Minderheitenliteraturen

Bevezetés

Az 1989-es változások újra lehetőséget teremtettek a kisebbségi irodalom fogalmának „körüljárására”, és az utóbbi években újabb eredményekkel gazdagodhatott a kisebbségi irodalom szakirodalma. Ugyanakkor újabb kételyek és tisztázatlan kérdések is felmerültek. Sokan kétségbe vonják vizsgálatunk tárgyának, azaz a kisebbségi irodalomnak a létezését, illetve a létezéshez való jogát is. Nem véletlenül, hiszen ebben a kérdésben nagyon sok az érzékeny és a támadható felület, hiányzik többek között a szabatos megfogalmazás. Hiába is keressük azt a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban*, a *Világirodalmi Lexikonban* vagy akár az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban*. Meghatározás helyett utalásokra, körülírásokra hagyatkozik a szakirodalom. Ennek ellenére az irodalomkritika és az irodalomtörténet használja a kisebbségi (1989 előtti nemzetiségi) irodalom elnevezést, sőt ismerjük német (Minderheitenliteratur), román (literatura minorităților naționale) és angol (literature of minority) megfelelőjét is.

Nincsen tehát külön kisebbségi irodalomelmélet, ellenben léteznek ún. elméleti kísérletek, amelyek megpróbálják kijelölni a kisebbségi irodalom helyét az egyetemes és az egyes nemzeti irodalmak viszonylatában. Ilyen jellegű tanulmányai vannak Pomogáts Bélának, Görömbei Andrásnak, Béládi Miklósnak, Bányai Jánosnak, Michael Markelnek, Peter Motzannak, Bori Imrének, Bertha Zoltánnak, Kántor Lajosnak, Láng Gusztávnak, Cs. Gyimesi Évának, Szakolczay Lajosnak, Elek Tibornak, Koncsol Lászlónak és másoknak. Kisebbségi irodalomtudomány hiányában nem beszélhetünk olyan egységes fogalmi rendszerről sem, amely a kisebbségi irodalommal kapcsolatosan meghonosodott volna a szakirodalomban. Ennek ellenére léteznek olyan többé-kevésbé kanonizált kifejezések, amelyek a kisebbségi irodalmakról, művekről szóló tanulmányokban, kritikákban használatosak. Ezeknek egy része már jól letisztult jelentéssel telítődött, és az irodalmi közhasználat is így fogadta el (pl. *transzilvanizmus*, *jugoszlavizmus*, *kisebbségi humánus*, *emberirodalom*, *engajierte Subjektivität*, *közösségi líra*, *kollektív esztétika*, *a sajátosság méltósága*, *kettős kötődés*, *hídszerep stb.*), más része viszont egyszeri használatú metafora (pl. „sorsos látomások” - Bertha Zoltán, „palackposta-komplexus” - Elek Tibor, „szabadságesztétika” - Cs. Gyimesi Éva) vagy „hibridfogalom”, amelynek inkább az etikához van köze, mint az irodalomtudományhoz (pl. „a megmaradás esztétikája” - Görömbei András, „a felemelt fő dramaturgiája” - Gáll Ernő).

Az 1989 utáni történelmi helyzet nem oldotta fel azokat a dilemmákat, amelyek a kisebbségi irodalommal kapcsolatban korábban is felmerültek. Megfellebbezhetetlen tényként maradt meg továbbra is a kisebbségi státus, vagyis az egyes nemzeti közösségek Trianon által teremtett politikai-földrajzi kényszerhelyzete az utódállamokban viszont új perspektívákban vált tárgyalhatóvá a kisebbségi körülmények között létrejövő irodalom. Több évtizedes elszigetelő törekvés után megnyílt a lehetőség a kisebbségi irodalmak számára az egyetemesebb értékek felé történő orientációhoz. Ebben a szellemi konjunktúrában irodalmi tanácskozások, tisztázó jellegű tanulmányok segítették hozzá az egyes kisebbségi irodalmakat a horizontváltáshoz. Görömbei András az elsők között tett kísérletet a kisebbségi irodalom ártértelezésére egyik 1990-ben közölt tanulmányában.¹ Azzal nyit új perspektívát a kisebbségi magyar irodalom számára, hogy belehelyezi az egyetemes magyar irodalomba. Meghatározásához Mészöly Miklós megállapítását veszi alapul: „A világ minden pontján vannak - és

¹ GÖRÖMBEI András: *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban*. Látó 1990. 11.

kell legyenek - minden nézetkülönbségen túlmutató oszthatatlan magyar érdekek”.² Valójában az egyetemes magyar irodalmat is az esztétikai „érdek” tartja össze, és minőségileg más, mint a korábban használatos magyar nemzeti irodalom fogalma, hiszen hozzátartozik a magyar kisebbségek és a nyugati magyar emigráció irodalma is. Az egyetemes magyar irodalom új minőségeként nevezi meg Görömbei azt is, hogy egyszerre tartja fenn az egység és a különbözőség tudatát. „Egység az irodalmi, nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőség társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.”³ Az egyetemesség új minőség: a nemzeti irodalom korábbi homogenizáló tendenciájához képest nem rekeszti ki a kisebbségi irodalmak sajátosságát, ún. „helyzettudatát”, amelyet a tanulmány szerzője „speciális történelmi létezésként” határoz meg.

A magyar kisebbségi irodalom státusának átértékelésére vállalkozik Bertha Zoltán debreceni irodalomtörténész is, aki kettős perspektívában határozza meg a kisebbségi irodalmi tudatot: a helyzettudatéból és az esztétikai tudatéból.⁴ A helyzettudathoz sorolja a kisebbségi irodalomnak a partikuláris jegyeit, az esztétikaihoz pedig az egyetemesebb érvényű esztétikai és erkölcsi értékeit. A kisebbségi irodalomnak lehetnek olyan korszakai, amikor hangsúlyozottabban kell vállalnia helyzettudatát, valamely közösség identitásának megőrzését, máskor viszont többet foglalkozhat az egyetemesebb esztétikai értékekkel. A szerző szerint a történelmi kényszerhelyzet teremthet olyan feltételeket is, amelyek hozzásegítik a helyzettudathoz tartozó identitást ahhoz, hogy „értékké nemesedjék”.

Pomogáts Béla irodalomtörténész ugyancsak kettős helyzetben látja a kisebbségi irodalmat. Az „összmagyar” vagy „egyetemes” irodalom „közös gondolati konstrukciója” biztosítaná a keretet ahhoz, hogy érdemleges elbírálásban részesüljön, másrészt szükség van az egyes kisebbségi irodalmak megkülönböztetésére, mert mindegyik „részirodalom” más-más helyzetben fejlődik. Felosztását Roland Barthes francia irodalomtörténész kettős irodalom-meghatározására alapozza, eszerint az irodalom egyrészt művek, másrészt intézmények rendszere. Ha az irodalmat művek rendszereként fogjuk fel, a kisebbségi irodalom együtt tárgyalható az anyaországi irodalom műveivel, ha pedig intézmények rendszereként, akkor az egyes irodalmak külön fejezethez tartoznak.⁵

Michael Markel német irodalomtörténész másfajta szempontból közelít a kisebbségi irodalom meghatározásához. Alaptétele szerint a romániai német irodalmi tudatot a „történelmileg változó önszemléleti igények alakítják”. Ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül azt sem, hogy ez az irodalom a kisebbségi irodalmakon belül sajátos helyzetben van, mivel egy nyelvi sziget irodalma, így nehezebben viseli el a válsághelyzeteket. Ezért is különösen fontos számára az identitás-meghatározás. Markel hét tényezőjét sorolja ennek az identitásnak: földrajzit, nyelvit, demográfiai, szociológiai, etnopolitikait, etnológiai és művelődéstörténetit.⁶ Elgondolkodtatóak a romániai német irodalmi tudatra vonatkozó megállapításai. Ez az irodalom az egykori latin nyelvű humanizmusban élte át az egyetemesség élményét, amelyet aztán fokozatosan veszített el a nemzetekre és nemzetiségekre tagolódó Kelet-Európában. Szász identitásához ragaszkodva sohasem találta meg az igazi helyét az „egyete-

² Uo.

³ Uo.

⁴ BERTHA Zoltán: *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*. In: uő. *Gond és mű*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994.

⁵ POMOGÁTS Béla: *A többarcú magyar irodalom*. Alföld 1995. 2.

⁶ MARKEL, Michael: *Egy kisebbségi irodalom identitásválsága*. Fordította Végh Balázs. Látó 1992. 8.

mes” német irodalomban, nem vágyott úgy a nyelvi nemzeten belüli egység után, mint a nála fiatalabb romániai magyar irodalom. Egyébként a német irodalomhasználatban nem ismeretes az „egyetemes német irodalom” kifejezés, helyette a *deutsche Literaturen* (német irodalmak) vagy a *deutschsprachige Literaturen* (német nyelvű irodalmak) használatosak, és ezek is inkább a sokféleséget hangsúlyozzák, mintsem az egységet.

Elek Tibor a kisebbségi magyar irodalommal kapcsolatos befogadói elváráshorizont egyes aspektusait értelmezi.⁷ Az olvasók Trianon óta a kisebbségi magyar irodalomtól a „palack-posta-komplexust” kérik számon, vagyis azt, hogy a kisebbségben írt mű „üzenetet, tudósítást, tájékoztatást tartalmazzon az ottani magyarság sorsáról, megpróbáltatásairól, szenvedéseiről és helytállásáról.” A társadalmi-politikai valóság feltárásának egyébként is régi hagyományai vannak a kelet-közép-európai régióban. Az effajta üzenet művészi megfogalmazása nemegyszer teremtett már esztétikai értékeket. A tanulmány szerzője a végső megállapításban Cs. Gyimesi Évára hagyatkozik, aki szerint a „szabadságközpontú és a közösségközpontú orientáció” a kisebbségi irodalomban nem szükségszerűen és törvényszerűen válik el és áll szemben egymással. Abban az esetben merülhetnek fel gondok az irodalom megítélésében, ha a kettő közül valamelyiket abszolutizáljuk. Az Elek Tibor által megfogalmazott kelet-európai irodalmi komplexusokat igazolja Gerhardt Csejka is, aki a Romániából kivándorolt német írók műveibe kódolt elváráshorizontot értelmezi.⁸ A kivándorolt író csak abban az esetben tud érvényesülni, ha lemond az irodalom közösségi beállítódásáról, amely egykor a kisebbségi körülmények között befogadóra talált. Az új viszonyok között viszont a német olvasóközönség nem rendelkezik a közösségi irodalom recepciójához szükséges tapasztalati világgal és befogadói gyakorlattal, ezért az egész kivándorolt romániai német irodalomnak funkciócseréhez kell folyamodnia.

A tanulmányírók legtöbbje a kisebbségi irodalmak specifikumát az etnikai és a regionális sajátosságokban véli megtalálni. Az ezeken a sajátosságokon alapuló szemlélet mindenekelőtt pragmatikus célt szolgál, és hogy az így nyert irodalomfogalom egyáltalán funkcionálni tudjon, hiperbolizálják a kimutatott sajátosságokat az irodalmiság fokozatos háttérbe szorításával. Ez az irodalomszemlélet a magyar kisebbségi irodalmakban gyakran nem az esztétikumot, hanem az erdélyiséget, a felvidékiséget, a kárpátaljaiságot vagy a délvidékiséget keresi, felcserélve az általánost a sajátossal. Mivel ezek a sajátosságok irodalmon kívüliek, nem tanulmányozhatók kizárólag az irodalomtudomány módszereivel és fogalomrendszerével, így észrevétlenül felértékelődött a segédtudomány szerepe: a politikáé, az etikáé, a szociológiáé, a szellemtörténeté, a pszichológiáé stb. Másrészt ezek az irodalmon kívüli tényezők magában az irodalmi műben konkretizálódnak, és jelenlétükkel, irodalmi ténnyé válásukkal áthallásossá teszik az értelmezők számára a kisebbségi körülmények között létrejövő irodalmat. Emiatt nemcsak a mindennapi kritikai gyakorlatban, hanem az igényesebb irodalmi tanulmányokban és esszéikben is labilissá vált az esztétikai és az irodalmi tény fogalma, és végeredményben elbizonytalanodhat maga az irodalmi ízlés is, a szépirodalom világa pedig az effajta elvárások függvényében elveszítheti legsajátosabb jellegét: az öntörvényűséget.

A kisebbségi irodalomvizsgálat eddigi eredményeit figyelembe véve, értekezésemben a kanonizáció folyamatát követem nyomon a huszadik század második évtizedének erdélyi, vajdasági, csehszlovákiai magyar, valamint bukovinai és erdélyi német irodalmában, a szükséges kitekintésekkel a harmadik évtizedre is. Kisebbségi irodalomkutatásomban fel-

⁷ ELEK Tibor: „Költészet és valóság” avagy a „képzelet szertartásai”. In: uő: *Szabadságszerelem*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994. 24-34.

⁸ CSEJKA, Gerhardt: *Wenn sich der Rand nach der Mitte verzehrt*. Neue Literatur 1993. 3.

használok az angolszász szakirodalomban honos kánonelméletet, amellyel megkísérlem „feldúsítani” az irodalomtörténeti szempontokat. Ez az eljárás segített hozzá ahhoz a felismeréshez, miszerint a felsorolt irodalmak közül nem mindegyik volt képes a megvizsgált időszakban klasszikus értelemben vett kánont létrehozni. Ezzel együtt nem mondhatok le tanulmányozásukról, inkább kompromisszumba bocsátkozom a kánonelmélet alkalmazásában. Irodalomtörténet-írásunkban egyébként is hagyomány, hogy a kisebbségi irodalmak vizsgálatában felértékelődnek az irodalom referenciális tényezői: a lélektani, a politikai, a szociológiai és az erkölcsi vonatkozások. A vizsgálódásaim tárgyát képező irodalmak sajátosságaiknál fogva rákényszerítenek az egyetemesebb kánonelmélet szelektív alkalmazására. Emiatt dolgozatomban inkább ennek az elméletnek a pragmatikus aspektusai vannak túlsúlyban: az irodalmi kánon viszonya a közösséggel, az értékkel, az intézményekkel és a történetiséggel. Mindazonáltal hibát követnék el, ha a kisebbségi irodalmak kanonizációjában csupán a gyakorlati megnyilvánulásokra figyelnék, hiszen ennek a törekvésnek irodalmanként más-más elméleti háttere van és olyan ideologikus dimenziója, amely sajátos fogalmi réteget is kimunkál az említett irodalmak számára. Ebben a törekvésben a kisebbségi irodalmak kánonalkotóinak egyetemességigényére ismerhetünk rá, akik, ha kell, az európai gondolkodókhoz fordulnak elméleti alapokért.

A tanulmányozott időszakban inkább az erdélyi magyar művelődésben beszélhetünk az irodalmi élet teljesebb kanonizációjáról: értékparadigmák alakulnak ki, értelmezői közösség jön létre és intézmények teremődnek. Bár Nagy György szerint a transzilvanizmusnak sem sikerült elszakadnia a gyakorlati élet konkrétumaitól, inkább egy „közbeeső” kognitív-objektívációs szférában fogant”, a „fent” és a „lent”, a szemlélet és az elvonatkoztatás, az eszme és az empiria találkozásának határterületén helyezkedik el, és egyfajta irodalmi gondolkodásmód és esztétizáló - stilizáló hajlam hatotta át.⁹ A többi kisebbségi irodalom a húszas-harmincas években még csak prekanonikus korszakát éli, és leendő irodalmi kánonjának részkérdéseivel, körvonaláival van elfoglalva. Ezeknek az irodalmaknak nincs elég művelődéstörténeti és szellemi tartalékuk az egész irodalmi életet átfogó kánonhoz. Energiájukat felemésztik az intézményteremtés, a közösségformálás gondjai és az új politikai-történelmi helyzettel, a kisebbségi sorssal való küszködés. A létfenntartás eszközérték-elvű perspektívája nem teszi számukra lehetővé a transzilvanizmushoz hasonló egyetemes értékhorizontú közösségi ideológia kidolgozását. A kisebbségi irodalmaknak ez a kényszerhelyzete ösztönöz arra, hogy partikularitásában is tanulmányozzam a romániai német és a cseh-szlovákiai meg a vajdasági magyar irodalmi kánont, a regionalizmus, illetve a periféria irodalmi kánonjába sorolva őket. Mindez lehetővé teszi számomra a kánontípusok összehasonlítását, nyilvánvalóbbá válhatnak a nemzeti kánon, a kisebbségi kánon, a regionalizmus és a periféria kánonja közötti azonosságok és eltérések.

A transzilvanizmus teljességre törekvő kánonja lehetővé teszi egyéb elméletek bevonását is a vizsgálódásokba. Például az eltérő értelmezői közösségek elméletének segítségével válnak feltárhatóvá azok az elváráshorizontok, amelyek közvetlenül is hatottak a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom kanonizációjára. Az anyaországban és az utódállamokban kialakuló eltérő értelmezői közösségek autonóm irodalomként határozzák meg a kisebbségi magyar irodalmakat, és a magyar irodalmi tudatban új status quot jelölnek ki számukra. Egy másik elméletnek, a többrendszerűségnek a bevonása viszont felkínálja az előbbivel ellentétes befogadói tendenciának, az irodalmi tudat egységesülésének a vizsgálatát. A

⁹ NAGY György: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kom-Press Kiadó-Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1990. 14.

harmincas évektől ugyanis a magyar irodalmi tudatnak olyan határozott törekvése mutatható ki, amely a kisebbségi irodalmakat nem önmagukban, hanem egy átfogó kánonban, az egyetemes magyar irodalomban értelmezi.

A magyar irodalomkutatásban nincs számottevő előzménye a kisebbségi irodalom kánonelméleti vizsgálatának, az egyes irodalomtörténetek is inkább a nagy nemzeti kánonokat tartják számon, amelyek egész történelmi korszakokat, írói mozgalmakat határoznak meg. Szerencsére az angolszász, főleg az amerikai irodalomelmélet a kisebb kánonokra is odafigyel: a társadalmi csoportok, a különböző nemzeti kisebbségek irodalmaiban és olvasási szokásaiban is igyekszik kimutatni a kánonok működését. A kisebb csoportokba egyaránt besorolja az etnikai, a szexuális és a vallási közösségeket, amelyek saját csoportjukra jellemző ideológiát alakítanak ki identitásuk megőrzésére. Valójában ehhez az identitáskánonhoz igazodik a csoportízlést kiszolgáló irodalom, így azonosságtémákra találhat benne az olvasó. A kánon hasonló működési elve mutatható ki az általam vizsgált kisebbségi irodalmakban is, azzal a lényeges különbséggel, hogy a kelet-európai nemzeti közösségek védekező ideológiájuk részeként (vagy helyette) alkották meg saját irodalmi kánonjukat. Ez a kisebbségi reflexió felerősíti azokat az aspektusokat, amelyek magára a nemzeti közösségre irányulnak, közülük elsősorban az identitásformálást és az értékőrzést. Emiatt válik hangsúlyossá a kisebbségi létben az irodalmi kánon funkcionalitása, bebizonyítva azt, hogy a gyakorlati élet irányítása alá kerülő irodalom veszít egyetemes jellegéből és értékteremtő erejéből. Ez a kényszerű pragmatizmus késleltette a csehszlovákiai és a vajdasági magyar, valamint a romániai német irodalom kanonizációját. Makkai Sándor is a szépirodalom eszközzé válásának veszélyétől óv Erdélyben, és a transzilván irodalmi kánon egyetemes érvényű revízióját szorgalmazza, azaz az erdélyi irodalom értékeltű rekanonizációját.

Dolgozatomban megkísérlem kimutatni, hogyan kanonizálódnak eltérő körülmények között az egyes kisebbségi irodalmak, hogyan befolyásolja ezt a kanonizációt az anyaországi és a kisebbségi irodalom viszonya, és milyen kanonizációs tényezők értékelődnek fel a kisebbségi körülmények között. Az általam felvetett kérdésekre adott válaszokat szakmai szempontból csupán részeredményeknek tekintem, nem vitathatatlan végeredményeknek. Ezzel is azt szeretném sugallni, hogy a kelet-európai nemzeti kisebbségek irodalmának kanonizációja nem befejezett tény, hanem napjainkig tartó folyamat, valójában ezek az irodalmak nyolc évtized múltán is az intézményteremtéssel, az értelmezői közösségek formálásával és a folyamatos értékváltással vannak elfoglalva.

1. Néhány szó a kánonelméletről

Az angolszász irodalomtudományban honos kánonelmélet a nyolcvanas évek tisztázó vitái után a kilencvenes években teljesezik ki, és nyer polgárjogot az irodalmi (főleg irodalomtörténeti) vizsgálódásokban. Mint a legtöbb új elméletnek ennek is vannak hívei és bírálói, és egyelőre úgy tűnik, hogy mindkettő hasznára válik. Teoretikusai szerint a szépirodalom története kánonok története is, olyan szabályrendszereké, értelmezői közösségeké, amelyek meghatározhatják valamely kor elvárás- és értékrendszerét. A retrospektív szemléletű irodalomtörténet feladata ezeknek a kánonoknak a rekonstruálása és tanulmányozása. Viszont ellenzői szerint a kánon fogalma eltorzítja, és művivé teszi azt, ami természetesen növekedett fel és alakult ki az évszázadok alatt. Valami olyasmit teremt, ami összetételét tekintve mindig is elég laza és homályos volt, s nem valamiféle „kanonizálás” normális folyamatának az eredménye.

Nézetek ütköztetése helyett szempontomból sokkal célszerűbbnek látszik, ha megkísérlem magának a *szeretett* és *vitatott* elméletnek a megismerését. A kánonelméletbe való tájékozódásomat megkönnyítendő a szakirodalom segítségével négy fő kérdéscsoportban közelítem meg az irodalmi kánont: először elidőzők eredeténél és jelentésénél, másodsor a kánont mint folyamatot vizsgálom meg, azaz kitérek a kanonizáció különböző vetületeire, harmadszor a kánont intézményként tárgyalom (egyrészt szövegek halmazaként, másrészt szabályrendszerként), negyedszer felvillantom a kánon különféle aspektusait, és kísérletet teszek néhány funkciójának meghatározására.

1.1. Mi a kánon?

A kánon szó alapjelentése „pálca”, de a „mérték” metaforájaként is használták, szembeállítva az „apokrif”-fal, amely eredetileg „rejtett” sőt „hamis” szövegekre is utalt. Már a két kifejezés metaforikus szerkezetéből is lehet sejteni, hogy a hiteles és nem hiteles közötti különbség változó, s a kánonok a képzelet termékei. Ez azért lényeges, mert lerombolásuk éppúgy nem lehet végleges, mint megteremtésük. Bizonyos konkrétumra utal az, hogy a kánonnak három jelentése is van az egyetemes, kulturális hagyományban: 1. Az egyház által hivatalosan Szentírásnak minősített biblikus iratok, szemben a már említett apokrifokkal. 2. Azok a művek, amelyek hitelesen megállapíthatóan egy szerző saját művei, szemben az utánzatokkal. 3. Egy nemzet, egy nyelv vagy egy kultúra legfontosabbnak tartott irodalmi műveinek összessége. Ennek a rendszerezésnek az alapján könnyen azt hihetnők, hogy a kanonizáció a bibliamagyarázattal vette kezdetét a nyugati kultúrában. Valójában a keresztény szövegek kánonjának kialakulása alexandriai szokás, és valamely műfajban irányadónak tartott szövegek szerzőinek jegyzéke ösztönözte. Alexandria nyelvtanírói azoknak a görög szövegeknek a gyűjteményét nevezték kánonnak, amelyeket nyelvük tisztasága miatt tekintettek mintaszerűnek. Amint állandósult a gyűjtemény, tekintélye vitathatatlanra vált, és az értékítéletek mércéjeként szolgált. A hittudomány természetesen igen nagy hatással volt a kánonformálásra a nyugati világban. Az 1546-ban tartott tridenti zsinat döntően hozzájárult a bibliai kánon lezárásához, az egyház befolyásának csökkenése pedig az elmúlt két évszázadban egyik okozója volt a kulturális viszonylagosságnak. Azóta a kánon határozza meg tehát, milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely közösség számára, ismeretek tára s egyben a történelem megtestesülése. A kánonná állandósult hagyomány annyit jelent, hogy bizonyos szövegek és értelmezések megőrzendővé, „mértékadóvá” válnak, tekintélyre tesznek

szert. Bármely részét akarom „elolvasni” a kánonnak, a kánon egészének háttérként kell szerepelnie az értelmezésben.

A modern kánonelmélet az utóbbi évtizedek több irodalomtudományi irányzatára épül: recepciókutatás, konstruktivizmus, diskurzuselméletek, az irodalmi kommunikáció archeológiája. Az Amerikai Egyesült Államokban az 1980-as és 1990-es években szaporodott el azoknak a publikációknak a száma, amelyek a kánon problémáját, s egyáltalán az egész irodalmi intézményrendszert és ennek produktumait egyre inkább az ideológia felől közelítik meg. Kelet-Európában is hosszú ideig állt a kánonkérdés az ideológia befolyása alatt. Itt egy társadalmi rendszer sajátította ki a maga számára az irodalmi kánont, hatalmi és politikai céljainak érdekében. Az egypólusú ideológia elsősorban saját intézményeként kezelte a kánont, megfosztva attól a lehetőségtől, hogy termékeny viták színtere lehessen, vagy netán egyidejűleg többféle kánon is létrejöhessen. Ahol kánonpluralizáció létezik, ott a kánonviták lényegében ideológiai elvi viták, a kánon pedig a társadalmi nyilvánosság intézménye.

1.2. Kánonalkotási folyamatok, kanonizáció

A kánonképződést célszerű aspektusaira lebontva vizsgálni, mivel bizonyos szövegeknek és értelmezéseknek a kánoni rangja általában hosszabb folyamat eredménye, melynek során művek s értelmezések választódnak ki valamely közösség számára. Így a kánoniség különböző fokozatairól is szót kell ejtenünk. Szegedy-Maszák Mihály például a kanonizáció négy fokozatát veszi számba:

1.2.a. Kánon és érték: Ebben az összefüggésben a kánon inkább értékrend, mint időbeni egymásután. Lényegéből adódóan tagadja azt, hogy létezne merőben egyéni értékítélet. Az ízlés megkülönböztető tevékenységet feltételez, eszerint a kánonképződés is annyit jelent, hogy a lényegest elkülönítjük az elhanyagolhatótól. Tehát minden kánon értékrendszert alkot, s ezen belül lehet megerősíteni vagy cáfolni valamely értékítéletet. A kánoniség megszokás eredménye, „olyan szükségszerűség, amely nem választott, de választ, vitát nem ismerő, bizonyítékot nem igénylő megfontolást mozdít elő” (Ezra Pound). A kánoni rang némileg emlékeztet a tulajdonnevek természetére. Ha a kánon központi részének tekintek egy művet, nem bizonyítom a nagyságát, inkább csak megnevezem az *Iliászt*, Dante *Isteni színjátékát* vagy Goethe *Faustját*. Az értékekhez való ragaszkodás, az értékörzés eleve létező kánont feltételez, de gyakran találja magát szembe valamely ellenkánonnal. A kánont a kultúra előfeltevéseinek tekinthetjük, s ebben a helyzetben értékegyensúlyt kíván. Csak akkor működőképes, ha benne egymással szembenálló értékrendek harca érvényesül, a kánon számára egyaránt veszélyes lehet a túlzott egység kizárólagossága és a rendkívüli értékkülönbségek zavara.

1.2.b. Kánon és közösség: A kánonok döntő szerepet játszanak a közösségek azonosságának, tekintélyének s önmagukról formált képének megteremtésében. A nyugati kultúrában a legtöbb nemzeti kánont a tizenkilencedik században teremtették meg. Minden kánon értelmezői közösséget feltételez. Mivel a hagyomány terméke, bajosan hozható létre pusztán egyéni akarattal. Viszont adekvát értelmezői közösségek és annak éltető érdeklődése hiányában a kánon elveszítheti vitalitását. A posztmodern szemlélet például fokozatosan rombolja a múltnak ezt az örökségét, és a kánon leértékelésével vizsgálatnak vetik alá a haladás-központú irodalomtörténet és művészet-történet-írást. A magyar irodalomban a nemzeti kánon átértékelésének igénye már az 1980-as évek első felében fölmerült, amikor világossá vált, hogy az irodalom, mely a múltban a társadalmi életnek minden szférájában gyakorlati érdekű feladatokat is vállalt, a megváltozott életkörülmények között már más szerepeket játszik. A kilencvenes évekre a távlatváltás még nyilvánvalóbbá vált. Kérdés azonban, hogy a nemzeti kánon korábbi klasszikus szervezőelveit föl lehet-e cserélni a „korszerű jelentés” alapkövetelményével.

1.2.c. Kánon és a kulturális intézmények: A kánon nemcsak művelődéstörténeti fogalom, de hatalmi eszköz is. Könnyíti, ám gátolja is a megértést. Nemcsak az iskola, de a cenzúra is a kánont érvényre juttató intézmények közé, tartozik. Az intézmények szó- vagy írásbeli formában hagyományozzák az általuk megállapított kánont. A tananyagok, a másodlagos irodalom és a fordítások erősen hozzájárulhatnak az ízlés megmerevedéséhez. A kánonok hatása tele van kétértelműséggel: egyrészt nélkülözhetetlenek az oktatásban, másrészt rombolják a kultúrát, amennyiben kisajátíthatók. A múlt számos példát adott arra, hogy a kánonnak összhangban kell lennie olyan nemzeti, vallásos vagy politikai hagyományokkal, amelyek bizonyos közösségekben irányadóknak számítottak. Vagyis a hatalom határozta meg a hitelesség szempontjait.

1.2.d. Kánon és történelem: A művészet közösségi vállalkozás, és a kánon egyes részei kölcsönösen feltételezik egymást, mintegy párbeszédet folytatnak. Ezért mondható, hogy a kánon nem jegyzék, hanem helyhez, időhöz, alkalomhoz rendelt történetmondás. Amennyiben valamely kánonhoz tartozó mű történeti folyamat eredménye, a kánonnak egyaránt van dinamikus és statikus vetülete, vagyis a kánonok megerősítik, de egyszersmind tagadják is a történelmet. A kánon részt vesz abban, hogy valamely közmegegyezés közös értékelés megtestesüléseként állapítódjék meg. Ezért a kánon alakítóinak érdeke, hogy kitöröljék a kánonképződés előtörténetét, vagy úgy tüntessék fel azt, mint tévedések történetét. A kánon megalkotói általában visszafelé olvassák a múltat, és kihagyásokkal igyekeznek igazolni saját helyüket a történelemben, ezért a kánont a jelen metaforáinak gyűjteményeként is felfoghatjuk, amennyiben a kánonalkotók a jelen kezdeményezéseit visszavetítik a múltba. Ebben a retrospektív szemléletben minden kánon idejétmúltnak látszik. A kánonképzés két fő eljárása, a kiválasztás és az értelmezés döntő változásokon esett át az idők folyamán, maga a kánon viszont kétségkívül magában rejt az időtlenség eszméjét, azt sugalmazva, hogy a művészi érték nem maradéktalanul történeti lényegű. A mennyiben a kánonalkotás olyan folyamat, amely során némely művek megkülönböztetett tekintéllyel ruházódnak fel egy közösségben, minden kánon valamely távlatot tételez föl, mert „minden értékelésnél meghatározott távlatról van szó: egyénnek, gyülekezetnek, fajnak, államnak, egyháznak, hitnek, kultúrának a fenntartásáról” (Nietzsche). A kánon legtöbb esetben olyan előfeltevéseken alapszik, amelyek valamely közösség fejlődésének allegóriájává teszik azt. A történetiség felől nézve a kánon kétarcú fogalom: egyrészt megköveteli, hogy a múltat az értelmezés eljárásainak segítségével a jelen érdeklődésével hozzuk összhangba, másfelől arra ösztönöz, hogy háttérbe szorítsuk a művek történetiségét.

Harold Bloom az eddigiekkel ellentétben merőben más alapállásból közelíti meg a kanonizáció kérdését: elveti a kánon közösségi jellegét, és fenntartásai vannak a kánon intézményeivel szemben is. Az elmélyült olvasás semmilyen szempontból sem közösségi (politikai) esemény, nem szolgál semmilyen célt, mert alapvetően magányos aktivitás, melyben elsősorban a múlandósággal és a halállal szembesülünk. Semmilyen intézmény sem képes akaratlagosan irányítani a kánon alakulását. Bloom nem hisz abban, hogy az irodalomkritikusok vagy az irodalomtörténészek, nem is beszélve a teoretikusokról, különösebben beleszólhatnak az alapvető kánonképződési folyamatokba. Ezt az írók és költők elsősorban egymás között játsszák le. Formálisan két jellemzőt vehetünk figyelembe, amely harmonikussá tehet egy művet. Az egyik, hogy megnyilatkozik benne a „hatástól” vagy a „kontaminációtól” való szorongás. A másik ama bizonyos eredetiség, amit Bloom „furcsaságnak/idegenszerűségnek” nevez. Az itt felvetett kérdések pszichologizáló jellegük ellenére inkább retorikaiak és esztétikaiak. Az egyetemes verseny, amelynek Bloom az irodalomtörténetet látja, végül nem is személyek, hanem szövegek között folyik. Saját nyitott kánonfogalmát az általa „mainstream irodalomkritikának” nevezett irányzattal állítja szembe, amely a kánont alapvetően reflektálatlan történelmi-irodalomkritikai képződménynek tekinti, a kulturális intézmények, illetve birtoklóik által dominált terméknek.

1.3. A kánon mint intézmény

Hagyományos értelemben kanonizáltak azok az irodalmi művek és normák (azaz szövegek és modellek) értendők, amelyeket egy kultúrán belül az uralkodó körök legitimként fogadnak el, és amelyek kiemelkedő termékeit a közösség úgy őrzi meg, hogy történelmi örökségének része legyen. Másfelől a „nem-kanonizáltak” azok a szövegek és normák értendők, amelyeket ezek a körök nem tekintenek legitimnek és elutasítanak, s amelyeknek termékeit a közösség hosszú távon elfelejti. Valójában minden kánon tekintélyre törekszik, és a megszerzett tekintélyhez való ragaszkodásból értelmezhető intézményjellege is. A klasszikus értelemben vett irodalmi kánonok intézményesülése két kanonizációs aspektus felől is értelmezhető: a kánon mint szövegek gyűjteménye és a kánon mint normarendszer.

1.3.a. A kánon mint szövegek gyűjteménye: Minden egyes kánon megrögzöttséget sugall, az adott, nehezen változó, autoritással bíró és egyeduralomra törő mércét, a nagy művek korpuszát, a mértékadó körök által mértékadónak tekintett szövegek halmazát. A kánon tehát szövegek halmaza, kész termékek mintagyűjteménye, olyan szövegek összessége, amelyeket megillet a tisztelet, amelyek kultúránk és hagyományunk alapköveinek számítanak. Zsélyi Ferenc nemcsak magát a kiválasztott szöveget tekinti kanonizáltnak, hanem a szöveg által kiváltott esztétikai hatást is, azokat a cselekedeteket, amelyekre a szöveg utal, amelyekkel a nyelvi jelen túl is közöl információt, de részei az értékek, a nézőpontok, a vélekedések, a szimbólumok és a motívumok is. Így a kanonizált szövegnek egyfajta rituális funkciója van, amennyiben nem egyedül a szöveg a kanonizált entitás, hanem a szöveggel együtt annak pragmatikus vonatkozásai is „tárgyai” lehetnek a kánonnak. Legfőbb rítusunkban, az olvasásban elő van írva tehát, hogy mit és hogyan olvassunk. Ehhez hasonlóan Stanley Fish is mitikus vonásokat tulajdonít a kánonnak. Szerinte a kánon nem tény, hanem adottság, nem rögzített lista, hanem értelmezői közösségek - főként profik értelmezői közösségei - által kialakított toplista, amelyet a hatalom csatornáinak és kényszerítő eszközei révén az irodalom működésének legkülönbözőbb intézményeiben általánosan elfogadottnak tüntet fel, létrehozva a konszenzus valamiféle látszatát. A kánon nem más tehát, mint afféle mitológia, amely a változtathatatlanság és örökérvényűség illúzióját a hatalom többé-kevésbé finom eszközeinek igénybevételével éri el. A kánon ilyen eszméjéhez azonban hozzátartozik az állandó kánonrombolás és újraalkotás is, ez adja többek között az említett profi értelmezői közösségnek a legitimitását.

1.3.b. A kánon mint normarendszer: Ebben a felfogásban a kánon nem produktumok halmaza, nem szöveg, hanem langue-természetű, azaz valami közös tudást jelent vagy testesít meg. Az elméletírók feltételezése szerint létezik egy „irodalmi kompetenciának” nevezhető tudás, ami a beszélőt, egy kultúra „anyanyelvi beszélőjét” képessé teszi arra, hogy irodalmi szövegeket mint ilyeneket ismerjen fel és el. Ebben az összefüggésben a kánon, a nagy művek kiválasztott halmaza, része ennek a tudásnak, s ha a tudás megfeleltethető a nyelvi langue-nak, akkor az „irodalmi kompetenciának” része kell legyen a kánon, még ha nem is olyan része, mint a konvenciók, műfaji, műnemi, nyelvi és egyéb szabályok, hiszen példaanyagról, egyfajta paradigmáról van szó, s nem a produkció feltételeiről. Ha ez így van, akkor a kánon nem a megvalósulás vagy a jelenségek, hanem a rendszer széfrájába tartozik, akkor pedig a langue része. Ennyiben nem lehetünk meg kánon nélkül. Odatartozik még azért is, mert változása nem valamiféle önmozgás, hanem külső, irodalmon kívüli hatások következménye.

1.4. A kánon egyéb aspektusai és funkciói

A különféle funkciók annyira „szétszórják” az egységes kánon kifejezést, hogy üdvösebb a különböző aspektusokkal együtt vizsgálni azokat. Amint azt korábban már láttuk, a kánon mint az irodalmi (szöveg) hagyomány kiválasztott része (amely kontrollálható részként az „egészet” hivatott reprezentálni) az adott uralkodó diskurzus intézményeinek segítségével már eleve úgy szerveződik, hogy a hatalmi érdekeknek nem megfelelő közlésmódokat „kiszűrje”. Hiszen egy irodalmi kánon kialakulásában természetes módon nemcsak a szövegek kiválasztása játszik szerepet, hanem a szövegek széles kontextusa is meghatározódik, így például szemléleti paradigmák, interpretációs szabályok, szociális vonatkozások stb. A kánonképzés és - fenntartás olyan struktúrát igényel, amely biztosítja önmaga továbbélését, a hatalom „megtartását”. Aleida és Jan Assmann szerint a kanonizáció intézményes diszkurzív műveletei három fő csoportra oszthatók: egyrészt a cenzúra működésére, másrészt a szöveg-gondozásra (a kanonizált korpusz változatlan alakban való megőrzése, illetve folyamatos jelenvalóvá tétele: újrakiadások és az oktatásban mint a tudás ellenőrzött továbbhagyományozódásának terén szerephez jutó memoriterek kiválasztása és „megtaníttatása”), harmadrészt pedig az „értelme-gondozásra” („helyes” kanonikus interpretációk, megfelelő kommentárok, előszavak stb.).

Természetesen az irodalmi kanonizáció szociális intézményes szerkezetének hatalmi aspektusú vonatkozásai vannak: olyan belső szerveződésekről is szó van, amelyek bizonyos cselekvési normák, társadalmi szabályok interaktív működése révén alakultak ki és változtak meg. A kanonizáció szociális aspektusát követve elfogadhatjuk, hogy az esztétikai kánonok nemcsak korszakokhoz, történelmi szituációkhoz, hanem eltérő társadalmi csoportokhoz, illetve különböző kultúrákhoz is hozzárendelődnek. Nem véletlen, hogy az utóbbi időkben a posztmodernség decentralizált kultúreszménye számára az egyik fő kérdést az jelenti a kanonizáció kapcsán, miként írhatják újra „saját” irodalmukat a kisebbségi közösségek. Ugyanez a szerkezeti probléma jelentkezik az interpretációs stratégiák, olvasásmódok kánonképződése terén, ahol gyakran egymást félreértő vagy nem értő kánonok versengését lehet kimutatni.

Az irodalom kánonalkotása a saját hagyományértésben gyökerezik. A mindenkori „élő” irodalom által előnyben részesített hagyományok (poétikai elvárások, témák, formák stb.) óhatatlanul befolyásolják a kortárs szövegek olvasóját is, azaz az irodalom maga is képes arra, hogy alakítsa az irányában fellépő esztétikai elvárásokat (így a kánonképződés struktúrájában is érvényesül a párbeszédszerűség hermeneutikai elve). Az irodalom legfontosabb kánonképző funkcióját alighanem az intertextuális eljárások, alakzatok jelentik. Ebben az esetben is arról van szó, hogy az „élő” irodalom „megszólaltatja” - hiszen új kontextust ad neki - az adott hagyomány-szegmentumot, tehát jelenvalóvá, jelölhetővé teszi. Megemlíthető itt még az is, hogy az irodalmi művek kanonizációját természetesen más művészi jelrendszerek is elősegíthetik, feldolgozások, rendezések, adaptációk stb. révén. Ebben az esetben a kánon szerkezete (Itamar Even-Zohar kifejezését kölcsönözve) szemiotikai „poliszisztémaként” írható le. A kanonizáció legfontosabb eljárási aspektusai (tehát a befogadásbeli szükség-szerűségek, a szociális-intézményes „mező” és az irodalom önreflexivitása) együttesen határozzák meg a kánonok létrejöttét és belső szerkezetét. A kánon funkcióit - S. J. Schmidt nyomán - keretként (az ismeretszerzés feltételei), cselekvési szabályként (törvények, konvenciók) és értékorientációként (norma) határozhatjuk meg. Így csoportosítva pedig belátható, hogy a „hagyományőrzők” által közvetített kanonizált szövegkorpusz elbeszéléssé szerveződése legalább olyan fontos, mint más ellenőrző és kiválasztó eljárások. A kánonoknak nyilvánvalóan legalább kétféle időirányultságuk van, hiszen egy kánon működhet

olyan esztétikai tapasztalatként, amely még nem létező szövegek számára (tehát a jövő számára is) ír elő bizonyos formális „keretet”, mintaként szolgálva (ez a kánon működésének progresszív aspektusa). Emellett azonban (a modernség irodalomrendszerére inkább ez jellemző) a múlt megalkotásának műveleteként a „jelenlévő” szövegekre is hat (ez a kanonizáció retrospektív aspektusa, amelyet már inkább a „klasszikus” fogalommal lehetne pontosan interpretálni). Maga a kánonműködés többféle és több szinten megvalósuló elvárást jelent: kanonizálódhatnak a „félte őrzött” egységű szövegek („biblikus” kanonizáció), illetve szerzői nevek, szerzőlisták („görög” kanonizáció), műfaji szabályok (az „újkor előtti” európai poétikák kanonizációs eljárásai) és természetesen interpretációs szabályok is.

A kánon a befogadó közösség jellemzője, de jellemzi még az is, hogy milyen esztétikai célból készült. Ezt figyelembe véve Zsélyi Ferenc négy kanonikus célt különböztet meg:

1. *Tanítás (docere)*: Itt az információ átvitele a fontos, és a kánon olyan szövegeket tartalmaz, amelyek konkrét tudást, például politikai vagy művészeti-technikai jellegűt hordoznak. Ebben a kánonban vannak azok a művek, amelyekben a műnem sajátosságai és a műfaj szabályai jól bemutatathatóak. De itt vannak azok a szövegek is, amelyeknek a jelentőségét valamilyen külsődleges ok adja, valami miatt „érdekesekek”.

2. *Hasznosság (utile)*: Ez a szövegösszefüggés mutat utat erkölcsi kétélyeink közepette, magánéleti gondjainkban és részben ide tartoznak azok a szövegek, amelyek „jól” szórakoztatnak, azaz úgy, ahogy az másoknak is megfelel, ha én szórakozom. Az utile helyes attitűdök tárháza, belőle megismerkedhetünk azokkal az erkölcsi parancsokkal, amelyek különben életünk behatárolt tapasztalatai miatt kívül rekednek erkölcsi ítélőképességünkön, és amennyiben saját gondunkká válna valamelyik, esetleg hiányát szenvednénk, nem tudnánk helyesen cselekedni. A kánon ilyenkor gyakran megegyezik az etikával.

3. *Szórakoztatás (delectare)*: A szórakoztatás kánonja azoknak a történeteknek és értékeknek, illetve nézőpontoknak az összessége, amelyek valamiért alkalmasnak találhatunk arra, hogy a kánont szem előtt tartó olvasó a kiválasztott művek befogadásában leljen gyönyörűséget. A kánon a szöveg irodalmiságának hiányát lényegénél fogva tudja szublimálni, s így a rettenetesből fenséges lesz, és az undort felváltja a csodálat az olvasóban.

4. *Öncél*: A kánon valójában külsődleges a szöveg intertextualitásához képest, és így magához az irodalom létehez képest is. Egyébként a kánon behatárolt intertextualitás és szerves része az irodalomnak, illetve úgy is meghatározható, hogy a kánon az irodalom intertextualitásán belül létező idegenség, amely gyakorlatilag középpontja az irodalom működésének.

Végül Zsélyi Ferenc a pragmatikusabb nemzeti kánonokon belül három olyan kánontípust is megemlít, amely az irodalmi recepciót irányíthatja:

a) Az oktatásban használt kánon minden időben politikailag befolyásolt, és a korábban tárgyalt tanításhoz, mint esztétikai célhoz kapcsolódik. Ebben a kánontípustban nagy méretű szubsztitúció rejlik: egy nagyobb közösség megakadályozza, meg szeretné akadályozni az azonosság közvetlen keresését az egyén számára. Kommentárokból mondja meg neki, hogy miképp azonos és miképp nem azonos a szöveg és az egyén.

b) A populáris kultúra kánonja jóval erősebben manipulált politikailag, vagyis a politikai tudás az oktatásnál tapasztalathoz képest kevésbé egyértelműen, azaz metonimizálva, manipuláltan létezik a szövegben. A legnépszerűbb sikerkönyvek mögött is meghúzódhatnak politikai, vagyis aktuális, az olvasás idején érvényes külső szándékok. Ugyanakkor lehetséges, hogy a népszerűség által politikailag nem kívánatos szándékok részévé válhatnak az olvasó személyiségének.

c) A harmadik csoport az, amit mindenki kánonként tart számon: a politikai és ideológiai kurzusok kánonja. A politika szó utal a sokakra érvényes kánonra, az ideológia pedig arra, hogy az egyén a többiekéhez hasonló azonosságot keres a kánon segítségével. Ez a fajta kánon a legpragmatikusabb, teljesen az itt/most-hoz kötődik. Az azonosulás, amelyet lehetővé tesz az olvasó számára az irodalmi szöveghez képest külsődleges. Ebben a csoportban olyan műveket találunk, amelyek nem szükségszerűen olvashatatlanok úgy mint az alkotás kánonjában szereplők, viszont közös jellemzőjük az allegorikusság. Emiatt biztosított a szövegek „használatakor” a politikai/ideológiai értelmezés. Az ideológiai kánon eleve tartalmazza azt a szelekciót, amely az olvasóban, ha ő úgy olvassa a szöveget, mint az ideológia kánonjának részét, eleve meggátolja, hogy olyan konnotációk, következtetések lépjenek fel, amelyek a ideológiának ellentmondának, és amelyek nem praktikusak a politikum számára.

Amint a kánon bevonult az irodalomtörténeti vizsgálatokba, művelődéstörténeti fogalomként vált, és mára egyre inkább az irodalmi archeológia része lett. Azok, akik posztmodern kornak nevezik a jelent, tulajdonképpen a metafizikai hagyomány részének tekintik a megkülönböztetést lényeges és esetleges, régi és új között. A kánont szerintük a „bricolage”, az egymással összeegyeztethetetlen művek halmaza váltja fel, mely legalábbis kérdésessé teszi a művészet s irodalom rendszerező vizsgálatának létjogosultságát. A különböző kulturális termékek elveszítik történeti sajátosságukat. A posztmodern regényben vagy épületben olyan elemek keverednek egymással, amelyek eredetileg a legkülönbözőbb korszakokhoz tartoztak. Végül kétely fogalmazódik meg azzal a gondolattal szemben, mely szerint a kultúra valahonnan valahová tart.

A fejezet összeállításához felhasznált szakirodalom

- BLOOM, Harold: *Canonul occidental* (trad. de Diana Stanciu). Editura Univers, Buc. 1998.
- BOJTÁR Endre: *Az irodalmi mű értéke és értékelése*. In: *A strukturalizmus után*. Szerk. Szili József, Bp. 1992. 13 - 56.
- EVEN-ZOHAR, Itamar: *A többrendszerszerűség elmélete*. Helikon, 1995. 4.
- FARKAS Zsolt: *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban*. In: uő. *Most akkor*. Filum Kiadó, Bp. 1998.
- FRIED István: *Van másik (Másik?)*. Irodalomtudományos (?) kérdőjelek. Literatura 1995. 4.
- HANSÁGI Ágnes: „Jelen-lét-mód”? (A klasszikus mű a hagyomány történetében). Literatura 1995. 3.
- KÁLMÁN C. György: *Mi a baj az értelmezői közösségekkel?* Literatura 1996. 3.
- Uő.: *Te rongyos (elm)élet!* Balassi Kiadó, Bp. 1998.
- KOVÁCS Sándor s. k.: *Irodalom-rendszer és ideológia*. In: *DE kon FERENCIA 1*. Szeged, é. n.
- KULCSÁR SZABÓ Zoltán: *A „korszak” retorikája. A korszak és a századforduló mint értelmezési stratégia*. Literatura 1996. 2.
- Uő.: *Irodalom / történet(i) / kánonok*. In: *Szövegek között* (Szerk. Bocsor, Fried, Hódosy, Müllner). Szeged, 1996.
- MOLNÁR Gábor Tamás: *Hatástörténeti javaslat Bornemisza Péter Elektrájának ezredvégi (újra)értelmezésére*. Literatura 1995. 3.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata*. Literatura 1993. 3.
- Uő.: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In: *Minta a szényegen*. Bp. 1995. 76 - 89.
- Uő.: *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*. Uo. 90 - 118.
- Uő.: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.
- Uő.: *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*. Alföld 1999. 12.
- VERES András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: *A strukturalizmus után*. 239-310.
- Uő.: *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*. Beszélő 1996.
- ZSÉLYI Ferenc: *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*. Pompeji 1992. 4.

2. Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban

Az első világháborút követően a kisebbségi körülmények közé került nemzeti közösségek önazonosságuk megfogalmazására használják az irodalmi kánont. A XIX. századi nemzeti kánonok hagyományait követve a nemzeti kisebbségek irodalmában újra felértékelődik a pragmatikus irodalmi szemlélet, történelmi „kényszerhelyzetük” miatt pedig némileg módosul az irodalmi kánonnak a XIX. századi gyakorlatban meghonosodott funkciója. Ezek figyelembe vételével mutathatók ki a kanonizáció általános és sajátos vonásai a huszas években kialakuló és vizsgálatom tárgyát képező erdélyi, vajdasági, csehszlovákiai magyar és romániai német irodalomban. Klasszikus mintáikhoz hasonlítja az egyes kisebbségi irodalmi kánonokat az, hogy alkotóik rajtuk keresztül választják ki, értelmezik és rendszerezik a közösségek számára nélkülözhetetlen szellemi értékeket, továbbá a kánon határozza meg, hogy milyen irodalmi műveknek, műfajoknak, milyen típusú irodalmi hagyománynak van kétségbevonhatatlan értéke az egyes nemzeti közösségek számára. A kisebbségi irodalmi kánonok saját nemzeti kánonukkal többé-kevésbé azonos értékrenden alapulnak, olyan kollektív ízlésbeli előfeltétellel, amelyet az értékek belső történeti fejlődése alakított ki az egyes nemzeti irodalmakban, így a jobbra klasszikus értékek őrzésére berendezkedő kánonok az egész huszadik századra befolyásolják a nemzeti kisebbségeket identitásuk, tekintélyük és önképük kialakításában. Európa nyugati kultúráiban a kánonnak ez a típusa a XIX. század első felében jelent meg, és azóta nemzeti kánon néven tartja számon a művelődéstörténet. Aztán a nemzetek századának végére a kelet-európai népek irodalmában is megjelennek a legfontosabb intézmények, és megfogalmazódik egy kanonikus értékrend.

Sajátos vonás a kisebbségi irodalomban, hogy az irodalmi kánon szociális-intézményes szerkezetének nemcsak tekintélyelvű, sokszor kultúrhatalmi vonatkozásai vannak, hanem hozzárendelődnek bizonyos cselekvési normák is, a kisebbségi közösségi szabályok interakciói révén pedig sajátos szerveződések alakulnak ki, vagyis ebben az irodalomtípusban az általánosabb kánonjelleg sajátos történelmi szituációhoz, partikuláris érdekekhez rendelődik hozzá, megteremtve egy multifunkcionális kánoneszményt. Emiatt az egyes nemzeti kisebbségek valósággal „átírják” saját irodalmi hagyományaikat, ez úton is megelőzve azt, hogy más eljárásokból és történetiségből építkező többségi kánont kényszerítsenek rájuk. A kisebbségi helyzetbe került nemzeti közösségek irodalmi kánonjuk partikularitásának és sajátosságának vállalásával viszont azt kockáztathatják, hogy egyszerre rekesztődhetnek ki saját nemzeti kánonjukból és az utódállaméból. Jobbik eset az, ha az említett nagyobb kánonoknak a perifériájára kerülnek. A hagyományos nemzeti értékrendből kikerülve a kisebbségi irodalom értékválságon, ritkábban értékkváltáson esik át, és mindkettő traumatikus tüneteket idéz elő az irodalmi tudatban. Az értékválságnak és az értékkváltásnak ehhez hasonló élményét éli át a csehszlovákiai magyar és a bukovinai német irodalom a két világháború között. A nemzeti kánont modellező erdélyi magyarság a teljes irodalmi kánon illúzióját éli át, míg a vajdasági magyar és az erdélyi német irodalom szellemi tartalékaiból csupán részleges irodalmi kánon áll össze. Általános érvényű a megállapítás, hogy a kisebbségi kánonok megpróbálják helyreállítani, illetve újjáéleszteni a XIX. századi nemzeti irodalmi kánonokat egy történelmi örökség tudatos elsajátításával, akkor, amikor az európai és az anyaországi irodalomban az új értékkváltó törekvések és irodalmi mozgalmak az öröklött nemzeti kánon lebontásán fáradoznak, és modernebb ellenkánonokat fogalmaznak meg.

A kisebbségi irodalmi kánonképzés vizsgálatakor az eddigieket figyelembe véve nem elég csupán rövid és hosszú távú oksági folyamatokkal, előzményekkel és következményekkel foglalkoznunk, hanem az egyes kánonok megismerésében a közösség, az érték, az intézmény és a történetiség fogalmát kell segítségül hívnunk, maguk az irodalomszervezők és kánonalkotók is elsősorban ezekre a kánonképző tényezőkre összpontosítottak.

2.1. Kánon és közösség

A szakirodalom általában a nagyobb nemzeti kánonokat tartja számon, vagy olyanokat, amelyek egész irodalomtörténeti korszakokat, irodalmi mozgalmakat határoznak meg. Az össznemzeti kánonok átfogó hatásúak térben és időben egyaránt, és döntő szerepük van az egyes nemzeti közösségek azonosságának, tekintélyének és önmagáról formált képének megteremtésében. A magyar irodalmi hagyományban a kanonizációnak leginkább két célulva jut érvényre: egyesek elsősorban a nemzetjellem kibontakozását és érvényesülését keresték az irodalomban (Horváth János, Szabó Dezső), mások pedig az újszerűség, az eredetiség irodalmi megnyilvánulásait követték nyomon (Fülep Lajos, Kassák Lajos). Legújabbban a szakirodalom a kisebb irodalmi kánonokra is odafigyel, mondván, hogy a kánonok működését igazából a csoportok, a kisebbségek olvasói élményeiben és olvasási szokásaiban érhetjük tetten. Zsélyi Ferenc például ezeken a kisebb csoportokon etnikai, szexuális vagy vallási közösségeket ért: „Ezek a csoportok a csoportra jellemző azonosságot határoznak meg ideológiájukban, és ehhez az azonossághoz kapcsolódik azoknak az irodalmi alkotásoknak a gyűjteménye, amelyeken keresztül az olvasó a csoportba való tartozást erősítő azonosságtémára lelhet”.¹⁰ Zsélyi megvizsgálja egyén és közösség viszonyát az irodalmi kánonokban, és a befogadói elvárások felől közelíti meg a működő kánon kérdéskörét. Szerinte az olvasó élhet a választás lehetőségével, és ez a szabadság illúzióját jelentheti számára, amennyiben azt gondolja, hogy *neki* tetszik valami, és tetszése szerint választott, holott minden egyéni választás pragmatikus is, azaz az olvasó önonazonosságot választott, mivel olvasmányélményében és a műalkotás nyújtotta azonosulási lehetőségekben kanonikus erők hatnak rá. Tehát a kánon nem csupán az egyén azonosságának a biztosítója, hanem azé a közösségé is, amely befogadó közösségként tartja magát egy bizonyos kánonhoz.

Erdélyi magyar irodalom. A kánonalkotásnak éppen erre a pragmatikus voltára érzett rá Kuncz Aladár is egy 1929-es írásában, melyben az erdélyiség ürügyén veti fel író és közösség kapcsolatának kérdését: „Erdély kézzelfogható valóságot s a megoldásra váró sürgős feladatok százait kínálja minden téren a magyar kisebbségi érdeklődésnek. De kiindulópontja elsősorban s egész természetesen irodalmi felfogásunknak és törekvéseinknek is. Az erdélyi magyar író, mint a magyar kisebbségi szemlélet legelőretoltabb őrszeme és harcosa, ha csak számot vet írói feladataival, ha csak hangot üt, amelyre visszhangot vár, ha csak tollat fog kezébe már önmagától értetődően programot vállalt, amelyre az erdélyi sorsban való elhelyezkedése, ennek a sorsnak művészi vagy gondolati átélése parancsoló kényszerűséget rajzol elébe.”¹¹ Kuncz itt az alkotói elváráshorizont felől közelíti meg egyén és közösség, egyén és kánon viszonyát, idézete híven tükrözi erdélyiségének pragmatizmusát. Amint láttuk Zsélyi Ferencnél, a kisebbségi olvasónak saját preferenciái vannak, egyéni ízlésére és választási szabadságára hagyatkozhat. Kuncz Aladárnál viszont a kisebbségi író elkötelezett esztétikailag és etikailag egyaránt, témaválasztásában helyzet- és közösségorientált, szorosan és tudatosan kötődik a transzilvanizmushoz és annak kollektív esztétikájához.

Az 1918 után kialakuló kisebbségi irodalmaknak olyan értékek felé kellett orientálódniuk, amelyek megfeleltek új helyzettudatuknak, és amelyekkel biztosíthatták irodalom és közönség párbeszédének folytonosságát. A kánonalkotásnak ebben a kezdeti fázisában egyfajta türelmetlenséget, anakronizmust figyelhetünk meg, ugyanis az elméletalkotók és az irodalom-szervezők egyszerre szeretnék siettetni és egyéniesíteni az időigényes és általános érvényű

¹⁰ ZSÉLYI Ferenc: *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*. Pompeji 1992. 4. 51.

¹¹ KUNCZ Aladár: *Erdély az és hazám*. In: *Tanulmányok kritikák*. Kriterion, Buk., 1973. 246.

folyamatokat. Makkai Sándor például a befogadói elvárások standardizálását azzal hozza összefüggésbe, hogy milyen gyorsan változik az olvasó részéről az irodalom funkciójának megítélése. Ehhez vár el „öntudatos közvéleményt”, amely egyszerre „öntudatosíthatja, igényelheti, ellenőrizheti, támogathatja és használhatja ezt az irodalmat”.¹² Ugyanis a húszas évek Erdélyében még nem fogalmazódott meg egységes elvárásrendszer az irodalommal szemben, és Makkai szerint ez visszahat az irodalomra. 1927-ben *Közönség és irodalom* címmel megtartott előadásában kitágítja az erdélyi irodalomról szóló diskurzust, hogy ezáltal is extenzívebbé tegye a befogadói elváráshorizontot. Hisz abban, hogy az irodalmi vitának, az irodalomról folytatott szélesebb körű párbeszédnek is van kánonformáló ereje. Az irodalom hivatalos fórumain szakmabeliek vitáznak ugyan az erdélyi irodalom sorsáról, de ez a beavatottak vitája, és csakis egy belterjes kanonizációt eredményezhet. Makkai többet akar ennél, célja az, hogy a kanonizációnak a „szokottnál is szélesebb és mélyebb” vitaalapot adjon, és a kisebbségi irodalmat közüggé tegye.

A szerző ebben az előadásában fogalmazza meg először nézeteit az erdélyi magyar irodalom kettős kötődéséről. Abból indul ki, hogy az irodalom helyzete nem értelmezhető a művelődési élet és a közösség általános léthelyzetétől függetlenül. Két fő helyzetbefolyásoló tényezővel számol: a külső vagy politikai és a belső vagy szellemi tényezővel. A húszas években az erdélyi magyarság saját nemzeti közösségéből való kirekesztődésének élményét éli át, így létérdeke „az elhelyezkedés és a beilleszkedés” az új állami kötelékbe, azzal a reménnyel, hogy az így létrejövő élete „lehetőleg elviselhető és emberi legyen”. A kisebbséggé lett magyarság a nemzeti kultúrából hozta magával a vallást, a nyelvet, az erkölcsöt és a hagyományt. Makkai Kós Károly és Kuncz Aladár nézeteivel azonosul, elismerik azt, hogy az erdélyi magyarság az első világháborút követően kényszerhelyzetbe került, emiatt kultúrájának ezt a kényszerhelyzetet, vagyis a kisebbségi lét érdekeit kell szolgálnia. Így kell lemondania a kisebbségnek a kultúra öncélúságáról és lényegi funkciójáról, a „luxusról”, és eszközzé kell lefokoznia azt. A nemzeti kisebbségnek elsősorban önfenntartó kultúrát kell teremtenie: „a maga szellemi életének és kultúrájának megteremtése, kifejlesztése és fenntartása (...) önfenntartásának lényege”.¹³ Makkai erdélyi irodalmi kánonjának egyik alaptétele, hogy a kisebbségi kultúra nem kölcsönözhető, kívülről nem táplálható, hanem az egyes nemzeti közösségeknek önmagukból kell azt kitermelniük. Ebben látja a kisebbség „világhivatását”, s ehhez mértelenül jelöl ki kettős feladatot a kultúrájára hagyatkozó erdélyi magyarság számára: 1) Politikai önállóság és hatalom hiányában legyen a kultúra a megmaradás egyetlen lehetséges módja. A két világháború között éppen ezt a gondolatot megszívlevél fogalmazódik meg a kollektív esztétikai és erkölcsi értékrenden alapuló transzilván irodalmi kánon. 2) Ez a kultúra, ha kisebbségi is, nem mondhat le a minőség követelményéről. Ezzel Makkai saját értékrendet állít fel a kortárs kisebbségi elméletalkotók között, szerinte a kisebbségi lét pragmatizmusa nem foszthatja meg törvényszerűen a kultúrát és a hozzá tartozó irodalmat lényegi jegyeitől: a minőségtől és az egyetemességtől. Az erdélyi irodalomnak esztétikai értékeken alapuló kánont kell formálnia, ez a biztosíték arra, hogy az erdélyi magyar kultúra nem lesz „elzárkózó és elszürkülő, hanem az anyaországénál, melytől elszakított, mindenütt egyetemesebb, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell, hogy legyen”.¹⁴ Irodalmi kánonhipotézisében Makkai Sándor nem tesz kísérletet a

¹² MAKKAI Sándor: *Közönség és irodalom*. In. *A mi utunk*. Az Ifjú Erdély kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1929. 225.

¹³ *I. m.* 226.

¹⁴ *I. m.* 227.

kisebbségi irodalom kettős feladatának egyeztetésére, összebékítésére vagy konfrontációjára. Elméletében párhuzamosan létezik egy pragmatikusabb és egy metafizikusabb irodalom-felfogás: számon kéri a kisebbségi irodalom a gyakorlati teendőket, de minőségi jegyeit tekinti igazán mérvadónak.

Makkai szerint a minőségi irodalom kialakításában a közönség is lehet kánonalkotó tényező. Egészen korszerű szemléletében az olvasó nem egyszerűen passzív befogadója a szépirodalomnak, hanem alakítója is az irodalmi tudatnak. Az irodalmat befogadó közönség egyszerre több funkciót is betölthet: öntudatosíthat, ellenőrizhet, támogathat és fogyaszthat. A befogadás felől megfogalmazott konkrét közösségi elvárás közvetlenül is kanonizálhatja az irodalmat: „Legelső és legfontosabb, hogy öntudatos közvéleményt segítsen kialakulni az irodalmi élet és az irodalom feladatai felől”.¹⁵ A Makkai-féle kánonban az igényesebb és differenciáltabb irodalmi tudat kialakításának egyik feltétele tehát a közösségközpontú irodalmi élet megteremtése. Az irodalmi létnek két nagy fejlődési fázisát különíti el Makkai Sándor: a spontánul alakuló és a szervezett irodalomét. Az elsőnek egyáltalán nincsenek kanonikus elvei, fő jellemvonása az esetlegesség: „irodalom van, ha vannak egyes írók”. Az erdélyi irodalom első évtizedében éli át az irodalmi tudatnak ezt a kezdeti fázisát, sőt a transzilvánizmusnak a későbbi ellentmondásai is arra vezethetők vissza, hogy az erdélyi irodalom ekkor „önállótlan és öntudatlan függvénye volt a pesti irodalomnak”.¹⁶ Az irodalmi élet fejlettebb korszakában a közönség már „öntudatos és egységes igénnyel” fordul az irodalom felé. A Makkai-féle irodalmi kánon is ehhez a kollektív elváráshoz igazodik: „önálló szellemi tényezőről szó sem lehet, a nélkül a szervező, ellenőrző, támogató és fogyasztó munka nélkül, melyet a közönségnek kell végeznie”.¹⁷

Az ezerkilencszázhuszas években egyoldalú preferenciák akadályozzák az irodalmi tudat kialakulását a kisebbségi irodalmakban. Ez egyrészt a múlt öröklött beidegződéseivel, másrészt az új történelmi helyzetben kialakuló védekező magatartással magyarázható. A befogadói elvárások szegényesek és ugyanakkor beszűkítők is, a recepció egyes konkrét vonatkozásai kerülnek előtérbe: pedagógiai, szociális, politikai, erkölcsi, szórakoztató és öncélú művészi. Ezért véli úgy Makkai Sándor, hogy „az erdélyi magyar közönségnek az irodalomról és az irodalmi életről való felfogása a csiszolatlan kőkorszakra emlékeztet”.¹⁸ Az olvasóközönség kezdetleges befogadói tudata elsősorban világirodalmi tájékozatlanságával magyarázható, másodsorban pedig magyar irodalmi horizontjának anakronisztikus jellegével. Leküzdésére az önnevelés útját kell felvállalnia és végigjárnia minden erdélyi magyar olvasónak. Az irodalmi tudat és a befogadói elvárások kérdésében Makkai az egyetemesség felé nyit távlatot, és ebbe az irányba jelöl ki új elváráshorizontokat: „Az erdélyi magyar kisebbség, amely arra van utalva, hogy önerejéből önmaga életét élje, sohasem elégedhetik meg a legszűkebb és legelmaradottabb felfogásokkal, hanem mindig a legtágabb horizontú és modern világnívóhoz kell igazodnia, hogy a maga sajátos nemzeti értékeit azokhoz mérve művelje ki”.¹⁹ Végkövetkeztetésként fogalmazza meg az erdélyi irodalmi tudat revíziójának szükségességét, tudva azt is, hogy minden ártétkelés egyben értékvesztéssel, szerencsésebb esetben értékcserevel jár. Aggódo érvelésében nem egyszerűen konzervativizmust kell

¹⁵ *I. m.* 232.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ *I. m.* 234.

¹⁹ Uo.

látnunk, hanem inkább a klasszikus értékekért való aggodást. Leginkább a divatos áramlatoktól és a gyorsan változó eszközértékektől óvja az erdélyi irodalmat: „A mai Magyarországon a magyar irodalomnak egy az ottani áramlatok szerinti átértékelése folyik”.²⁰ Ehhez képest ő Erdélyben az állandó és az egyetemes minőségek kánonba foglalását szeretné megvalósítani, nem akarja kiszolgáltatni az irodalmat a könnyen változó divatos és felszínes értékek, amelyek csak partikulárisan érinthetik az irodalmat, bár így is könnyen szétszilálhatják az irodalmi élet harmóniáját, és felboríthatják az értékrend egyensúlyát. Funkciójából és természetéből adódóan „az irodalomnak az egész életet és minden életkort és minden szellemi szükségletet átölelő *skálája* van”.²¹ Makkai szépirodalmi eszményében a kisebbségi irodalomnak is komplex irodalmi tudattal és rétegződött befogadói elváráshorizonttal kell rendelkeznie: „Az önálló, életképes és egészséges irodalmat éppen az jellemzi, hogy írók és közönség megszerveződnek arra, hogy az életkor és szellemi szükségletek minden fokához mért irodalmi termelés és fogyasztás alakulhasson ki”.²²

Romániai német irodalom. Az 1918 utáni változások szemléletváltáshoz vezetnek a romániai német irodalomban is, áttérési lehetőséget egy kiskaliberű, konvencionális, gyakran dilettáns, hobbiszerzők által művelt irodalomról az intézményesülő és közösségközpontú irodalomra. Richard Csaki ennek az irodalomnak a megszüntetve megőrző változásait nem tekinti öncélúnak, hanem a kialakuló „nagy egész” szerves részének. A nemzeti kisebbségek irodalmára egyébként is jellemző az új iránt megnyilvánuló egyfajta intenzív befogadási készség, az értékek felé nyitó receptivitás, amelyet „védekező receptív magatartásnak” (defensiv-rezeptiver Charakter) nevezhetnők el.²³ Ennek a befogadói hajlamnak az eredményeként elsősorban a „differenciált” össznémet irodalom hatott a „kevésbé differenciált” kisebbségi irodalomra. A szellemi-kulturális célterület irodalmának földrajzi és társadalmi, közösségi és sokszor esztétikai messzeségével értelmezhető, hogy nem az egyes irodalmi csoportokhoz kötődő irányzatoknak, hanem az írói egyéniségeknek, a nagy neveknek volt hatásuk a húszas évek erdélyi és általában az összes kisebbségi német irodalmakra, szakítva azzal a korábbi endogén fejlődésvonallal, amely a tájnyelvi irodalomban, történelmi tárgyú novellákban, a falusi történetekben vagy a szokás- és jellemábrázolásokban nyilvánult meg. A romániai német irodalmaknak kisebbségi integrációját ennek ellenére sem tekinthetjük egyértelmű és befejezett folyamatnak, hosszú ideig él és hat egymás mellett realitásként a történelmi - művelődéstörténeti eredetű regionális, a politikai-lélektani meghatározottságú kisebbségi és vágyként az össznémet irodalmi tudat. Az első világháborút követően három tényező is alakítja tehát a romániai német irodalmi kánont: sajátos művelődés- és irodalomtörténeti hagyománya, új közösségi élményként romániaiságának tudata és az össznémet kultúra és nyelv iránti fogékonysága.

Bármilyen gyorsak is a huszadik század eleji történelmi és politikai változások, csak lassan érződik a hatásuk a nemzeti közösségek tudatában. Ezt az anakronizmust felismerve szeretne újfajta irodalmi öntudatot kialakítani az 1924 és 1939 között Brassóban megjelenő *Klingsor* a romániai németek számára, és az eddigiekhez képest egy régiókat átfogó kánont óhajt meghonosítani. Így olyan írások is helyet kapnak benne, amelyek nem osztják a korábban kanonizált szász kurzus nézeteit. A folyóiratnak ez a szembehelyezkedése az erdélyi szász

²⁰ Uo.

²¹ *I. m.* 235.

²² Uo.

²³ Id. MOTZAN, Peter: *Die rumäniendeutsche Lyrik nach 1944*. Dacia Verlag, Cluj-Napoca, 1980. 11.

kánonnal, a bezárkózó „erdélyi némentséggel” (siebenbürgischdeutsch) nem kimondottan esztétikai indíttatású, hanem erkölcsi és világnézeti vonatkozásai is vannak. A *Klingsor* első hat füzetét elemezve Adolf Schullerus éppen az általános korhangulat megfogalmazását, a szellemi és erkölcsi kötöttségből való kitekintést emeli ki az újfajta kánonból a magába zárkózó provincializmus szemből.²⁴ Már maga a *Klingsor* név sem tipikusan erdélyi, hanem valamely középkori német Minnesängeré, varázslóé és költőé. Ezt a másságot felvállalva kerül szembe a főszerkesztő, Heinrich Zillich a Richard Csaki és Adolf Meschen-dörfer képviselte szász vonallal, a pragmatikusabb, a provinciálisabb és határozottabb kánonnal, fölösleges fényűzésnek tekintve egy olyan folyóiratot, amely másodrendű kérdésnek tartja az erdélyiséget (Siebenbürgertum), a kisebbségbe került erdélyi németek felvállalt, művelődéstörténetileg megalapozott helyzettudatát. A kortárs német közösség elvárta volna tehát az újabb károntól is, hogy hagyományaihoz igazodó világszemléletet vázoljon fel a világháború utáni nemzedékek számára. Zillich valóban nem fogalmaz pontosan sem beköszöntőjében, sem pedig 1929-ben közzétett helyzetelemzésében. Folyóiratából hiányoznak az ezredforduló létformáját elutasító nemzedékek alternatívái, melyek egyfajta erkölcsi állásfoglalásra ösztönözhatték volna a kortársakat. A korszak erdélyi német irodalmának nem voltak a magyar kisebbségi irodalomhoz fogható egyéniségei, és nem fogalmazódtak meg határozott programok, ezért ezt az irodalmat elkerülték a tisztázó viták. Ezt maga Zillich is beismeri folyóiratának egy évtizedes jubileumán: „bennünk egy nagyobb, tisztább és bátrabb világ sejtelve ringatózott annál, mint amelynek ugarán határozott elképzelés nélkül, de valamilyen célt szimatolva lépkedtünk. Ez a folyóirat eszköz volt számunkra ahhoz, hogy formát adjon tapasztalatunknak és tudásunknak, hogy sejtéseinkben felfedezzük az elveinket, hogy érzéseinkkel hassunk a világra, hogy értelmet adjunk az életnek”.²⁵

A két világháború közötti romániai német irodalom valójában prekanonikus korszakát éli, hiányoznak belőle az igazi és tartalmas irodalmi viták, az elvi tisztázások, ráadásul (vagy éppen emiatt) lassú és ellentmondásos az irodalmi élet intézményesülése is. A kortársakat a regionális és a központosított irodalom eltérő alternatívái, az irodalmi nyelv kérdése, valamint a peremlét és a középpont viszonya foglalkoztatja leginkább. Végérvényes és megnyugtató választ egyikre sem találnak, csupán a kérdésfeltevésig jutnak el. Ez az irodalom traumaként éli meg a kisebbségi létet és illúzióként az össznémet, illetve az egyetemes irodalomhoz való tartozást. Richard Csaki például kegyes irodalomtörténeti gesztussal ideális horizontokra emeli az erdélyi német irodalmat *Vorbericht zu einer Geschichte der deutschen Literatur* (1920) című tanulmányában, és a németországi kánonhoz mérve három típusba sorolja be az erdélyi német írókat. Vannak, akik elfogadják a szűkebb horizontú és intézményeiben szegényes regionális káront, és mindenekelőtt a kisebb számú, de hűségesebb hazai közönségnek írnak. Egy másik írócsoport, bár az össznémet értékek után vágyódik, mégis a hazai közönségben talál befogadóra. Végül vannak olyanok is, akik megfelelnek az egyetemesebb elvárásoknak, így az egyetemes német irodalmi tudat is számon tartja őket.²⁶ Az irodalmi befogadás aspektusaiból kiinduló Richard Csaki hármast értékhorizontot különít el tehát az erdélyi német irodalmi tudatban. Ebből is a húszas évek megosztott befogadói közösségére, kanonikus értéktudatának hiányára következtethetünk, ez az állapot továbbra is a regionális irodalmaknak és a bennük kialakult részkánonoknak kedvez. Számunkra sokatmondó tény,

²⁴ SCHULLERUS, Adolf: *Klingsor. I. Jg. (1924), Nr. 1-6*. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 57. Jg. (1924), Nr. 7-10. 79.

²⁵ Idézi SCHULLER ANGEL, Horst: *Kontakt und Wirkung*. Kriterion, Buk., 1994. 41.

²⁶ *I. m.* 47.

hogy Gerhard Csejka még 1990-ben is aktuálisnak tekinti a regionális szemléletet: „Amikor romániai német irodalmat emlegetek, akkor a Nagyrománia területén 1920 után az összes német népcsoportok által létrehozott irodalomra gondolok, viszont ha az erdélyi német irodalomról van szó, akkor konkrétan egy provincia, az erdélyi régió irodalmi megnyilvánulásaira gondolok”.²⁷ Egy másik német irodalomtörténész, Peter Motzan elképzelése szerint a tényleges romániai német irodalom és az általa teremtett egységes irodalmi kánon csak 1945 után jön létre, illetve fogalmazódik meg. Bár ez az irodalom már csak nyelvében volt igazán német, minden másban államilag ellenőrzött, irányított és támogatott irodalom volt, amely egy állampárt homogén nemzetiségi politikájának elvei szerint alakult.²⁸

Mivel nem jött létre egységes tudattal és homogén befogadói réteggel rendelkező romániai német irodalom, sőt a meglévő regionális irodalmak sem rendelkeztek kimondottan csoportok fölötti strukturális sajátosságokkal, három történelmileg kialakult regionális irodalommal kell a *Klingsor* sikertelen próbálkozását követően is számolnunk: az erdélyi, a bánáti és a bukovinai német irodalommal. A közöttük lévő kapcsolat sokkal intenzívebb volt a két világháború között, mint 1945 után, amikor többségi nemzeti és kultúrpolitikai megfontolások szóltak bele az egyes közösségek értékrendjébe. Vizsgálódásaimban ejtenem kell a régiótól régióig haladó szinoptikus leírást, és helyette az elkülönülő fejlődéstörténeti sajátosságok elvét kell alkalmaznom Michael Markelhez csatlakozva, akit a nemzeti kisebbség enklávé-állapota, a nyelvi sziget kérdése foglalkoztat az erdélyi német irodalom kapcsán, és azt igyekszik kimutatni, hogyan őrződött meg a regionális irodalmi tudat az egyes romániai német közösségekben, és ehhez ennek az irodalomnak hét identitás-meghatározó tényezőjét veszi számba:

1. *Földrajzi tényező*: A romániai német irodalom 1918 után egy kimondottan zárt földrajzi közegnek, Romániának a kisebbségi irodalma. Tudata a teljes területi integráció, a többé vagy kevésbé kialakult önállóságkonceptió és az egyértelmű külső tájékozódás között vibrál.
2. *Nyelvi tényező*: A romániai német irodalom legnyilvánvalóbban nyelvében különbözik a többségi irodalomtól. Ezen kívül is sajátos nyelvi helyzetben vannak a romániai németek, egyszerre ideális és kétes a nyelvéllapotuk: a német irodalmi nyelvet iskolában sajátítják el, nyelvjárásuk (középkori eredetű dialektus) használhatatlan az irodalom számára. Az erdélyi német irodalmi nyelvnek nincs tehát köznyelvi tartaléka, import nyelv, hiányoznak belőle a sajátos valóságot megnevező fogalmak.
3. *Demográfiai tényező*: A romániai német irodalomban kevés az alkotó és vészesen lecsökken a potenciális olvasói kör is. Hiányzik a kritika, és nincsenek színvonalas irodalmi fórumok. Ezek a zárt és csonka viszonyok negatívan befolyásolják az irodalmi élet alakulását.
4. *Szociológiai tényező*: A romániai németek évszázadokon át arra törekedtek, hogy megte-remtsék a középosztály társadalmát, hiszen ez hiányzik a hagyományos társadalmi piramisok csúcsából, sőt néha az alapjából is. Nincsenek mecénások, nincs érdekeltség a művészet létrehozására, nincs szabad írói státus. Az erős társadalmi kontroll pedig leköti a kisebbség

²⁷ CSEJKA, Gerhard: *Der Weg zu den Rändern, der Weg der Minderheitenliteratur zur sich selbst. Siebenbürgisch-sächsische Vergangenheit und rumäniendeutsche Gegenwartsliteratur*. Neue Literatur, 1990-1991. 228-244.

²⁸ MOTZAN, Peter: *Die Szenerien des Randes: Region, Insel, Minderheit. Die deutsche(n) Literatur(en) in Rumänien nach 1918 - ein kompulatorisches Beschreibungsmodell*. In: Grunewald-Sienerth (Hrsg.): *Deutsche Literatur in ostlichen und südostlichen Europa*. München, 1997. 73-120.

kreatív energiáját, és egyfolytában a szociális védelmi mechanizmusok kialakításán fáradozik. A romániai német irodalom kisvárosi, sőt falusi talajból nőtt ki, a nagyvárosi életformákat legjobb esetben kívülről hozta be, elbizonytalanítva a felkészületlen befogadót.

5. *Etnopolitikai tényező*: Ha nem adatik meg a kisebbségnek a kiváltságos vagy a demokratikus nagyvonalúsággal biztosított társadalmi lét, akkor kénytelen a fennmaradásáért küzdeni, és hajlamossá válik arra, hogy mindent a kollektív túlélés szolgálatába állítson. Így megváltozhatnak az irodalom alapvető funkciói, és előtérbe kerül a megmaradásért folytatott küzdelem, a didaktika, a pragmatizmus, a konzervativizmus, a provincializmus stb.

6. *Etnológiai tényező*: A kisebbségi irodalomnak van kapcsolata az anyaországi irodalommal, mert ennek a szokásaiban inkább megragadható a specifikum, a humusz. Az irodalom nem kerülheti meg az etnikai nüanszokat, így a romániai német irodalom sem. „Önállósága” viszont csak annyiban realitás és esély, amennyiben a produkcióban és a recepcióban arra a területre összpontosít, amelyet sem a német, sem pedig a román irodalom nem észlel egészében, és ez a román társadalom sajátosan német része.

7. *Művelődéstörténeti tényező*: A kisebbségi irodalom etnikai sajátossága nem egyedül a nyelv terméke, hanem művelődéstörténeti tényezőké is. A német irodalom iránti érdeklődésen kívül művelődéstörténeti tény az erdélyiek nyugati vándorlása, amely középkori hagyományokra vezethető vissza, és hatása kimutatható az anyagi és a szellemi kultúrában is, valamint a mentalitás- és viselkedéssémákban is. Ez teszi aztán lehetővé, hogy a romániai német irodalom ne egyszerűen német nyelvű román irodalom legyen.²⁹

A nyelvi sziget szakirodalmát megvizsgálva kiderül, hogy Michael Markel tipologizálásában Gusav Jungbauert követi, aki a nyelvsgazdaság kultúráját mennyiségében leltározza fel, és kategorikusan elkülöníti az egymásra rakódó kultúrrétegeket. Szerinte a régi szellemi javakat (Altgut) az egykori hazából hozta magával és őrizte meg évszázadokon át valamely népcsoport. Az új szellemi javakat (Neugut) már saját maguk alkották a rendelkezésükre álló kulturális örökségből, illetve átvehették nyelvsgazdaságuk elit osztályaitól vagy különféle kerülő utakon saját anyakultúrájukból. A kölcsönzött javak (Lehngut) abból a kulturális közegből származnak, amely körbeveszi a nyelvi szigetet.³⁰ A jungbaueri tézisek segítik Markelt abban az igyekezetében, hogy egységes, kompakt kultúrájú nemzeti közösségként szemléltethesse az erdélyi szászokat. Ezért használja az egyedire, a „sajátos” mikrotérségre, a helyi értékekre építő kultúrfogalmat, általa a hagyományoktól befolyásolt történeti fejlődésre, a kultúra egyediségének kialakulására irányíthatja a figyelmet. A kulturális jelenségeket, a történeti és a társadalmi folyamatokat, a kisebbségi helyzetben élő szász népcsoport identitását alakító tényezőket leíró módszerekkel veszi számba. Bármennyire is ragaszkodik Markel a nyelvi sziget művelődéstörténeti fogalmához, tipologizálása ráillik a szórvány kategóriájára is. Erről árulkodik néhány kényszerű elszólása, az erdélyi német kultúra kilencvenes évekbeli állapota miatt nem alkalmazhatja következetesen a kvantitatív szemléletet, próbálkoznia kell tehát a kvalitatív megközelítéssel is. Ez utóbbi viszont nem elégszik meg a szellemi értékek egyszerű számba vételével, illetve leírásával, hanem értékkel is, és a helyi értékeket az egyetemes értékrend alapján minősíti. Markel tudja azt, hogy az egyetemesebb értékperspektíva elbizonytalanítaná a nyelvi sziget kialakult, belterjes és zárt értékkánonját, csökkentené közösségfenntartó erejét és értékteremtő lendületét.

²⁹ MARKEL, Michael: *Egy kisebbségi irodalom identitásválsága* (fordította Végh Balázs), Látó 1992. 8. 63 -69.

³⁰ JUNGBAUER, Gustav: *Sprachinselvevolkskunde*. In: Zeitschrift für Volkskunde 1930. III. 143 - 150.

A Markel-féle nyelvi sziget fogalma statikus, kedvez egy hermetikus irodalmi kánon létrejöttének. Véleményünk szerint mégsem annyira zárt az erdélyi szászok kultúrája, mint ahogy azt a szerző feltételezi. A nyelvi sziget kultúrájának megítélésében az 1945 utáni időszakban szemléletváltás áll be a szakirodalomban, ez a fordulat elsősorban az etnológiai kutatások javára írható. Weber-Kellermann nyelvsziget-kritikája nyomán megjelenik egy új vizsgálati szempont, és a hangsúly az eddig elhanyagolt etnikumközi szociális-kulturális kapcsolatok elemzésére helyeződik át, a kutatók pedig az *Interethnik* fogalmát használják ennek a jelenségnek a megnevezésére.³¹ A Weber-Kellermann-féle kritika óta az etnikai kérdések térbeli vetületére a nyelvi sziget kifejezést elvetve az angolszász szakirodalom nyomán a diaszpóra (szórvány) terminust használjuk. Markel következetesen nem akar tudomást venni a diaszpóra tényéről, arról, hogy a huszadik század végére szórványállapotba került az erdélyi németiség, szétszóródva él más etnikumok között. Nem zárt enklávén, elszigetelten gyakorolja kultúráját, hanem kapcsolatot tartanak fenn közvetlen környezetükkel. Mára egyértelművé vált, hogy Markel a nyelvi sziget fogalmát anakronisztikusan használja az erdélyi német irodalomról szóló helyzetértékelésében. Végérvényesen irodalom- és művelődéstörténeti fogalommá vált az általa tipizált nyelvsziget-irodalom, amely az erdélyi német valóság kifejezésére vállalkozva jogosan nevezhette magát erdélyi német irodalomnak.

Michael Markel hét aspektusú irodalomvizsgálata egyaránt alkalmazható az erdélyi, a bánáti és a bukovinai regionális irodalmakra, de a belőlük kialakuló romániai német irodalomra is. A felemás helyzetből fakadó kettősségtudat kihat az alkotó és a befogadó, az irodalom és a közönség viszonyára is. A romániai német irodalomban a prágai német irodalomhoz hasonló jelenségek játszódnak le. Mindkettő „littérature mineure” (kis irodalom)-ként kategorizálható, és a Deleuze-Guattari szerzőpáros szerint ez a típus a „nagy” irodalmakhoz képest jobban ki van szolgáltatva a nyelvi közegnek, a politikai változásoknak és a közösség elvárásainak.³² Markel erdélyi tipológiájából a nyelvet érintő gondolatok megegyeznek a *Prágai Kört* is foglalkoztató nyelvi kérdésekkel. Mindkét irodalom ugyanazzal a dilemmával szembesül: a szociológiai értelemben „kis irodalom” nem feltétlenül valamely kis nyelv irodalma, tartozhat egy „nagy” nyelvhez is, mégha állapota el is tér az anyanemzetétől. Emiatt a „nyelvi nyomorúság” miatt kényszerülnek a kis irodalmak arra, hogy a nyelv extenzív adottságainak hiányát intenzivitással pótolják. Ez a kényszerű eljárás kompenzálja a területi összetartozás hiányát is, létrehozva egy régiók fölötti abszolút perspektívát, és kikényszerítve egy belterjes nyelvhasználatot. Ezt igazolja a *Prágai Kör*, főleg Franz Kafka egyszeri és hatásos kísérlete a német irodalomban. A nyelvhasználatnak ez a módja a nyelvi centrumhoz viszonyítva a perem önállósodását is eredményezhette volna a romániai német irodalomban, amely saját szűkös lehetőségeinek teljes kihasználásával átalakíthatta volna a német irodalmi központ centripetális erejét centrifugálissá. Felemás, egyszerre ideális és kétes is a nyelvsziget státusza, ezért a romániai német irodalom lemondott a prágai modellről, így kerülve el a karkai dilemmát: „lehetetlenség írni, lehetetlenség németül írni, és lehetetlenség másképpen írni”. Michael Markel tételesen is kifejti, hogy a nyelvi sziget irodalmának nincsenek köznyelvi tartalékai, hiányoznak belőle a sajátos valóságot megnevező fogalmak, és emiatt nyelvi importra kényszerül. Így válik az anyanyelv kompenzáló tényezővé a romániai német irodalomban, átvéve a központi intézmény szerepét. Emiatt a romániai németek számára a német irodalmi nyelv több mint kommunikációs eszköz, intézménnyé lépett elő és az önazonosság legfőbb kritériumává. Ennek az irodalomnak a huszadik századi története el sem képzelhető a német

³¹ WEBER-KELLERMANN, Ingeborg: *A „nyelvsziget-néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez*. Néprajzi Látóhatár 2000. 1-2. 11-25.

³² DELEUZE, Gilles-GUATTARI, Félix: *Kafka. Für eine kleine Literatur*. Frankfurt am Main, 1976.

irodalmi nyelv kultusza és a centrum utánzása nélkül. Bár a német kisebbségi író sokszor olyan nyelvhez ragaszkodik, amelyet nem ismerhet teljes mivoltában, és egyetlen lehetséges alternatívája a nyelvi norma követése. Többek között erre gondol Markel is, amikor így minősíti a romániai német irodalmi nyelvet: „megnyugtatóan pontos, kimerített standard nyelv ez”.³³ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Bernhard Capesius is a harmincas évek elején, fenntartásokkal kezelve a német irodalmi és a regionális kisebbségi nyelv viszonyát. Elismeri, hogy a közös nyelv az érintkezés eszköze az egyes német nyelvű irodalmak között, de figyelmeztet arra is, hogy ugyanez a nyelv a kisebbségi érzés és feszültségek forrása is lehet a nyelvszigetek számára.³⁴ Mivel az irodalmiság kritériuma a valóságismeret, a címzett és a nyelvi anyag viszonyában fogalmazható meg, újabb és újabb kérdések merülnek fel a sajátos művészi technikát, szűzsét és kifejezési eszközöket illetően. Így a szerzők a hazai német népcsoportokról írva a következő dilemmával találják szembe magukat: nyelvjárásban írjanak-e, beszűkítve a befogadói közeget, avagy a nagyobb olvasókörre gondolva irodalmi nyelven fejezzék-e ki magukat, ekkor viszont az eredetiségen eshet csorba.

Vajdasági magyar irodalom. A vajdasági magyar irodalmi kánon kezdeményeként tarthatjuk számon Szenteleky Kornélnek íróbarátjához címzett levelét az irodalom állapotáról.³⁵ Valóságos negatív értékleltár ez a Vajdaság szellemi életéről, benne nem találjuk nyomát sem a szerző későbbi *couleur locale*-elméletének, sem a vajdasági lélek meghatározásának, amelyekből majd az itteni irodalmi kánon építkezik. Lényegében nem is tagadás ez a levél, hanem a múltnak és a jelennek egyfajta kritikáját hirdeti meg mind kultúrtörténeti, mind pedig társadalmi síkon. Szenteleky „egyéni utakat tapos, magányos csapásokon jár” a századelőn, és igyekszik saját hangját megtalálni. Mivel irodalmi életet teremt, be kell állnia a vajdasági irodalom szervezői közé, ezért az önmagával szemben támasztott szépirodalmi és művészi igényeket egy kollektív értékrend szolgálatába állítja, és a gyakorlati élet alacsonyabb szintjére süllyeszti. Kétféle kánon is irányítja tehát Szenteleky írói pályáját: egyéni és közösségi. Egyéni kánonját egyetemes értékekre építi, a közösségit viszont eszközértékekre, és mindvégig kitart az önmagával szembeni igényesség mellett, közben nem tudatosítja eléggé, hogy saját értékrendjének a közösségre történő kivetítése értékválsággal is járhat, „mert ‘törzsvé’ válva megkopik, az általános érvényűség keresésével pedig kicsorbul kritikai éle”.³⁶ Az irodalomszervező Szenteleky a kisebbségi irodalom olyan alapkérdéseivel találja szemben magát emiatt az önkéntelen kompromisszum miatt, amelyekre tapasztalat hiányában nem adhatott válasz, esetleg hiányosan válaszolhatott: regionális irodalomnak tekinthető-e a kisebbségi irodalom, vagy több ennél? Leszűkíthető-e a „tájirodalom” öröklött fogalmára és a vele járó alárendelt szerepre? A kisebbségi irodalom a nemzeti irodalomtól eltérően, mely sokrétű és szerteágazó, „alkalmazott” irodalom-e, amelynek létezését nem az irodalmi kritériumok, hanem a „táj”, a „hely”, a „sors” tényezői indokolják még a dilettantizmus szintjén is? Az 1918 után kisebbségbe került nemzeti közösségek mindegyike került hasonló dilemma elé, és sajátos védekező kánon kialakításával igyekezett eligazító válaszokat találni. A vajdasági magyar irodalom helyzetét nehezítette, és kánonalkotó kedvét csökkentette a sokak

³³ MARKEL, Michael: *I. m.*

³⁴ CAPESIUS, Bernhard: *Die siebenbürgisch-sächsische Dichtung*. In *Deutsches Kalender für Rumänien*, Verlag Bukarester Tageblatt, 1931.

³⁵ SZENTELEKY Kornél: *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalomról”*. Bácsmegyei Napló 1927. Jan. 30.

³⁶ BÁNYAI János: *Száz éve született Szenteleky Kornél*. In: uő: *Kisebbségi magyaróra. Tanulmányok, kritikák*. Forum Könyvkiadó, 1996. 71.

által felismert és hangoztatott „hagyománytalanság”. Emiatt igyekeztek az írók más, irodalmi hagyományokkal rendelkező centrumok felé. Az egyetemes irodalmon belül létrejövő eltérő értelmezői közösségek szintén hátrányosan érintették a peremhelyzetbe került vajdasági magyar irodalmat. Az anyaországi recepció már-már türelmetlen vele szemben, felzárkózást sürget, és az erdélyi irodalomhoz hasonló kánont kér számon: „Külön sorsnak külön irodalom kell, s a Vajdaság egy darab leszakadt magyar sors, amelynek meg kell találnia a maga teljes garnitúra íróját - ha nem állíthat minden helyre elsőrangú erőt”.³⁷ Ennek a „külön sors”-nak azonban lehangolóak a két világháború közötti ismérvei: a hagyománytalanság érzete, az anyaország kultúrájától való elszakadás, az intézmények hiánya stb. Mindez csak hátrány jelenthet az önértékek felismerésében, az egyetemes magyar irodalomhoz fűződő (nem egyszer ambivalens) érzések történeti alapjainak feltárásában és végezetül a saját irodalmi kánon kialakításában.

Ez az új és szokatlan helyzet ösztönzi Szenteleky Kornélt arra, hogy a húszas évek végén felülvizsgálja a vajdasági irodalom állapotát, és kialakítsa azt a couleur locale-elméletet, amelyet addig ellenzett. Szerkesztőként és az irodalom kanonizálójaként olyan közösség-értvényű eszményeket kellett megfogalmaznia, amelyeket elérhető közelségben tudhattak a kortársak, és gyakorlati programként is felvállalhattak. Nem tarthatta tehát idegennek az európai szellemiséget a regionális, illetve a kisebbségi irodalomtól, ezt bizonyítja példaképeinek megválasztása (Reymont, Knut Hamsun, Jens Tvedl, Giovanni Verga, Tömörkény István és a német Heimatkunst) és elméletének felépítése is. Filozófiai háttérrel Taine-től és Julien Bendától kölcsönöz, azaz összekapcsolja a miliő-elméletet az „írástudók árulásával”, az irodalom erkölcsi felelősségvállalásával. A vajdasági magyar irodalmi kurzus célját a „népünk és földünk”-felé fordulásban jelöli ki. Taine hú tanítványaként vallja, hogy az íróra a természet, a társadalom, a kulturális környezet sajátos hatást gyakorol. Az írónak az a feladata, hogy ezekre a hatásokra is figyelve keresse a vajdasági életben az általános emberit: „Az írónak meg kell kapaszkodnia valami pozitívumban. A határtalanságba, a színtelenségbe, a talajtalanlásba nem lehet gyökeret eresztetni”.³⁸ A „helyi színek” elméletét *A vers a Vajdaságban*, az *Írói felelősségünk* és az *Ákácok alatt* című tanulmányaiban fejti ki Szenteleky, a gyakorlatban pedig az *Ákácok alatt* című novella-válogatásban szándékozik példázni kánonjának életrevalóságát. Ez utóbbi 1933-ban *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* sorozatában jelent meg két kötetben. Válogatásában helyet kap valamennyi kortárs elbeszélő: Borsodi Lajos, Börcsök Erzsébet, Cziráky Imre, Darvas Gábor, Farkas Geiza, Gergely Boriska, Herceg János, Kende Ferenc, Kisbéry János, Kristály István, Markovits (Majtényi) Mihály, Munk Artúr, Polácsi János, Szenteleky Kornél és mások.

Julien Benda 1927-ben megjelent könyve, a *La trahison des clercs* (Az írástudók árulása) segíti eljuttatni Szentelekyt a nihilizmustól az elkötelezettségig. Először a *Nyugatban* olvassa Babits recenzióját a könyvről.³⁹ A könyv az európai, a recenzió pedig a magyar értelmiség körében vált ki rendkívüli érdeklődést: mindkettő a „hűség vagy árulás” dilemmája elé állítja az írástudó kortársakat. Babits válasza egyértelmű: a közösséget, melyhez tartozunk, szeretni „oly természetes, mint magunkat, jobban, mint életünket: oly kitágulása a létnek egy összetettebb lét felé, mely semmiképpen sem ellentétes a Szellem princípiumával”.⁴⁰ A Benda-

³⁷ NÉMETH László: *Két nemzedék*. Budapest, 1970. 594.

³⁸ SZENTELEKY Kornél: *I. m.*

³⁹ BABITS Mihály: *Az írástudók árulása*. Nyugat 1928.

⁴⁰ Uo.

könyv ürügyén Babits a kortárs magyar értelmiség kételyeivel néz szembe a maga módján, amikor választania kell közösség vagy/és egyén, nemzet vagy/és individuum között. Modellértékű kortársai számára az, hogy az írástudót csakis a közösségi célok szolgálatában tudja elképzelni, lojálisan, etikusan, felelősséget vállalóan: „Ha az Igazság és Szellem szava végképp elnémul a Földön, oly ború szállhat az emberi világra, mely minden nemzet lépteit megvakítja. A nemzetek életben maradása mások felelősségén nyugszik. Az Igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek. Ez az a *primum vivere*, melyhez az írástudónak köze van.”⁴¹

Szenteleky Kornél két dolog miatt is ragaszkodhatott Julien Benda, illetve Babits Mihály gondolataihoz. Először is olyan racionális és pragmatikus felfogásra volt szüksége, amely hozzásegíthette kisebbségbe került nemzeti közösségét önmaga legitimitáshoz, támogatva alakulófélben lévő kisebbségi kánonját. Bergson antiracionalizmusával, intuíciójával szemben kézzelfoghatóbb, biztatóbb volt számára Benda filozófiájának konkrétabb igazságtartalma. Ráadásul a kanti eredetű abszolút és hermetikus igazságkategóriához képest Benda relativizált igazsága a nyitott, és emiatt közösségi célra inkább kisajátítható. Bár Babitsot éppen az erkölcs és az igazság egyetemességének ilyenszerű célelvűvé tétele „ignorálja”, szerinte ezeknek az ismeretelméleti kategóriáknak tisztán fogalmiaknak kell maradniuk, nincs eszközértékük, sőt helytől és időtől függetlenek. Az írástudók ennek az érdeknélküli igazságnak a szolgálatában állanak. Hasonló dilemmát élnek át a magyar kisebbségi irodalmak elméletalkotói is: Makkai Sándor, Kuncz Aladár és Szenteleky Kornél úgy szeretnének azonosulni a közösségi eszményekkel, hogy ne kelljen lemondaniuk az egyetemesség babitsi követelményeiről. A Julien Benda-könyvhöz írott babitsi tanulmányban elméletíróink készen, szinte kanonizáltan találják meg azt az értelmiségi szerepet, amelyet a húszas években heroikusan magukra vállaltak. Ezzel a szubjektív vonatkozással igazolhatjuk másodszer azt a visszhangot, amelyet a tanulmány a magyar kisebbségi irodalmakban kiváltott. A *Nyugat* szerkesztője recenziója végén az erkölcs és az igazság bajnokaként állítja kortársai elé az írástudó alakját, azzal, hogy jelképes magasságokba emeli egy klasszikus metafora segítségével: „De mégha nem is volna így, mégha semmi reményünk sem volna, s joggal veszítenéd el hitedet a Morál és Igazság erejében: bizonyos akkor is inkább illik az Írástudóhoz a Világítótorony heroizmus, mely mozdulatlan áll, s híven mutatja az irányt, soha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát, míg csak egy vízözön el nem borítja lámpáit”.⁴² A babitsi példa és a Benda-könyv hatására Szenteleky számára felértékelődik a közösségi alternatíva, a humanizmus szolgálata, az értelmiség heroikus felelősségének és elkötelezettségének kérdése. Ez válik majd a harmincas években megfogalmazott couleur locale-elméletének szellemi és erkölcsi hátterévé, és ez az elmélet, illetve a körülötte kialakuló vita kompenzálja a kánon hiányát a vajdasági magyar irodalomban.

Kisebbségi irodalom és elkötelezettség. Az erdélyi magyar irodalomban először a *Vallani és vállalni*-vitában jut fórumhoz és tisztázódik a szépirodalom és az elkötelezettség viszonyának kérdése. A vitapartnerek pro és kontra érveket sorakoztatnak fel az irodalom közéletiségét illetően: az elkötelezett irodalom hívei azzal érvelnek, hogy maga a kisebbségi léthelyzet kényszeríti az irodalmat a közösségi gondok vállalására, a közvetlen és gyakorlati teendők kiszolgálására. A lehetséges következményekről így vélekedik Makkai Sándor: „A tudomány, a politika, a morál, a pedagógia hullámai átsaptak a l’art pour l’art védőgátjain és előzőnlötték az esztétikumot, aktivitásra kényszerítvén az írókat az élet problémáival

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

szemben.”⁴³ Az ellenzők szerint a közéleti szerep nem fér össze a szépirodalom jellegével, lényegétől, artisztikumától fosztja meg azt. A vitában Makkai elutasítja a szociologizáló nézeteket, és megvédi az irodalom esztétikai orientáltságát. Állásfoglalásából kétféle szépírói attitűd körvonalazódik: a szemlélődő és a cselekvő. Makkai a meditáló írótypussal rokon-szenvez, és nosztalgiával gondol „az alkotás szent lázában égő irodalmi időkre”, vagyis az esztétika egyetemes és általános értékrendszeréhez igazodni vágyó klasszikus irodalomra, amely a kortárs cselekvő, eszközértékek mentén szerveződő irodalommal összevetve értékelődik fel igazán: „Szigorúan tilos a költőnek elvonulnia a természetbe, s haszontalanul szemlélődni holmi virágok felett, vagy egyéni sorsokat szemlélve, egyéni életek ábrázolásában elfordítania szemét a kollektivitás harsogó, őrvongó vajadásaitól.”⁴⁴ Makkai kétféle értékparadigmát állít itt egymással szembe: egyik oldalon a szabadságesztétika áll a művészi szépre (mely a *virág* metaforából bontható ki) és az individuumra hagyatkozva, a mások oldalon pedig a közösségi értékrend, a kollektív esztétika található, amely az értékek hozzávaló igazodását várja el. Ez utóbbiban olyan gyakorlatias kánonlehetőséget villant fel Makkai, amely száműzheti az irodalomból a művészetet és az íróból az eredetiséget, azt kérve számon „hogy neki okvetlenül harcosnak, agitátornak, szónoknak, prófétának, politikusnak kell lennie, mert különben senkinek sem kell.”⁴⁵

A csehszlovákiai magyar művelődés hasonló korszakában éppen a Makkai által felvillantott negatív irányba tartott a „nemzetátalakító program”, bár ebben az esetben a kánonkísérlet megfogalmazói nem szépírók voltak, hanem közírók, publicisták. A szépirodalom teremtő nyugtalanságát a kisebbségi lélek kifejezésében a közírás közvetlen műfaja vette át. Ebben az időszakban elsősorban a publicisztika és az esszéirodalom volt színvonalasabb: Fábry Zoltán, Peéry Rezső, Dobossy László, Wass László, Szalatnai Rezső. Az irodalmi élet potenciális szervezői pedig sorra telepednek át külföldre: Ignotus Pál, Hatvany Lajos, Kassák Lajos, Barta Lajos, Barta Sándor és Kaczér Illés. Ettől kezdve módosult szerepkör várt az irodalomra: pózok és messianisztikus túlzások nélkül szinte önként került a valóság fogságába, és szervezői abban hittek, hogy a valós világ és a társadalmi körülmények egyértelmű állásfoglalást követelnek. Emiatt válhattak hangadóvá a baloldali írók, a Sarló-mozgalom és a szociográfia, a tényirodalom és a munkáirodalom. A nyers szókimondás és a kíméletlen szigor mellett mindennapossá vált a kiközösítés és a kizárólagosság. Szvatkó Pál szerint valósággal a reformáció hitvitázásaira emlékeztetett 1926 és 1932 között a csehszlovákiai magyar irodalmi élet. A valóságirodalom anyaga és témaköre a realizmus volt, és az esztétikai normákat menet közben alakították, mégpedig úgy, hogy a tartalmat tekintették elsődlegesnek és meghatározónak, alaposan felértékelve az irodalom valóságtükröző szerepét. A szépirodalmi elvárásokat az osztályküzdelmek szempontjainak alárendelő Fábry Zoltán a német és az orosz expresszionisták, valamint az amerikai regényírók hatására eljut addig a felismerésig, amely szerint a valóságirodalom átélési folyamat eredménye, melyben az imaginárius vagy platóni felismerés helyére a konkrét, ellenőrizhető felelősségérzet lép.⁴⁶ A harmincas évek elejétől Fábry a maga valóságirodalom koncepcióját vetítette ki a kortárs csehszlovákiai magyar irodalomra, természetesen a magatartására jellemző egyoldalúsággal. Elsősorban az erkölcsi hovatartozás

⁴³ MAKKAI Sándor: „Csak énekeljenek” In: uő: *Erdélyi szemmel*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1932. 49

⁴⁴ I. m. 50.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ vö: FÓNOD Zoltán: *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918 - 1945*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 263 - 274.

volt fontos számára, jóllehet tudatában volt annak, hogy az etika nem esztétika. Az író és a közíró Fábry elsősorban politikai fogalmakkal dolgozott, szemléletében az esztétikai szempontok fokozatosan cserélődtek fel a társadalmi haladás szempontjaival. Előbb az „emberirodalom”, majd a valóságirodalom mércéje szerint ítélte meg a csehszlovákiai magyar, valamint a nemzeti és a világirodalmat is.

Ehhez képest Makkai Sándor olyan irodalmi kánont szeretne meghonosítani a kisebbségben is, amely nem a gyakorlati élet, hanem az egyetemes minőségek, az általános emberi értékek kiszolgálója: „Ezért az irodalom természeténél fogva mindig az *örök emberi* felé fordul, és a múltó aktualitások helyett, a konkrét teendők helyett a minden változásban maradandó humánumot törekszik ábrázolni - viszont azt minél konkrétabb, egyénibb, változóbb és változatosabb képeken át”.⁴⁷ A mimészisben az életanyag, a szépirodalom referenciája a valószínű ábrázolás révén válik azonosíthatóvá, így sohasem távolodik el a valóságtól, csak átminősül. Így válnak az élettények irodalmi tényekké, az irodalom pedig a valóság modelljévé. De nemcsak a konkrét valóságra ismerhetünk rá egy-egy irodalmi alkotásban, hanem az egyetemességekre és az általánosságokra is: „Az irodalom az *egész* ember tükre. Nem egy koré, nem egy párté, nem egy tendenciáé”.⁴⁸ Ez lehet a szépirodalom jogosítványa arra, hogy átfogja mindazt, ami emberi, amit humánum hat át, valójában ez az igazi művészi elkötelezettség és ugyanakkor a művészi ábrázolás lényege.

Értelmezői közösségek. A harmincas évek végére ellentmondásos helyzet alakul ki az erdélyi magyar irodalomban: egyrészt a rekanonizációs törekvések funkcionálisabb irodalomfogalmat alakítanak ki, másrészt a befogadásban tovább öröklődik a húszas évek extenzív irodalomfogalma. Emiatt az irodalom harmincas évekbeli recepciója továbbra sem csupán esztétikai, hanem szociológiai, lélektani, sőt politikai meghatározottságú is. Az értelmezői közösség fogalmának elfogadása azt jelenti, hogy elismerjük, az olvasó értelmező tevékenysége saját érdekeit, felfedezéseit vagy a közösségéét juttatja kifejezésre, nem pedig a művet létrehozó szándékot, ahogy azt ennek az elméletnek a hívei (Tony Bennett, David Bleich, Stanley Fish, Norman Holland, Wolfgang Iser és Jane Tompkins) is teszik. Fish elképzelése azt sugallja, hogy a jelentést nem a szövegben magában kell keresnünk, hanem abban a tevékenységben, ahogyan a jelentést a szövegnek tulajdonítja az olvasó(vagy az olvasók csoportja). Ez az alapja az irodalom kontextualista felfogásának is.⁴⁹

Számunkra a harmincas évek lehetnek fontosak ebben a kontextuális vizsgálatban, hiszen ebben az évtizedben beszélhetünk a kisebbségi irodalom recepciójában valóságos értelmezői közösségekről az anyaországban és az utódállamokban egyaránt. A kisebbségi irodalom anyaországi recepciójában fellelhető félreértelmezések legfőbb okát abban kell látnunk, hogy a kényszerű politikai határátrendezések következtében eltérő értelmezői közösségek alakultak ki az egyes régiókban és irodalmakban. Sajátos befogadástörténeti jelensége ez az egyetemes magyar irodalomnak, hiszen esetében a befogadás küszöbeit (*Rezeptionsschwellen* - H. R. Jauss) nem magyarázhatjuk szokványosan az eltérő kulturális hagyománnyal, hanem elsősorban befogadás-lélektannal, a középpont és a perem disszonáns viszonyából eredeztetve. Különösen érvényes ez a harmadik évtized végére, amikor az anyaországi irodalmi tudatban felerősödik a nemzeti irodalomszemlélet, kialakul a centrumképzet, a középpont tudata. Schöpflin Aladár a húszas évek végén sokat sejtető metaforával nevezi meg a kétféle

⁴⁷ MAKKAI Sándor: *I. m.* 53.

⁴⁸ *I. m.* 54.

⁴⁹ Vö: KÁLMÁN C. György: *Mi a baj az értelmezői közösségekkel?* Literatura, 1996. 3. 337.

értelmezői közösséget, amikor Tamási Áron *Szűzmáriás királyfi* című regényét recenzálja: „egyik legérdekesebb jelenség a mai fiatal irodalomban, *gyepűn innen és gyepűn túl*”⁵⁰ (Kiemelés tőlem - V. B.). A negyvenes évek elején már (korábban a magyar irodalom egyetemességét hangoztató) Babits Mihály is elismeri az eltérő értelmezői közösségek meglétét, és ennek legfőbb okát az irodalom politizált recepciójában látja: „A közösséget is inkább a politika érdekelte. Aki mégis tiszta irodalmat, költészetet kívánt, szívesen fordult a könnyű és dilettáns-vérű írókhoz, ezektől a *Nyugat*-kor vívmányait egyszerűsítve és népszerűsítve kapta. Az irodalmi piacot előzőnlötték ezek a dilettánsok. Hozzájuk csatlakoztak a *provinciális jellegű fiókirodalmak* szerzői, melyek az ország szétszakadozásával kialakultak, noha ezek közt hamarosan akad külön is”⁵¹ (Kiemelés tőlem V. B.). Ez a recepció mindenképpen az irodalom központi rétegét tekinti kánonértékünk, és a perifériát igyekszik rendszeresen kívülre utalni, legfeljebb akkor fogadja el a véleményét, ha ab ovo megegyezik a „centrumba ágyazottak”, a beavatottak felfogásával. Ennek a befogadásbeli mentalitásnak természetes következménye a centrum és a periféria közötti feszültség, a közömbösség és az értetlenség a változásokkal szemben.

Mivel minden értelmezői közösség történelmi meghatározottságú, eltérő determináltságokat mutat a XX. századi anyaországi és kisebbségi helyzetben élő befogadó: a magyarság területi és kulturális feldarabolásával törés állt be a hagyományos értelmezői közösségben is, vagyis a kollektív értelmezés folytonosságában, az irodalom fölötti nemzeti konszenzusban is. Egyrészt eltérő értelmezésekkel kell számolnunk, másrészt ezekhez az értelmezésekhez más-más közösségek rendelhetők hozzá. „Ennek a közösségnek az értékei, értelmezései és cselekedetei azok, amik többé-kevésbé meg fogják határozni az ehhez a közösséghez tartozó egyes egyén meghatározott értelmezéseit”⁵². Az anyaországi és a kisebbségi értelmező közösségek ebben a tekintetben is sajátos helyzetben vannak a klasszikus irodalom közösségeivel szemben. Határaikat nem az eltérő kultúrában és nyelvben, és nem is a hivatásos és a laikus irodalom közötti különbségekben kell keresnünk, hanem a más meghatározottságú helyzettudatban, egyes elváráshorizontok közötti árnyalatbeli különbségekben, befogadásbeli nüanszokban.

Kezdetben az anyaországi elvárások nem maguknak a kisebbségi körülmények között íródott műveknek a helyét határozzák meg a magyar irodalom esztétikai értékrendjében, hanem magát a történelmi-politikai helyzetet, és az általa okozott traumákat, vagyis az irodalom referenciáinak tulajdonítanak értékeket. Emiatt hiányzik a kisebbségi irodalom anyaországi recepciójának egy részéből a történetiségen alapuló megértés, helyét az áthallásokkal tarkított intertextualitás veszi át. Leginkább az ún. „Trianon-effektusban” érhetjük tetten azt, hogyan épül be a történelmi helyzet az értelmezésbe. Az első világháborút követő trianoni békeszerződés okozta nemzeti sérelmek, lelki traumák élményszerű megfogalmazását várták el az anyaországi értelmezések az utódállamok kisebbségi irodalmaitól. Elsősorban az irodalompolitika alakítja ezt a sajátos elváráshorizontot, amely a katasztrófahangulatból, a nemzeti önmarcangolásból és a kollektív lelkiismeret furdalásból építkezik. Az erdélyi irodalom traumatikus, érzelmi befogadásának egyik eklektikus példája lehet Kosztolányi Dezső *Végvári versei* című kritikája: „Erdéllyel nem nehéz bennünket megríkatni. Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik sem postával, se futárral és a szavukat sem halljuk, mintha valami bányaozlás eltemette volna őket. Akármilyen jel vagy hír könnyekig megindít minket, mely nem jön... Ha szülőanyánk ravatalon

⁵⁰ SCHÖPFLIN Aladár: *Szűzmáriás királyfi. Tamási Áron regénye*. Nyugat, 1929.

⁵¹ BABITS Mihály: *Írók két háború között*. Nyugat 1941.

⁵² KÁLMÁN C. György *I. m.* 376.

fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a lyra végtelenjét keltsék lelkünkben, és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki - némán és csendesen - reá mutat”.⁵³ Ennek a sirámokkal telített, tragikus Erdély-képnek egyik sokkoló eleme a rabság, a hódoltság képzetét keltő „szurony”-metafora: „Végvári a rab Erdély költője, ‘az utolsó walesi énekes, Erdély földjén az utolsó bárd’, aki a román szuronyok között a magyarság jajveszékelésének ad hangot.”⁵⁴ (Kosztolányi), vagy „Míg idegen szuronyok között alszik a város, üldözött lelke megébred, és a hold ezüst fátyla alatt felépíti igazi hajlékát”.⁵⁵ (Kuncz Aladár).

Az erdélyi irodalom recepciójában szintén sokkoló hatású az anyaországi befogadó számára annak a hangoztatása, hogy Trianon a sors csapása és a történelem bosszúja a nemzeten. „Legjellemzőbb magyar fa a diófa. Ezt sose metszik. Zúzzák és törik. Ha nem terem, meg kell verni, hosszú rudakkal, s a fájó sebekből termő ágak hajtanak. Így verik a magyarságot a Sors által rászabadított elemek és még a rossz gyermekek is. De a magyar fa egyre ősből erővel sarjad”.⁵⁶ (Móricz Zsigmond), vagy: „A történelem ítélkezett és rendelkezett. Azok, akik ezt a rendelkezést papírra vetik, nagyon kevésbé törődnek azzal, hogy lelkében miképpen éli át egy nép a sorsfordulatot, amelyet ráérnek”.⁵⁷ (Kuncz Aladár). A magyar művelődéstörténetnek ez a büntetés/bűnhődés képzele nem új keletű, huszadik századi képződmény, hanem még a késő középkorból, a török hódoltság idejéből eredeztethető, ezt követően fellelhető a XIX. század első felében is. Végül ennek a „romantikus, sötét képnek” (Makkai Sándor) része még a szenvedés és a fájdalom is: „El lehet képzelni, hogy ilyen körülmények között a legnagyobb szenvedésen és megpróbáltatásokon kellett az erdélyi magyarságnak keresztülmennie, mert hiszen az új impérium tőle, mint többségi nemzettől vette el a hatalmat”.⁵⁸ (Kuncz Aladár). Ezt a mártírsors-képzetet az irodalomtörténet értékteremtő tényezőként is számon tartja. Az erdélyi szellemnek ezt a fájdalmasan szép gyöngyragyogó-létét elemzi Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című nagyesszéjében.

Az utódállamok kisebbségi magyar irodalmaiban az értelmezői közösségek elsősorban a mindenkor (nemzeti) irodalmi kánon folytonosságához ragaszkodnak, ennek fontos ösztönzője a túlélés reflexe és a perem természetes vágyódása a középpont után. Kuncz Aladár irodalomkritikaiban és tanulmányaiban lépésről-lépésre követhetjük a transzilvanizmusnak ezt az értékszemponturnak perspektívaváltását. Áprily Lajos költészetének elemzése kapcsán az eltérő miliő és a lélektani motiváltság alapján kétféle értelmező közösséget feltételez az Áprily-versek recepciójában: az „idegenek”-ét: „Különbözik tartózkodik [t.i. Áprily] erdélyiségét hangoztatni, s ez az idegenek, a viszonyokat nem ismerők előtt nemegyszer annak a véleménynek a kifejezésére adott alkalmat, hogy Áprily verseinek szülőanyjául egész könnyen el lehet képzelni más miliőt is, mint Erdélyt”; és a „mi” közösségét: „Mi minden során, minden képén érezzük az erdélyi atmoszférát, s ezért drágák és kedvesek nekünk ezek a versek, amelyek elsősorban is nem gyötrő nosztalgiát ébresztenek bennünk külföldi világok után, hanem a mi magunk fényét sokszorozzák, a mi felhőinkből s a mi ködeinkből építenek ónszínű várakat, a mi páncélfényű varjainknak szólaltatják meg fekete szerenádját, a mi

⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Végvári versei*. Nyugat, 1920.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ KUNCZ Aladár: *Lent Kolozsváron*. Nyugat, 1921.

⁵⁶ MÓRICZ Zsigmond: *Magyar fa sorsa*. Nyugat, 1927.

⁵⁷ KUNCZ Aladár: *I. m.*

⁵⁸ Uo.

ezerszínű erdőnkkel intenek a bús ködökből búcsút felénk, mint vörös hajú tündérlánnyal...”.⁵⁹ Ennek ellenére Kuncz Aladár Áprily verseihez híven egységben szeretné láttatni a kétféle értelmezői közösség elvárásait, finom utalásokat téve az anyaországi és az erdélyi elvárás-horizont egyezéseire. Ebben a felfogásban Áprily költészete nem egyszerűen állapotként, hanem inkább eseményként jelenik meg, illetve egy líratörténeti folyamat részeként, perspektívája egyaránt befogja az erdélyi és az anyaországi lírát: „Áprily Lajos az, akinek költészete nemcsak az erdélyi líra létjogosultságát igazolja, és sajátosságait művészi formába örökíti, hanem a magyar irodalom egyetemes szempontjaiból is maradandó értékeket terem”.⁶⁰ Az Áprily-versek egyetemessé tételével Kuncz abba az értékrendbe emeli az erdélyi irodalmat, amelyben Babits Mihály is látni szeretné. Babits értékparadigmája pedig egyfajta hierarchiába rendezi a sajátosat és az egyetemet, miközben nem feledkezik meg a történetiség aspektusáról sem: „Ez a transzilvanizmus nem találhat jobb és szebb kifejezést, mint ha azoknak a nagy erdélyieknek hagyományait követi, akik egyszerre tudtak erdélyiek és magyarok lenni, s erdélyiségükkel a magyarságot és Európát dúsabbá tették”.⁶¹

A centrum és a periféria viszonyáról szóló esettanulmánynak is felfogható Kuncz Aladár *Közzólamok veszedelme* című vitacikke. Ravasz László püspök egy újságnyilatkozatban arra ösztönzi az erdélyi magyar irodalmi életet, hogy teremtsen inkább Petőfi-kultuszt és ne Ady-kultuszt, az erdélyi olvasóközönség ne Babitsot, hanem Aranyt és ne Móriczot, hanem Jókait lapozgassa, kimondva-kimondatlan egy népnemzeti értékrendet és egy értékörző perspektívát vázolva fel a kisebbség számára. Kuncz Aladár ismét csak az irodalmi egység nevében szólal fel, és a „közzólamok lidércfényé”-nek tartja a püspök sajátos elképzeléseit, amely arra hivatott, hogy a magyar irodalom egységes értelmezői közösségének kényszerű politikai megosztása után elvégezze az erdélyi kultúra műveltség- és értékrendbeli megosztását is. Természetesen védelmébe veszi „kitagadott” kortársait is: „Nélkülük [t.i. Babits és Móricz nélkül] az irodalom élő fája kiszáradna, s lehetnek légiószámra zsenijeink és halhatatlanjaink a múltban, ha nincs, aki az irodalom élő organizmusának a maga egyéni tehetségével és kezdeményezésével a nedvet szolgáltatassa, úgy ez az irodalom halhatatlanjaival együtt az örök pusztulásba temetkezik”.⁶² Ez a centrum-periféria állapot és a belőle fakadó szemlélet nemcsak az erdélyi irodalom magyarországi recepcióját módosítja, hanem az anyaországi befogadással szembeni elvárásait is. Mindez eltérő értékrendek meglétére enged következtetni. Egyrészt a centrumban, az anyaországi recepcióban kialakul az erdélyi irodalomnak a „presztízse”, és értékszelekció nélkül minden, ami erdélyi „irodalmi fémjelzést” kap. Emiatt a „háború utáni erdélyi irodalmat rendesen csak önmagában szokás tekinteni”. Másrészt „az erdélyi írók a magyarországi kritikában külföldről jött támadást látnak”.⁶³ Babits befogadás-beli abberációnak tekinti azt, hogy ugyanabban az irodalmi kultúrában egymástól függetlenül léteznek eltérő értelmezői közösségek, amelyeket ráadásul más - más irodalmi kánon szabályoz. Ezeknek a közösségeknek és „irodalmaknak” a találkozását a konkrét politikai-földrajzi helyzetet meghaladva a kultúra, a nyelv egyetemességének a szintjén képzei el: „‘Külföld’ politikai fogalom, a kultúrának semmi köze az országhatárokhöz. Ahogy már mondtam: magyar irodalom csak egy van, egyetlen föld, melynek termő talaja a magyar nyelv”.⁶⁴

⁵⁹ KUNCZ Aladár: *Áprily Lajos*. In: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 246-251.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ BABITS Mihály: *Könyvről - könyvre*. In: *I. m.* 356.

⁶² KUNCZ Aladár: *Közzólamok veszedelme*. In: uő: *I. m.* 206.

⁶³ BABITS Mihály: *I. m.* 354 - 356.

⁶⁴ Uo.

Többrendszerszerűség. A többrendszerszerűség elméletével az erdélyi magyar irodalom önmeghatározási kísérleteit, önállósodási törekvéseit tanulmányozhatjuk. Ez az elmélet elsősorban az irodalom ontológiai folyamatainak vizsgálatában lehet számunkra termékenyítő hatású. A magyar irodalmi tudat számára Szerb Antal kanonizálja az irodalom többrendszerszerűségének képzetét az 1934-ben megjelent irodalomtörténetében: „Az új helyzet követelményeképpen az addig egy középpontú magyar irodalom helyett *több magyar irodalom* van kifejlődőben.” (Kiemelés tőlem V. B.) A kisebbségi irodalom anyaországi befogadásában differenciált elváráshorizontot azonosíthatunk tehát. Ennek a recepciós jelenségnek a lényegét Itamar Even-Zohar amerikai társadalomtudós többrendszerszerűség-elmélete fejtí ki.⁶⁵ Segítségével az irodalmat dinamikus, heterogén rendszerként foghatjuk fel, így nagyobb fokú összetettségében láthatjuk át az irodalmi életet, és megismerhetjük a metszéspontok sokféleségét. A szinkronikus szemlélet csupán egyszerű állapotleírást nyújt az irodalomról, és benne periférikus helyzetbe kényszerül a kisebbségi irodalom az anyaországi irodalom központi pozíciójához képest. Ez a „telhetetlen és káros centralizmus” (Makkai Sándor) a kisebbségi irodalmat nem a rendszer szerves részeként, hanem ráadásként, „fiókirodalomként” vagy éppenséggel traumaként fogja fel. Amint azt Dsida Jenő anyaországi recepciója is mutatja, a centrum az irodalomnak csupán azt a részét emeli be a kánonba, amely saját értékszempontjainak, elvárásainak megfelel, figyelmen kívül hagyva a tényt, hogy immár a nemzet kulturális közössége több irodalmi rendszernek is birtokosa lehet, Szerb Antallal szólva „több irodalma” is lehet. A kisebbségi irodalom a más irodalmakhoz való viszonyulásban nem a tekintélyelvűség, hanem a demokratikusabb, egyenlő esélyt nyújtó többrendszerszerűség híve, mivel így a diakroniában gondolkozva határozhatja meg saját helyzetét, mellőzheti az anyaországi recepcióra oly jellemző a priori értékítéleteket és előítéleteket. Amikor Kuncz Aladár az erdélyi kulturális élet decentralizációját emlegeti, önálló státusra gondol az egyetemes magyar művelődésben: „Az impériumváltozás a mai külön erdélyi műveltségünket egykori centrumától elszakította, s ezzel nemcsak létezésének alapfeltételévé tette az általános műveltségi keretek önálló kiépítését, hanem létjogunk és műveltségi küldetésünk igazolását is önmagunk és a világ szeme előtt úgyszólván egyes-egyedül reá bízta”.⁶⁶ A kisebbségi irodalom valójában helyzetadatából adódóan ragaszkodik a többrendszerszerűség alternatívájához, és a hagyományos értékhierarchia revíziójával meg is kérdőjelezheti a nemzeti értékek elitizmusát. A többrendszerszerűségben nem kell feltétlenül középpontot és perifériát feltételeznünk, hanem inkább azonos szintek, egyenrangú helyzetek léteznek. Áprily líráját elemezve Kuncz Aladár ennek a perspektívának mindjárt két előnyét is megfogalmazza: egyrészt a kisebbségi lírikusnak közvetlenebb a kapcsolata a nyugati líra műformáival, másrészt „rendeltetésének és határainak eszközeit keresve, egy különleges és saját koloritot ölthet magára, amely, ha nem is korszakalkotó, de minden esetre megkülönböztetett és külön helyet biztosít számára a magyar líra fejlődésében”.⁶⁷ Ennek az úgynevezett „sajátos koloritnak” egyaránt vannak ontológiai és retorikai vonatkozásai. Áprily lírája és a transzilván irodalmi kurzus ontológiai szinten egységet mutat az elemző számára, vagyis azonos a status quo elvárásaival. Lényeges vonása a természetközpontság, valamint a diszkrét távolságtartás a napi politikától, azaz: „a Közös természeti atmoszféra” megjelenítése, és a „nem közéleti, történeti vagy világszemléleti állásfoglalás”. Kuncz elvárásait igazolja az a tény is, hogy (csakis) retorikai-formai szinten nagyfokú eklekticizmus, formaszabadság jellemzi ezt a lírát: „műformai szempontból a szabad verstől kezdve a legszigorúbb

⁶⁵ EVEN-ZOHAR, Itamar: *A többrendszerszerűség elmélete*. Helikon 1995. 4. 434- 467.

⁶⁶ KUNCZ Aladár: *Kötelező műveltség*. In: *I. m.* 203.

⁶⁷ Uo.

klasszicizmusig minden árnyalatot eltűr anélkül, hogy valamelyik kifejezőformához különösen ragaszkodnék”.⁶⁸

A többrendszerszerűségből fakadó lojális szemlélet megszabadíthatja a kisebbségi irodalmat a peremlét traumáitól. Makkai Sándor a húszas évek végén egyik előadásában ismerteti az irodalom önállóságának üdvös voltát. Felfogásában az autonóm kisebbségi irodalom az egyetemes irodalom részrendszereként van jelen, amely a maga rendjén szervesen illeszkedik bele egy nagyobb rendszerbe: „Ez az önállóság, a viszonyok kényszere következtében is, nemcsak az állam kultúrájában képvisel külön szint, hanem önállóságot jelent a magyarországi kultúrával szemben is anélkül, hogy az azzal való természetes és történelmi szellemközösséget megtagadná”.⁶⁹ Makkai nem elégszik meg az egyszerű tényközléssel, hanem eljut a lényeg-meghatározásig, és előadásának keretében ismerteti az önálló erdélyi irodalomnak a premisszáit, amelyeket az erdélyi magyarságnak „önmagából kell kitermelnie, a maga adott és sajátos szükségleteinek megfelelően”. „Egyrészt a saját fenntartása és élete érdekében mindenütt be kell látnia, hogy a politikai önállóság és hatalom hiányában önfenntartásának *egyetlen* útja a kultúra, a saját nemzeti tradíción nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élete, másrészt be kell látnia azt is, hogy ez a kultúra nem lehet elzárkózó és elszűkülő, tehát halálra ítélt, hanem az anyaországnál, melytől elszakított, mindenütt *egyetemesebb*, a humánus örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kultúra kell hogy legyen”.⁷⁰ Makkai az önálló erdélyi irodalomról szóló elméletében, az önálló kisebbségi irodalomról alkotott képzetében impliciten megfogalmazza az anyaországi recepció periféria-szemléletének cáfolatát is: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémaiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom”.⁷¹ Az autonóm erdélyi irodalom megteremtésén fáradozó Makkai a Bethlen Gábor-i hagyományokig nyúl vissza meggyőző érvekért: „Az a kultúra, amelyet Bethlen Gábor inaugurált Erdélyben, magában hordozta az erdélyi nemzetiségek lelki, szellemi kapcsolódásának nagyszerű gondolatát éppúgy, mint a magyarországi magyarsággal való lelki egység biztosítását, de mindenikkel úgy akart kezét fogni, mint önálló fél, mint *erdélyi* magyar lélek és kultúra”.⁷²

A többrendszerszerűség irodalomtörténeti kánonértékét és vitalitását bizonyítja, hogy Béládi Miklós öt évtized múltán is „előrelátó” megállapításnak tekinti Szerb Antal tézisét: „a különfejlődés irányzata azóta csak megerősödött, a határon túli irodalmak önálló szervezetté alakultak, a magyarországi mellett a maguk külön törvényei szerint rendezik be életüket”.⁷³ Béládi szerint a hatvanas évekre érnek el ugyanis a nemzetiségi irodalmak a transzszilvanisták által áhított teljes önállósodáshoz, és valójában ekkortól tekintik az anyaországi recepcióban is a kisebbségi/nemzetiségi irodalmat teljes értékű irodalomnak, azzal, hogy „elsősorban az esztétikai érvényesség szemszögéből ítélik meg”. Ennek az értékelésbeli fordulatnak a kiváltó oka „az önkritikus szemlélet, a vicinális érdekek elvetése, az igénynövekedés és a kritikai élet

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ MAKKAI Sándor: *Közönség és irodalom*. In: *A mi utunk*. 227.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ BÉLÁDI Miklós: *Kisebbségi irodalom - nemzetiségi irodalom*. In: *A magyar irodalom története*. 1945-1975. IV. k. *A határon túli magyar irodalom*. (szerk. Béládi Miklós), Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 9.

megerősödése”.⁷⁴ Ez a befogadásbeli horizontváltás olyan változásokat eredményez, amelyek kihatnak az egész irodalmi rendszerre. Béládi meggyőződéssel állítja, hogy a kisebbségi irodalmakban a hetvenes évekre érnek be azok a törekvések, amelyeket a két világháború közötti kánon hipotéziseiben megfogalmaztak: kialakul saját értelmezői közösségük és értékrendszerük, megteremtődnek az irodalmi élet intézményes feltételei. Nagykorúsodásukkal a kisebbségi irodalmaknak sikerült egyenértékűvé válniuk az anyaországi irodalommal. Ez az álláspont nem egyéb, mint helyzetismeret hiányában a hetvenes évek anyaországi irodalmi konjunktúrájának kivetítése a határokon túlra, illetve az ott érvényesülő tendenciáknak a közvetlen átültetése. Egyik beszédes bizonyítéka lehet ez az 1945 után kialakuló „irodalmi határoknak”, és azok átjárhatatlanságának. Elgondolkodtató lehet számunkra, hogy mindez ugyanazon az irodalmon belül történhetett meg. Végül Béládi olyan axiómaszerű következtetéssel zárja gondolatmenetét, amellyel végérvényessé teszi számunkra a többrendszerűség jelenlétét a mai egyetemes magyar irodalmi tudatban is: „Összetett szemlélet vert gyökeret az irodalom életében és általánossá vált a meggyőződés, hogy a nemzetiségi irodalom szuverén létét azáltal bizonyítja, hogy képes egyenrangú társként beilleszkedni az irodalmak közösségébe. A nemzetiségi irodalmak története ezzel eljutott az önértelmezésnek arra a fokára, melyben már a megkülönböztető regionális színekkel dúsított esztétikai értékek szabják meg karakterét”.⁷⁵

A többrendszerűség szemléletébe illeszkedik bele az újabb irodalomtörténeti kategória, az egyetemes magyar irodalom fogalma is, amely a tolerancia elve alapján igyekszik enyhíteni a centrum és a periféria, a többségi és a kisebbségi, az anyaországi és a határon túli elnevezésekből adódó feszültségeket. Helyzetüknél fogva elsősorban az utódállamok irodalmi nehezmenyezik a rájuk kényszerített periférikus állapotot, de ebben a sértődöttségben ott lappang a perifériának a középpont utáni örökös vágyódása is. Ma csupán a fogalmak szintjén él tovább mindaz, amit a két világháború közötti kisebbségi irodalom recepciójában eddig megvizsgáltunk, bár ezeknek a kritikátörténeti, befogadástörténeti kategóriáknak ma is vannak politikai-lélektani implikációi. Például a *határon túli magyar irodalom*, illetve a *kisebbségi irodalom* megnevezésekben gyakran diszkriminatív, „gettósító” szándékot fedeznek fel az utódállamok értelmező közösségei. A kirekesztő jelentésárnyalatú *határon túli irodalom* „műszóval” egyrészt az utódállamok nemzeti kisebbségeinek irodalmát, másrészt a nyugati emigráció irodalmát nevezik meg, és a maga nemében ez is egyfajta gyűjtőfogalomnak számít. A „határon túli” jelző jelölheti a konkrét földrajzi határt vagy a politikai államhatárt, de alkalmat adhat áthallásokra is, és átvitt értelemben esztétikai határokat is jelenthet, azaz az anyaország és a rajta kívül rekedt magyar nyelvű irodalmak között húzódó láthatatlan „irodalmi” határt is. Az „irodalmi határok” átjárhatóságának kérdése nemcsak az igény, hanem az érdek szintjén is megjelenik: így bővíthetett például az irodalom olvasói köre, gazdagodhatott befogadóinak tábora. Viszont pozitív jelentésmódosuláson ment át a *magyar irodalom* gyűjtőfogalom, amely kezdetben csak a magyarországi irodalmat jelölte, és mellette régióként vagy utódállamonként nevezték meg az egyes „irodalmakat”, pl. erdélyi vagy romániai, vajdasági vagy jugoszláviai, felvidéki vagy csehszlovákiai, illetve kárpátaljai magyar irodalom. A „magyar irodalmaknak” ezek az elnevezései a mai napig sem tisztázódtak megnyugtatóan az irodalmi élet szóhasználatában. Elfogadásukhoz kölcsönös kompromisszumra és konszenzusra lenne szükség az egyes értelmezői közösségek részéről. Az elnevezésnek ezeket az irodalmon kívüli szempontjait semlegesítette az *egyetemes magyar*

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

irodalom elnevezés, amely tágabb, extenzív fogalomként megnevezi az összes magyar nyelvű irodalmat, politikai, földrajzi hovatartozástól függetlenül. „Az egyetemes magyar irodalom elsősorban leíró fogalom, türelmes mellérendelő formában azt közli, hogy minden egyes részt magába foglal: a nemzeti és nemzetiségi irodalmak összességét öleli fel”.⁷⁶ Szűkebb, intenzív fogalomként esztétikai minősítést is jelent, azokat az irodalmi alkotásokat tekintve az egyetemes magyar irodalom részének, amelyek esztétikai értékeket hordoznak. Olyan kánonértékű fogalom tehát, amely egyfajta elitista irodalomszemlélet terméke: „Ne a fogalom értékeljen, és előzetesen a különbségtételt az elemzés végezze el, de ne a névhasználat, mert az már előítéletet sugalmazna”.⁷⁷

Az eltérő értelmezői közösségek és a többrendszerszerűség alternatívaváltása az erdélyi irodalom recepciójában arról győzhet meg bennünket, hogy egyetlen kánon sem rendezkedhet be kizárólagosságra az irodalomban. Elvileg mindegyik parciális marad, mert maga az irodalom meggyűlölő változásaiban a kánonalkotás intencióin és a totalizáló értelmezések teljesítményén. Amint láttuk, az értelmezői közösségek egységes elvű evolúciós kánont teremtenek, és az irodalmi erőcsoportok preferenciái döntenek el a kanonizálódást. A többrendszerszerűség elve ezzel szemben azt bizonyítja be, hogy az esztétikai tapasztalat relatív, és a változékony recepciós helyzet eltérő válaszalternatívákat eredményez. Tehát korszerűbbnek és termékenyebbnek látszik ma az alternatív károntípust képviselő egyetemes magyar irodalmi kánon, még akkor is, ha benne látszólag önmagához tér vissza az egységes irodalmi kánon képze, valójában minőségileg más, mint a nemzeti irodalom egységesítő fogalma, mert többszólamúságra, kánonpluralizmusra épül.

2.2. Kánon és érték

Kánonalkotóink számára nyilvánvaló, hogy stabil értékrend hiányában lehetetlen irodalmi kánont építeni, ezért a húszas évek minden jelentősebb elméletírója közössége számára hasznosítható értékek után kutat, közösségi értékalternatívák megfogalmazására tesz kísérletet. A létrejövő kisebbségi irodalmi kánonok, illetve kánonkísérletek több értékkelmélettel összefüggő kérdésre is választ találnak, olyanokra is, amelyekkel az elméletalkotók csak most, a kisebbségi irodalmi viszonyok között találkoznak először. Így jönnek rá többen is arra, hogy a kánon inkább értékrend, mint időbeli egymásután, bár megvan a maga történetisége is. További fontos felismerésük az, hogy az irodalmi ízlésnek lényeges szerepe van a kánonképzésben, mivel érték-megkülönböztető tevékenység, általa történik meg a lényegesnek az elkülönítése a lényegtelenről, ugyanakkor döntő szerepe van az értékek ártérítésében is. A kánonképzés előrehaladottabb fázisában az értékörzésre berendezkedő kánonalkotók szembe találják magukat valamilyen ellenkánont felállító mozgalommal, és ez a legtöbb esetben kánonrevízióhoz vezet. Az irodalom és művelődési élet egészére vonatkozó metaértékek számbavétele közben az elméletalkotók sokszor önkéntelenül találják szembe magukat az értékpriorizmus és az értékempirizmus dilemmájával. Az értékpriorista felfogás reprezentatív kifejtése Max Scheler „materiális értéketikája”, mely szerint az érték objektíven létező sajátos minőség, különbözik minden tapasztalhatótól, s így megragadni is csak a megismerésnek egy ugyancsak sajátos fajtájával, az apriori emocionális intencióval lehet, nem pedig a pszichológiai tapasztalat révén az értékelés tényeiből. Az értékpriorizmus létjogosultságát igazolja Roman Ingarden is az esztétikai megismerésben: „az ítéző sajátos

⁷⁶ I. m. 17.

⁷⁷ Uo.

emocionális reakciója” az esztétikai élményben „értékválasz, melyben az adott értékes tárgynak elismeréssel és csodálattal adózunk”.⁷⁸ Ebben a felfogásban az értékelés műveletének előfeltétele az érték, mely attól függetlenül is létező, abszolút és örök. Az ezzel a felfogással szemben álló Škreb értékempirizmusa joggal hivatkozik arra, hogy az érték is feltételezi az értékelést, nemcsak az értékelés az értéket, ez pedig az értékelőt és azt az axiológiai szabályrendszert, amelynek alapján a szóban forgó érték azonosítható. Wolfgang Kayser tovább viszi ezt a gondolatmenetet, és nemcsak általában az értéktanra, hanem magára az értékelésre is kiterjeszti megállapításait, így mindenegyes értékelés „egy költészet-elméleten, sőt egy esztétikán alapul, akár kimondják ezt az esztétikát, akár nem”.⁷⁹ Az értékempirizmus tételei alapján elmondhatjuk tehát, hogy az értékítéletek sohasem izoláltak és légiesítettek, hanem mindig konkrét értékrendszeren alapulnak. A kisebbségi irodalmak elméletírói szerint ez az értékrendszer az egyes nemzeti közösségek szellemi életéhez igazodik, így közösségi funkcióhoz jut benne az esztétikum is.

Erdélyi magyar irodalom. Makkai Sándor az 1920-as években teljes értékű irodalmi kánon megteremtésére törekedett: egyaránt voltak alternatívái a kánon és a közösség, a kánon és az érték, a kánon és a történetiség viszonylatában. Továbbá tevékeny részt vállalt az erdélyi irodalmi kánon intézményeinek megteremtésében. A teljes értékű erdélyi magyar irodalomról vallott felfogásának ma is van időszerűsége: különöse fontosnak tartotta az esztétikai minőséget, s vele azonos paradigmásorba állította az egyetemes értékrendet. Esztétikai fejtegetéseiben összefüggésében szemlélte a szépirodalmi produkciót és recepciót, felismerte, hogy mindkettő része az alkotás folyamatának, és hogy számolnia kell vele a mindenkor irodalmi tudatnak. Korszerűen hatnak megállapításai az irodalom recepció feltételeiről, esztétikájának alaptétele, hogy befogadó közösség nélkül nem beszélhetünk teljes értékű irodalomról.

Makkai Sándor is az irodalom kollektív szerepe felől közelíti meg a művészi szép kérdéskörét. *A szépség hazája* című 1923-ban írt tanulmányában az esztétikumot két irányból is megközelíthetőnek véli az irodalomban: 1) a művészi intenció felől, amennyiben az alkotók „előidézni és megkötni akarják a szépséget az anyag eszközeivel és közegében”, 2) illetve a befogadó felől, mivel a szemlélők „gyönyörködni s elmerülni” vágnak az irodalmi alkotásban.⁸⁰ A művészi szépnek kettős szerepe van tehát az alkotásban és a befogadásban, és ennek a kettősségnek a kifejtéséhez a kánonalkotónak a történetiséget kell segítségül hívnia. Makkai Sándor Platón, Goethe, Kant és Hegel esztétikai tanából teremt egyfajta szintézist, hogy megfelelő szépségideált dolgozhasson ki az erdélyi szépirodalom számára, de klasszikus olvasmányaiból nem csupán a szépségfogalmat hasznosítja, hanem a hagyományos esztétikák másik két fogalmát is: az igazságét és a jóságét. Azzal a nézettel azonosul, mely szerint „szépség nélkül éppen úgy nem érdemes és nem lehet élni, mint igazság és jóság nélkül”.⁸¹ A művészi szépről szóló gondolatainak kifejtésében Makkai a hegeli dialektikára támaszkodik és tézisként Platón ideális szépségfogalmával indít, lakonikusan és célszerűen összegezve annak lényegét: „a szépet a világ felett kell keresni”. Azaz: a szépet az ideák között kell

⁷⁸ Idézi VERES András: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: *A strukturalizmus után* (szerk. Szili József), Akadémiai kiadó, Bp., 1992. 239 - 320.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ MAKKAI Sándor: *A szépség hazája*. In: uő. *Erdélyi szemmel*, Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1932. 12.

⁸¹ Uo.

kutatnunk, az ember művészete csupán sejteti velünk a lényegét, és kontemplációnk vágyat ébreszthet bennünk az igazi szépség iránt, lélekben való fölemelkedésre sarkall „az igaz, a szellemi élet felé”. Továbbra is klasszikus olvasmányélményeire támaszkodva fejti ki, hogy az ideális szép az anyagban konkretizálódik, és „mint isteni visszfény, a testek felületén ragyog”. Gondolatmenetének zárlata a klasszikus görög szépségeszmény megerősítése: az igazi szép egyfelől kívül van ugyan az egyes tárgyakon, másfelől azonban minden szép tárgy hozzátartozik. A platóni szépségidea antitéziseként foghatjuk fel Goethe „természeti szépségét”. Eszerint az esztétikum hazája a természet, és csak az igazi művész képes felismerni és összegyűjteni a természetben szétszórta szépet, majd művészete segítségével idealizálja, emeli be az eszmények régiójába. Makkai a kétféle szépségeszmény közötti nyilvánvaló ellentét szintézisben oldja fel, egy folyamat kezdetének és befejezésének tekintve az esztétikum eredetét és konkretizációját: „A szépség egy csodálatos találkozás szülötte, a szellem és a természet szent nászának csodagyermeké, s hazája mindig ott van, ahol ez a kettő egy sajátos módon összeér”.⁸² Makkai ezzel a szintézisre hajló szépségeszményével gazdagítja az erdélyi magyar irodalom esztétikai alternatíváját, természetesen szépségideálja összhangban van a transzilvanizmussal, és szépirodalmi adaptációjának nincsenek sem ideológiai, sem erkölcsi akadályai.

Klasszikus szellemi ösvényeken haladva és a kisebbségi irodalom érdekeit szem előtt tartva tesz különbséget Makkai a szépség szubjektív és objektív értékelése között. A szubjektív szépségfogalom adaptációja elvezethetné a kanti esztétika irányába, de kánonhipotézisébe nem illeszkedik bele sem az ízlés, sem pedig a tetszés relativitása. Az objektív szépségeszményt választó Makkai csak érintőlegesen foglalkozik mindkettővel, és szüksézáú minősítéssel tér napirendre fölöttük, „általános önkényességet”, „teljes relativizmust és szubjektivizmust” emlegetve. Felfogásában a művészi szép nem mérhető sem az ízlés, sem pedig a tetszés „ellenőrizhetetlen és minden egyetemességet, köteleztetést és törvényt tagadó anarchizmusával”.⁸³ Mivel Kant sajátos esztétikai értelmezése nem kizárólagosan fogalmakon alapul, hanem inkább valamilyen különös elégedettségen, amelyet az esztétikai tárgy szemlélése, befogadása nyújt, ezért ezt a fajta esztétikai ítéletet szubjektívnek tekinti, és helyességét nem tartja bizonyíthatónak. Az esztétikum objektivitását és egyetemességét, ezzel együtt fenségét és méltóságát őrző Makkai a klasszikus filozófián iskolázott mester és szaktekintély, Böhm Károly tanaira támaszkodik, döntő érvként idézve egykori tanárának a megállapítását a relatív szépségfogalom elutasításában: „A tartalmat a forma által nem lehet megszépíteni, ha ez a tartalom magában véve hazug vagy aljas”.⁸⁴

Mivel az erdélyi magyar irodalom kanonizációjához határozott és funkcionális szépségfogalomra van szüksége, Makkai elsősorban a művekben „megkötött” művészi szépről értekezik. Fejtegetésének egyik lényeges vonása, hogy az esztétikumot nem tekinti a priori fogalomnak, mint Platón vagy Kant, és úgy véli, hogy az igazsághoz és a jószághoz képest nem is lényegi alkotói a szellemnek, ráadásul az objektív természetnek sem része, mint ahogy azt Goethénél láttuk, hanem a kettő találkozásából létrejövő, ad hoc módon konkretizálódó, s emiatt mindkettőhöz egyszerre tartozó a posteriori minőség: „Ez a találkozás a valóság új képét szűri meg, egy képszerű, ideális valóságot, amelyben az anyagi valóság látszatszerű hordozójává lesz az igaz és a jó szellemiségnek, és ez a láttatott, ábrázolt szellemiség az

⁸² *I. m.* 17.

⁸³ *I. m.* 16.

⁸⁴ Uo.

anyagon: ez a szépség”.⁸⁵ Erre a közösségi irodalom-felfogáshoz igazodó és a kánonképző számára is megnyugtató végkövetkeztetésre jutva, Makkai felülvizsgálja a szép, az igaz és a jó értékviszonyát. Bár fejtegetéseinek legelején az esztétikai, az erkölcsi és az igazságérték közötti viszonyt egyenértékűnek tartotta, gondolatmenetének végére érve sikerült elkülönítenie a szépet az igaztól és a jótól, némi többletet és értékbeli elsőbbséget tulajdonítva neki, ugyanis a művészetben az igaz és a jó megerősíti a szépet: „A szépség tartalmi garanciája az, hogy az ábrázolt tárgy mindig és föltétlenül értékes logikailag és etikailag, tehát mindig igaz és mindig jó”.⁸⁶ Ezzel Makkai akaratlanul is az értékfilozófia történeti változásait követi, míg az ókorban, különösen Arisztotelésznél és Platónnál a jó, az igaz és a szép a tökéletes lét egymást kölcsönösen kifejező megjelenési formái voltak, Kantnál és a XIX. századi axiológiában ezek az ideák minden létformájuktól és egymástól független entitásként is megjelentek, az ész, az akarat és az érzékiség egyetemes és szükségszerű alakzataiként.

„*Csak énekeljenek*” című írásában Makkai Sándor esztétikai kérdésként, illetve irodalmi kánon és esztétikai érték összefüggésében veti fel a szépirodalom és a valóság viszonyát.⁸⁷ Elméleti fejtegetéseinek apropóját a *Vallani és vállalni*-vita adja. Az irodalom feladatáról megfogalmazott véleménye elméleti megalapozottságánál és egyetemes szakirodalmi tájékozottságánál fogva kiválik a vitapartnereké közül. Arisztotelész mimészis-elméletéből veszi hipotézisét, amikor így fogalmaz: „Az ‘élet és irodalom’ viszonya, kapcsolata egyszerűen az, hogy az *irodalom* ábrázolása az életnek. Azonban nem fotográfiája, hanem művészi, azaz tömörítő, a lényegyet kiemelő, jellemző, az örök jelenést érzékítő újjáteremtése a művészi képben”.⁸⁸ Makkai ezzel a gondolatával egyetemes érvényű üzenetet fogalmaz meg az irodalom művészi feladatairól a kortársak számára: a kisebbségi irodalom nem mondhat le a művészi ábrázolásról a közvetlen valóságtükrözés javára. Vitacikkének másik felében is a kánonképző Makkaira ismerhetünk, ebben a minőségében fejt ki nézeteit az élettény és az irodalmi tény viszonyáról. Az irodalomnak életanyagra van szüksége a művészi ábrázoláshoz, ehhez az írónak élettényeket kell összeválogatnia a múltból, a jelenből, a természetből, az egyéni vagy kollektív „jelenségcsoporthoz” és a lélek világából. A szerző egyaránt számol tehát a hagyományos és a modern ábrázolásmóddal, és a szubjektumot is élményforrásnak nevezi meg. Hierarchizálja a kétféle tény, minőségbeli különbséget állapítva meg közöttük: az életténynek aktuális és egyedi vonásai vannak, az irodalmi tény a valóságtény „égi mása”, egyetemes érvényű, már nem a gyakorlati élet céljait szolgálja, hanem a művészetét, sőt bizonyos fokú „öncélúsága” is van. Ahhoz, hogy az élettény irodalmi ténnyé válhasson, átalakítási folyamaton kell átesnie. Maga a szerző végzi az átalakítást, az élettény „megállítását”, kiválasztását és elkülönítését, valamint „átültetését” a szépirodalomba: „mindenekelőtt meg kell fosztanunk *aktivitásától*, ki kell emelnünk, el kell szigetelnünk az élet-tendenciák összességéből, *meg kell állítanunk*, és át kell emelnünk az esztétikum kategóriájába”.⁸⁹ Ebben az új közegben minősül át az élettény irodalmi ténnyé, hogy az egyetemes és örök érték konkretizálódjék benne, és közben értékekkel, főleg esztétikai és erkölcsi értékekkel gazdagodik, így alakul át az egyediből általánossá, és minősül át a sajátosból egyetemessé.

⁸⁵ I. m. 21.

⁸⁶ I. m. 22.

⁸⁷ MAKKAI Sándor: „*Csak énekeljenek*”. In: uő. *Erdélyi szemmel*, 48 - 56.

⁸⁸ I. m. 51.

⁸⁹ I. m. 52.

Makkai az irodalmi tény kanonizálásában is hasznosítja filozófiai jártasságát és a „kolozsvári iskola” egyetemes tájékozottságát. A neokantiánusok éppen a századfordulón fogalmazták meg a bölcséleti gondolkodásban a tárgyra irányultság elvét. Wilhelm Windelband például ezt írja az irodalmi tényről: „Az egyes dolog tunya kuriozitás tárgya lehet, ha nem válhatik építőkövé egy egyetemesebb szerkezetben. Így tudományos értelemben már a ‘tény’ is teleológiai fogalom”.⁹⁰ Felfogásában a tény az egyetemes szerkezet kiemelt, kiválasztott része, amely azonban nem önnön létére vet fényt, és nem az elkülönültséget kívánja hangsúlyozni, mint magában megálló egyediséget, hanem olyan rész, amely az egyetemesnek a megvilágításához vezet. Makkai kanonizációs szempontjából szerencsés és találó redukció Windelband irodalmi tény fogalma, mivel az irodalom lényeges kérdéseire tereli a figyelmet, azokra a jelenségekre, amelyek az irodalom létét biztosítják, és amelyek funkciójuk folytán egy irodalmi kánon alkotóelemeinek a rangjára emelkedhetnek. Makkai az esztétika legáltalánosabb kérdéseit adaptálja erdélyiség kánonjához, úgy, hogy a kisebbségi lét partikularitásában is egyetemes vonásokat keres. Ennek ellenére igyekezetében számos dolog csak lehetőség marad, különösen a transzvilvanizmus céljainak és esztétikai nézeteinek a találkozásában vannak ellentmondások, ezt elsősorban a kisebbségi irodalom pragmatikus jellegével magyarázhatjuk. Az erdélyi magyar irodalomnak olyan konkrét feladatokat is vállalnia kell, amelyek egyébként távol állnak a szépirodalom egyetemes világától. Természetesen ezzel Makkai Sándor is tisztában van, ezért kánonalkotó energiájának egy részét a visszahúzó, esztétikumkárosító erőknél a meghaladására kell fordítania.

A Makkai-féle irodalmi kánon jellemzője, hogy tartalmazza a nemzeti kisebbség szellemi életének összes számba vehető értékeit, rangkülönbség nélkül: „a tudományos, művészi, erkölcsi és vallási értékek mint önértékek egyformán drágák, nélkülözhetetlenek és a kultúra egészében egyformán értékesítendőek”.⁹¹ Az önértékekre összpontosító kisebbségi kánon sajátos funkciót tölt be egy közösség szellemi életében az értékörzését, amely megengedi ugyan a különféle orientáció keveredését, de az értékválságot vagy az értékcserét már nehezen viseli és tűri el. Makkai az önérték fogalmát Böhm Károly értékelméletéből adaptálja. Egykori tanára hatkötetes életművében az önértékekkel axiológiai kategóriaként foglalkozik.⁹² A kolozsvári filozófus az értékelméletet állítja bölcséleti rendszerének középpontjába, melyben az egyes értékek transzcendentális, tudati tényezők, ezeket a szemlélő jelentésként rendeli hozzá szubjektív képzetéhez. Akkor jutnak az értékek igazi funkcióhoz, amikor a befogadó szellemi egységének megteremtésére, fenntartására és kiteljesítésére használja fel őket. Az értékelés minden esetben a jelentésnek az alanyi funkciókkal való összevetésében áll. Az értékelés funkciói szerint beszél Böhm hedonisztikus, utilisztikus és idealisztikus értékelésről, és ezeknek megfelelően különíti el egymástól az élvezeti értékeket, a hasznóértékeket és az önértékeket. Természetesen idealisztikus jellegüknel és magasabbrendűségüknel fogva a szellemi értékek alkotják az önértékek csoportját, és rajtuk keresztül valósíthatja meg az ember önmagát. Megjelenési formái szerint az ismeret, a cselekvés és a szemlélés értékei egy-egy központi érték kategória (az igaz, a jó, a szép) körül csoportosíthatók. Jellegzetességeiket a logika, az etika és az esztétika tanulmányozza. Az igaz, a jó és a szép körül csoportosuló értékek átfogják a szellemi értékszféra egészét.

⁹⁰ WINDELBAND, Wilhelm: *Történelem és természettudomány*. In: *Polgári történetfilozófia* (Szöveggyűjtemény), Bp., 1964. 36.

⁹¹ MAKKAI Sándor: *Közönség és irodalom*, In: *I. m.* 231.

⁹² BÖHM Károly: *Az Ember és világa*. Philosophiai kutatások. Stein János és Kókai Lajos, Kolozsvár, 1912.

Az értékapriorizmus és az értékempirizmus dilemmájától elvonatkoztatva Makkai kánonjában az érték fogalma nem csupán meggyőződés kérdése, hanem a kisebbségi sors „bús szövevényéből” adódó olyan szükségszerűség, amely megóvhatja a szellemi életet a szétdarabolódástól. Makkai éppen az általa is kanonizált értékekre hivatkozva rekeszti ki a kisebbségi irodalmi kánonból a szórakoztató irodalmat, amelyet „pusztán szórakoztató eszköznek” tekint. A legnépszerűbb sikerkönyvek között is meghúzódhatnak aktuális, a befogadás folyamatában érvényesülő külső szándékok, amelyek könnyen beépülhetnek az olvasó személyiségébe. A populáris szövegek többnyire azonosság-témákat imitálnak, hogy közvetlenül alkalmassá válhassanak a személyiségformálásra. Olyan cselekvések, vélekedések ezek, amelyek minden, az olvasóban potenciálisan lejátszódó lelki, retorikai művelet nélkül elsajátíthatók. Ezeket még akkor is imitálják, ha történetesen nem értik, de nem is lényeges kérdés a megértésük, csak egyszerűen ikonikusan kell elsajátítaniuk őket megkerülve mindenféle figuralitást. A populáris irodalom olvasásakor a befogadók nem a szöveggel azonosulnak, hanem hasonulnak azokkal az olvasótársakkal, akik rajtuk kívül még elfogadják a populáris műveket. Emiatt sem lehet összhangban az irodalmi kánon és a populáris kultúra.⁹³ Tudva azt, hogy a kánon határozza meg, milyen kulturális terméknek van értéke valamely közösség számára, Makkai Sándor kétféle irodalmat is megkülönböztet: a populáris és az arisztokrata regiszterhez tartozót. A populáris irodalom művei igénytelenebbek saját magukkal és az olvasóval szemben, az arisztokrata irodalmi értékrend magasabb követelményeket támaszt szerző és olvasó elé egyaránt. Az elitista irodalomszemléletű Makkai ez utóbbihoz hasonló, magasabb értékrendű irodalmi kánont szeretne meghonosítani a tömegek kánonjával szemben. Ennek a kánonnak a középpontjában a művelt olvasó áll, aki a társadalom jól informált, minőséget képviselő rétegéhez tartozik. Makkai rendszerében a kétféle irodalom közötti átmeneti műfajként helyezkedik el a szakirodalom, amely „tudományos és erkölcsi s vallási eszmények szuverén propagálása”. Mindkettőre termékenyen hathatnak a szépirodalom eszközei, amely a maga arisztokratikus erkölcsi és esztétikai értékrendjével megneemesítheti a szórakoztató és a tudományos műveket. Ez a kisebbségi kánonfelfogás leginkább abban hasonlít klasszikus elődeire, hogy a harmónia és az egyensúly megteremtésére törekszik. Ám ez egyfajta elérhetetlen bizonyosság marad a kisebbségi irodalmakban, hiszen az objektív társadalmi és politikai kényszerhelyzet és az eszmények ideális világának értékei más-más értékszférához tartoznak. Az értékek ilyenszerű felosztását pedig az értékrendek teszik lehetővé, amelyek maguk sem mindig állandósult alakzatok, mert egyszerre tartalmaznak tartós és változó értékeket. Makkai Sándor a gyorsan változó eszközértékektől szeretné óvni az erdélyi irodalmat, „egészségtelennek és veszedelmesnek” tartja az értékszempont-vesztést a szépirodalom megítélésében, az „idegen szempontok és érdekek folytonos belekeverését az irodalmi kérdésekbe”. Aggódva szemléli, hogy az olvasóközönség elsősorban politikai és etikai síkon vár el sajátos feladatot az irodalomtól, vagyis az esztétikum eszközként való felhasználását nem irodalmi célok érdekében is. Makkai mindezt az irodalmi tudat kezdetlegességével, az erdélyi magyar olvasóközönség értékhiányos befogadás-kultúrájával hozza összefüggésbe. Az erdélyi irodalomban irányított befogadásra van szükség, ezt kétféle recepciója teszi szükségessé: a kritikátlan és a kritikai. Ezeket tekinthetjük a befogadói tudat kétféle fázisának is, amelynek egyaránt vannak műveltségbeli, életkori és szociális korlátai. Mivel magasabb szintű tevékenység, a kritikai recepcióhoz komplex tapasztalati világra van szükség, jártasságra az esztétikában és az etikában, ez jogosítja fel az olvasót a szelektív és az értékelvű befogadásra.

⁹³ Vö. ZSÉLYI Ferenc: *I. m.* 52-53.

Makkai elvárás-rendszerében virtuálisan létezik egy abszolút befogadási szint, az esztétikumé. Nem bizonyítgatja a fontosságát, hanem axiómaszerűen kinyilatkoztatja: „ez az irodalmi skála egész vonalán absolute érvényes”. Az esztétikum révén válik teljessé az irodalmi érték-paradigma, és ez teszi nemesebbé a nemzeti és erkölcsi értékeket is: „Minden fokon és az egész vonalon igazi irodalom kell: művészi gyermek-, ifjúsági és népi irodalom éppúgy, mint a művelteknek szóló művészi irodalom. Csak a felölelt és ábrázolt tartalomnak kell változnia, fejlődnie, tagolódnia a kategóriák szerint, de az irodalmi mérték szigorának és magasságának elejétől-végéig ugyanannak kell lennie”.⁹⁴ Makkai Sándor rendszeralkotó hajlamára ismerhetünk rá abban, hogy a befogadás tudatszintjeinek mintájára értékszinteket különít el az irodalmi produkcióban is: társadalmi, erkölcsi és esztétikai. Ezek a szintek azonban csak heurisztikusan vannak jelen a tanulmányaiban, nem jut el az egyes szintek leírásáig és a közöttük lévő értékhierarchia felvázolásáig.

Az eddigiek ismeretében még nyomatékosabbá válik Makkai önálló erdélyi irodalom gondolata: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, íróiban és közönségében erdélyi irodalom”.⁹⁵ A legkülönbözőbb korok és kultúrák értékrendjében legfőbb értéknek a közösség és az általa létrehozott kultúra számított, sokszor ezek a kollektív értékek művelődéstörténeti korokon átívelő állandóságot mutatnak. Makkai Sándor a kisebbségi helyzetben lévő nemzeti közösségek kultúra és értékteremtő tevékenységét egyenesen „világhivatás”-nak tekinti. Bármely kisebbség számára a kultúra „önfenntartásának lényege”, és a huszadik század elején éppen ebben a törekvésben érhető tetten a nemzeti kisebbségek „világhivatása”. Az erdélyi kánonalkotók egyetemes perspektívában képzelik el a kisebbség kultúráteremtő tevékenységét, ez a perspektíva a „fenséges” és a „hatalmas” klasszikus érték kategóriákkal mérhető, és csakis ezeket a minőségeket hordozó kánonban rejlő teremtő és fejlesztő erő hozhatja létre Erdélyben „a maga lábán jární tudó magyar irodalmat”, azaz a Makkai által elképzelt eszményi erdélyi irodalmat.⁹⁶ Így kap kettős funkciót a kisebbség „világhivatása”: az önfenntartás mellett az egyetemességet, az egyetemesebb emberi ideálokat is szolgálnia kell. Makkai úgy véli, hogy a sajátosságok megfogalmazásával egyfajta többlet és szabadsághoz is jut a kisebbségi irodalom az egyes nemzeti irodalmakhoz képest, mivel a nemzeti kultúra erejének jó részét a nemzeti ideálok kiszolgálása köti le. Szempontunkból azonban sokkal fontosabb ama nézetnek a kortársak felé történő sugallása, hogy a kisebbségi lét önmagában még nem érték, csupán hordozza az értékteremtés lehetőségét. Ezt az elvet képviseli maga a transzilván kánon is, amely a húszas évek végére válik uralkodó diskurzussá az erdélyi magyar irodalmi életben, és részként az egészet szándékszik képviselni, sőt már az elején úgy igyekezett szerveződni, hogy „kiszűrje” az érdekeinek nem megfelelő közlésmódot.

A világirodalom nagy kánonalkotóihoz hasonlóan a transzszilvanisták is alkalmazzák a reprezentációt és a redukciót a kanonizációban. A reprezentáció elve szerint egy kánonba nem kerülhet bele az összes irodalmi mű, vagyis a kanonizált művek halmaza csupán részhalmaza az irodalmi művek halmazának, azaz a rész az egész helyett áll. A kánonnak és az irodalomnak ezt a viszonyát nevezi Kenneth Burke szinekdochés kapcsolatnak. Ebből következik, hogy a kánon valójában képviselő (representation): a kánon mint részhalmaz az irodalom egésze helyett áll, vagyis mindazon művek helyett is, amelyek kimaradtak a kánonból. A

⁹⁴ MAKKAI Sándor: *Közönség és irodalom*. In: i. m. 237.

⁹⁵ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*. In: „Írd meg, amiket láttál”. Minerva R T. Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1923. 171-178.

⁹⁶ Uo.

redukció segítségével a kánonalkotó kiválogatja az irodalom egészéből azokat a műveket és műfajokat, amelyek megfelelnek a kánonalkotó szándékának. Kenneth Burke felfogásában a kánonalkotásnak ez a módja a hagyományos retorikából a metonímiának felel meg.⁹⁷ A képviselő és a redukció egymással ellentétes és ugyanakkor egymást kiegészítő eljárások. A redukció akkor hat a kánonra, ha nem kerül ellentmondásba a képviselői funkcióval, hanem beilleszkedik a részhalmoz logikájába és egyfajta egyensúlyra törekszik. Ilyen viszonylagos egyensúlyt teremt az erdélyi magyar irodalomban Kuncz Aladár 1928-as tanulmánya *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, évtizedekre meghatározva az erdélyi magyar irodalom elváráshorizontját.⁹⁸ Összeállítja a kánonformálás szempontjából elengedhetetlenül fontos listát, irodalmi műfajokat, műveket és alkotókat nevesít. Transzilván értékeket hordoz a lírában Reményik Sándor *Fagyöngyök*, Áprily Lajos *Falusi elégia*, *Esti párbeszéd*, Tompa László *Erdély hegyei*, *Északi szél*, Bartalis János *Hajh, rózsafa!*, Szentimrei Jenő *Nyári délután Egeresen* című verseskötete, az epikában Gulácsy Irén, Berde Mária, Makkai Sándor, Kós Károly, Tabéry Géza, Gyallay Domokos és Kacsó Sándor novellája és regénye. Ezekben a művekben elsősorban a tájélmény és a történelmi téma jelenti a transzilván reprezentációt. Mindkettő egyszerre áll az erdélyi szellem szolgálatában és emelkedik a szimbólum rangjára. Még akkor is így van ez, ha Kuncz szerint „a széppróza csak később jelentkezik, s a líra nagy metafizikai vigasztaláson túl hozza az erdélyi gondolat magára eszmélésének második állomását: az emlékeket, a hagyományokat, a múltat, a népelet ősi, kikezdhetetlen lelki tartalékait s végül a mai megpróbáltatásos életet”.⁹⁹

Kuncz Aladár tanulmányának megjelenésével jelentős módosulás áll be a transzilván kánonban, ha a húszas években létrejövő kánont langue-ként értelmezzük, akkor az most kiegészül a kánon mint szövegek gyűjteménye változattal. A szakirodalom szerint a langue-ként megfogalmazott kánon közös tudást jelent vagy testesít meg, ahhoz hasonlót, amit a generatív irodalomfelfogás kompetenciának nevez, és azt az ismerethalmazt jelenti, amely a beszélőt, valamely kultúra „anyanyelvi beszélőjét” képessé teszi arra, hogy irodalmi szövegeket, mint ilyeneket ismerjen fel és el. Ha ez így van, akkor a kánon nem a megvalósulás vagy a jelenségek, hanem a rendszer, a fikció szférájába tartozik. A másik változatban a kánon késztermékek halmaza, mintagyűjtemény, olyan szövegek összessége, amelyeket megillet a tisztelet, amelyek kultúrák és hagyományok alapköveinek számítanak.¹⁰⁰ A transzilván művek listájának közzétételével először konkretizálódik a kortárs olvasók számára az erdélyi irodalmi eszmény, amely korábban csak fikcióként fogalmazódott meg. Másrészt a kánonalkotó Kuncz Aladár az így közzétett mintagyűjteménnyel konzerválni szeretné az irodalom számára a kanonizált értékeket, a kortárs alkotók számára pedig modellértékűvé tenni azokat. Fel kell figyelni arra is, hogy a transzilvánizmus 1921 (Kós Károly *Kiáltó szó* című kiáltványának megjelenése) óta először szembesülhet a kritikával, a megmérettetéssel, a helyi értékek zártságának, a provincializmusnak és az egyetemes értékek nyitottságának a kérdésével.

Nem véletlen, hogy az ilyenfajta nevesítés, a kanonizált lista közzététele váltja ki a transzilvánizmus vitáját, amelynek hullámai az anyaországi irodalomba is átgyűrűznek. A kortárs anyaországi kritika, és az irodalomtörténeti tudat a Kuncz által nyilvánosságra hozott listáról

⁹⁷ BURKE, Kenneth: *A négy alapvető trópus*. Helikon/1997. 45-46.

⁹⁸ KUNCZ Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. Nyugat/1928.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Vö: KÁLMÁN C. György: *Közösségek, kánonok, rendszerek*. In: *Te rongyos (elm)élet*. Balassi Kiadó, Bp. 1998. 102-103.

csak kevés szerzőt kanonizált az egyetemes magyar irodalom számára. Így az egymást váltó irodalomtörténeti korszakok értékpróbáit csupán Áprily Lajos és Kós Károly állja ki. Nem lehet véletlen, hogy már a kortárs kritika is fenntartásokkal kezeli ezt a mintagyűjteményt. Babits az értékek egyetemességének nevében marasztalja el transzilván kánont, amelyet egyfajta védekező kollektív eszménynek és „irodalmi menlevél”-nek tekint az erdélyi írók számára. Alapjában rendíti meg a kialakuló erdélyi irodalmi kánont azzal, hogy nem tartja esztétikai fogalomnak a transzilvanizmust. Feltevésünket igazolja Jancsó Elemérnek a *Nyugat*-ban megjelent írása kapcsán kibontakozó vita is. Az erdélyi írók személyük és műveik elleni közvetlen támadást látnak a Jancsó-tanulmányban, amely egy ellenkánon nevében mérlegeli azt, hogy „mit jelent az erdélyi magyarság életsorsában az utolsó húsz év ‘erdélyi’ irodalma, másrészt mi az erdélyi irodalom esztétikai értéke a modern magyar irodalom utolsó harminc évének mérlegére téve”.¹⁰¹ Az érintett erdélyi írók szekértábor a „védekező kollektivitással” lép fel egy általa szentesített transzilván modell, egy általa kanonizált lista nevében Jancsó kánonromboló kísérlete ellen.

Babits és részben Jancsó Elemér érvelésében benne rejlik a kánonok egyik legfontosabb sajátossága: szociális funkciója mellett az irodalom maga is kánonalkotó, azaz kanonizálja önmagát. Vannak különféle poétikai szabályok (imitáció, interpretáció, innováció), amelyek megvalósítják az irodalmi kánon működését, folytonosságát, illetve megszakítását. Már az ókori irodalmakban is többféle tájékozódásbeli funkciója volt az irodalmi kánonnak: a tökéletes és befejezett kánontól való elszakadás igénye, a kánon mint minta követése, az „elérhetetlen” kánon automatizált követése, illetve újraértelmezése.¹⁰² A húszas évek kényszerűen decentralizált magyar nemzeti közösségei számára az egyik fő kérdés, miként írhatják újra saját irodalmukat, amelyet még néhány éve más elvárásokból építkező kánonok irányítottak. Erre a lehetséges válaszok egyikét Kuncz Aladár fogalmazza meg, aki kettős magyar irodalmi kánont emleget: az egyik a „magyarországi irodalmi élet nagy arányai”-t képviseli, a másik pedig az „erdélyi gondolat”-ét. A transzilván kánon rövid kifejtése mellett Kuncz eszmefuttatásában nyomon követhetjük azt is, hogyan közvetítődnek esztétikai normaként a szociális elvárások, amelyek aztán művészi szinten az irodalom értékmódosításához vezetnek. A két világháború közötti erdélyi irodalomnak fontos része az átértékelt egyetemes magyar irodalom, amely irányt adhat az „új sorsrendeltetésnek”, és az „új életszemlélet” „sajátos fényszűrőjén” átértékelésre szorulnak „a magyar érzés és gondolat művészi kifejezői”. Az erdélyi magyar irodalomnak eszerint szüksége van egy újraértelmezett, saját kánonra, amely részben más, mint a magyar irodalmi hagyományt töretlenül folytatható anyaországi kánon, és „amelyben sokszor csupán megszokásból is értelmüket veszített ítéletek és értékelések élnek tovább, anélkül, hogy az eleven étellel bármilyen kapcsolatuk is volna”.¹⁰³ A kisebbségi irodalomban megfogalmazott kánon módosíthatná a hagyományos nemzeti kánont (amelyet a XIX. századi népnemzeti irány fogalmazott meg), de mivel nem tud teljesen elszakadni tőle, modellként fogadja el és funkcióiban azonosul is vele, megőrzi szabályjellegét és közösségközpontúságát. Annak ellenére is, hogy Kuncz Aladár egy világirodalmi példával figyelmeztet az esetleges értékarány-vesztésre: az egykor Európából Amerikába vándorolt költők továbbra is pacsirtáról és fülemüléről énekeltek, holott az ornitológusok kimutatták, hogy ezek a madarak sohasem éltek az amerikai kontinensen. A

¹⁰¹ JANCÓSÓ Elemér: *Erdélyi irodalmi élete*. Nyugat/1935.

¹⁰² Vö: KULCSÁR SZABÓ Zoltán: *Irodalomtörténet(i) kánonok*. In: *Szövegek között* (szerk. Bocsor, Fried, Hódossy, Müllner), Szeged, 1996. 20.

¹⁰³ KUNCZ Aladár: *I. m.*

nemzeti kisebbségek politikai helyzetéből adódón nem beszélhetünk tehát az irodalom kanonikus funkciójának szerkezetváltásáról, mint ahogy az a kortárs európai irodalomban vagy az anyaországban a *Nyugat* folyóirat révén megtörténhetett. A klasszikus nemzeti irodalmi korpuszal szemben a XX. század elején a modern irodalom a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltásával, a polgári nyilvánosság terének kialakulásával olyan önelvű szociális-esztétikai rendszerré válik, amelyben a kollektív elvárások helyett immár az egyéni olvasatok szerepe lesz dominánsabb. Felbomlanak a régi, deskriptív szabály-kánonok, átadják a terepet az egyes művek befogadási (ön)törvényeinek.¹⁰⁴

Erdélyben az ellenkánonok is megosztják az addig egységesnek tűnő irodalmi tudatot. Heurisztikus értékű lehet számunkra minden olyan ellenkánon, amely megpróbál elszakadni a közösségi értékrendtől, helyette az egyént és annak problémáit, illetve a szociologizálást helyezi előtérbe. Dsida Jenő például nem programszerű lázadást hirdet az erdélyiség ellen, másságának forrása a válságérzet, a magára maradt ember szorongása, válsága, annak ellenére is, hogy Dsida kissé heroizálja és a költőlet sajátos, kiváltságos állapotaként tünteti fel a magányt. Éppen emiatt nem illett bele abba a helikoni kánonba, amely Reményik Sándort választotta „Erdély költőfejedelmének” s Áprily erdélyi tájkultuszát a transzilván hűség mintájának. A transzilvanizmus kiüresedése, banálissá, közhellyé tétele készíti Dsidát arra, hogy „kerülje” Erdély nevét a verseiben: „melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják / nagygyá magukat pletykaszájú / vénasszonyok lubickolnak bóbiskolva, // mely úgy elkopott ércnyelvükön és / szánkon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent” (*Kerülöm a nevedet /Erdély /*). A Dsida-kánon az egyén szabadságát, a költészet autonómiáját tekintette központi elvnek, s emiatt egyszerűen kirekesztődött a kollektív elkötelezettséget vállaló hivatalos transzilván kánonból. Láng Gusztáv mutatja ki, hogy az anyaországi irodalmi tudat is egyfajta „udvarias közönnyel” szemléli Dsida költészetét, neve a Babits szerkesztette *Nyugat*-ban halála után, Szerb Antal nekrológiájában szerepel először. Bár a kisebbségi magyar irodalmak recepciójában Babits elsősorban az egyetemes értékeket kanonizálja, és elveti a kisebbségi lét önértékeit, a szélesebb olvasói réteg, a kevésbé tájékozott közönség továbbra is elvárja ezektől az irodalmaktól a regionális értékek közvetítését, a kisebbségi küldetéstudatot, sokszor az egyetemes értékek rovására. „Dsida költészetének közéletiségét azért tagadták - és részben tagadják ma is - jobbról és balról egyaránt, mert ‘apolitikus messianizmus’ volt, azaz konkrét történelmi-társadalmi ‘közvetítés’ nélkül kívánt összemberi értékeket képviselni”.¹⁰⁵

Az egyénközpontú Dsida-életmű a kisebbségi irodalomnak azt a szeletét képviselte tehát, amely nem találta meg a helyét a politikai és ideológiai kurzusban. Itt „a politika szó utal a *sokakra* érvényes kánonra, az ideológia pedig arra, hogy az egyén a többiekhez *hasonló* azonosságot keres a kánon segítségével”.¹⁰⁶ Az erdélyi értelmező közösség (emiatt is) tudatosan óvja irodalmát a politikai és az ideológiai kurzus kánonjától, szándékosan és következetesen hangoztatja az egyetemesség utáni vágyát. Így válik például a humanizmus a kisebbségi irodalom és irodalmi kánon teremtető és védekező „ideológiájává”, és kerül be kisebbségi humanizmus néven az irodalomtörténetbe. A kisebbségi irodalomról megfogalmazott anyaországi kánon pragmatikusabb, teljes egészében az itt/most-hoz kötődik. Az

¹⁰⁴ Vö: GUMBRECHT, Hans Ulrich: *Phoenix aus der Asche*. In: *Kanon und Zensur* (szerk. Assmann, Aleida-Assmann, Jan), München, 1987.?

¹⁰⁵ LÁNG Gusztáv: *A lázadás közjátéka*. Dsida-tanulmányok. Savaria University Press. Szombathely, 1996. 11.

¹⁰⁶ ZSÉLYI Ferenc: *I. m.* 54.

azonosulás, amelyet lehetővé tesz az olvasó számára, az irodalmi szövegek természetéhez képest külsődleges, a befogadó mindenben, ami a kisebbségi irodalommal kapcsolatos elsősorban az allegorikusságot keresi (még Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond is). Az intertextualitás félreértelmezéseire alapozó befogadás egyenleti az utat a politikai/ideológiai interpretáció számára. Ebben az összefüggésben válhat igazán érthetővé a harmincas évek felemás Dsida-recepciója. Valójában ez nem csupán egy kisebbségi irodalom „belügye”, erről győzhet meg bennünket az amerikai irodalomtudós, aki ekképpen fogalmazta meg a jelenség lényegét: Bár az ideológia számottevő szerepet játszik az irodalmi kánon alakulásában, mégis a nagy művekben/életművekben foglaltaknak nincs közvetlen politikai relevanciája a befogadásban, hiszen az elmélyült olvasás semmilyen szempontból sem közösségi (politikai) esemény, nem szolgál semmi olyan célt, mert alapvetően magányos tevékenység.¹⁰⁷ Ha a retrospektivitás jegyében visszavetítjük Bloom megállapításait a Dsida-életműre, elmondhatjuk, hogy a kortárs olvasó egy elmélyültebb befogadásban, egy elszalasztott magánreceptióban elsősorban a halandósággal és a halállal szembesülhetett volna, mert „közös sorsunk a kor, a betegség, a halál, a feledés. Közös reményünk, gyenge, de el nem múló, a túlélés valamely formája”.¹⁰⁸

Erdélyi német irodalom. Átfogó irodalmi kánon hiányában az erdélyi német irodalomban néhány irodalmi alkotás tölt be kanonikus szerepkört. Az egyetemes irodalomtörténetben sem ritka, hogy egy-egy művet követendő mintaként vagy értékadó mérceként kanonizált valamely értelmezői közösség. Hasonló kánonértékű műalkotásként van jelen a két világháború közötti erdélyi német irodalomban Adolf Meschendörfer *Siebenbürgische Elegie* (Erdélyi elégia) című költeménye. Kanonizációs szempontból kettős funkciója is van Meschendörfer elégijának: helyettesíti a hiányzó irodalmi kánont, és a bármely irodalom számára nélkülözhetetlen kanonizált művek listája helyett áll. Michael Markel irodalomtörténész befogadástörténeti elemzésében a vers kanonizációs lehetőségeit tárja fel, és az erdélyi német irodalom különlegességét látja benne. Egykor maga a szerző is versválogatásának az élére helyezte. Az egész irodalomra kiható rendkívüli hatás- és befogadástörténete van.¹⁰⁹

Meschendörfer 1927. november 8. és 19. között írta a verset, több forma- és címváltozat után jelentette meg a *Klingsor* decemberi számában, benne az erdélyi német kisebbségi irodalom kollektív értékrendjének két legfontosabb komponensét: a szülőföldélményt és a történelmi múltat kanonizálja. Az első formaváltozatnak a *Heimat* címet adta, ezt változtatta másodszor *Siebenbürgische Heimat*-ra, majd a *Heimat* szót az irodalmibb és tárgyilagosabb *Elegie*-re cserélve lett *Siebenbürgische Elegie*. A romániai német irodalomban a *Heimat* egyszerre jelent szülőföldet és hazát, és külön műfaj a szülőföld-költészet, a *Heimatsdichtung*, amelynek az értelmezői közösség által szentesített sajátos motívum- és témaköre van: az erdélyi, bánáti vagy bukovinai táj és a benne lakó emberek, a történelmi múlt és az anyanyelv. Ezek teszik Meschendörfer versét is tipikus „erdélyi” alkotássá. Igézően, sőt ösztönzőleg hatott a hazai német befogadókra, nem mindennapi jelenség, hogy a viszonylag szegényes két világháború közötti erdélyi német lírában egy tucatra tehető azoknak a szerzőknek a száma, akiknél visszhangra talált a vers, és valamilyen formában variálják Meschendörfer szövegét: Heinrich Zillich, Michael Wolf-Windau, Egon Hajek, Waldemar Bernhardt, Hans Schuller, Dieter

¹⁰⁷ Vö: BLOOM, Harold: *The Theorie of the Aesthetic*. Black Well, Cambridge, Mass. 1990. 489.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ MARKEL, Michael: *Adolf Meschendörfers Siebenbürgische Elegie. Bausteine zu einer Rezeptionsgeschichte*. In: *Deutsche Regionalliteraturen in Rumänien. 1918-1944*. Herausgegeben von Peter Motzan und Stefan Sienerth. Südostdeutsches Kulturwerk. München, 1997. 117-122.

Schlesak, Frieder Schuller, Franz Hodjak, Anemone Latzina, Horst Samson, Hella Bara, Hans Diplich, Ernst Göhn, Walter Peter Plajer. A szépirodalmon kívül más művészeti ágak is reflektáltak a költeményre: Harald Meschendorfer kétszer is elkészítette a grafikai változatát és Hermann Fabininek is van egy rajza róla. Karl Knopf, Paul Richter és Ernst Irtel megzenésíti, Hans Peter Türk 1992-ben orgonadarabot ír belőle. Az *Erdélyi elégia* a kisebbségi irodalom kultúráközvetítő, híd-szerepéhez is hozzájárul, többször is lefordítják magyar (Dsida Jenő, Radnóti Miklós, Lendvay Éva) és román (Anton Cerbatu, Veronica Porumbacu) nyelvre.

A kanonizálódás legfontosabb ismérve az, hogy Meschendorfer költeményének közösséget mozgósító szegumentumai vannak. Ilyen például a bevezető sor, ennek *hier* (itt) szava több egyszerű határozószónál, földrajzi-történelmi ténymeghatározás, és mitikus jelentéstartalommal telítődik, amennyiben visszaüt a címre. Ugyancsak az első sor anaforikus párhuzama: „anders - anders ... hier” (másképpen ... itt - másként, Radnóti Miklós ford.) adja meg a vers sajátos érzelmi regiszterét, az erdélyi valóságélményt, méginkább az erdélyi életérzés másságát hangsúlyozandó. Nem sokáig marad rejtve az olvasó előtt ennek a misztikumnak a lényege: a második sor „Früh fasst den staunenden Knaben Schauer der Ewigkeit” (A csodálkozó fiú korán borzongva nő - Radnóti Miklós ford.), de különösen a 3-6. sor metaforikusan és kijelentésszerűen is megfogalmazza sejtéseinket. A második sor „Ewigkeit” (örökkévalóság - Radnóti Miklós ford.) szava kettős jelentésű: egyrészt az időbeli kiterjedés szemantikus jegyeit viseli magán, másrészt szinonimája az „elmúlás” (Verganglichkeit) szónak, melynek mindkét szemantikai vonzata koherens izotópiákká alakul a rá következő szinekdochés példasorozatban: „Wohlvermauert in Grüften modert der Vater Gebein, / Zögernd nur schlagen die Uhren, zögernd bröckelt der Stein. / Siehst du das Wappen am Tore? Langst verwellkte die Hand. / Völker kamen und gingen, selbst ihr Name entschwand.” („Apáknak csontja porlad a sziklafal mögött, / egyre csak hullnak az órák, hulló kövek fölött. / Kapun a címet látod-é? Elfonnyadt rég a kéz. / Népek jöttek és mentek, nevük semmibe vész.” (Radnóti Miklós ford.) A versben egyéni és kollektív távlatokat kap a múlt idő tudata, ezen a fiktív és mitikus időtengelyen helyezkedik el az egyéni léttapasztalás és a halálra való érlelődés felismerése is. Az élet- és haláltapasztalatnak ez az egyéni érzelmi és gondolati szintézise tartalmilag egyenértékű egy nemzeti közösség kollektív élményvilágával. Így lehet a legújabb kontextualista értelmezésben is Adolf Meschendorfer alkotása a szász történelmi sors allegóriája, ma nem csupán egy régióhoz köthető elégia, hanem inkább panaszvers: a költő 1927-i szülőföldsíratását manapság a sors beteljesedése, az erdélyi szászok teljes és végleges kitelepedése teszi újra aktuálissá.

A párhuzamokból, ellentétekből, metaforákból és szimbólumokból építkező *Erdélyi elégia* egy közösségi kánon paradigmáit körvonalazza tehát, ennek a kánon - építménynek az alapja a szülőföld és perspektívája a történelem. A költemény emiatt jogosan tekinthető egy szellemi létforma és a hozzá kapcsolódó történetiség átpoétizálásának, illetve Adolf Meschendorfer egyéni és művészi hozzájárulásának azokhoz a kérdésekhez, amelyeket Erdélyben a húszas és a harmincas években fogalmaztak meg a transzilvanizmusról, az „erdélyi lélekről”.

Csehszlovákiai magyar irodalom. Csehszlovákiában sem kizárólag a kezdeti évek politikai bizonytalansága hátráltatta az irodalmi élet kibontakozását, hanem inkább az, hogy ebben a régióban nem alakult ki korábban életképes irodalmi hagyomány, nem jött létre a magyar irodalom regionális változata. Ezért az első évtized a „hagyománytalanság” próbája az irodalom számára, és a leggyakrabban felhangzó panasz a „semmiből teremtés” neheze. A vajdaságiakhoz hasonlóan az itteni irodalmárok is Trianon után döbbennek rá a XIX. századi Budapest-centrikus irodalom hátrányaira. Tovább bonyolította az irodalmi élet megszervezését, hogy 1918-1919-ben a legtöbb értelmiségi külföldre menekült: Bécs, Párizs, Berlin és London lesznek a csehszlovákiai magyar irodalom központjai. További emigránsok kerülnek

még Magyarországra, Erdélybe, a Szovjetunióba, Jugoszláviába és az Amerikai Egyesült Államokba is. Ennek ellenére az emigránsok voltak azok, akik távollétükben is megszabták az irodalom irányát az indulás éveiben: Ignóus Pál, Hatvany Lajos, Kassák Lajos, Barta Lajos, Barta Sándor, Kaczér Illés irodalomszervező és -alkotó tevékenysége modell- és kánonértékű a csehszlovákiai magyar írók számára.

Csupán a húszas évek végén kezdődnek el azok az elvi tisztázások, amelyek elősegítik majd a csehszlovákiai magyar irodalmi kánon kialakulását. Az irodalmi élet megszervezésének és összefogásának fontos kísérlete a *Kazinczy Társaság* írói szakosztályának megalakulása 1927-ben, majd pedig a *Szentiváni Kúria* létrejötte 1930-ban, amely az irodalmi élet előfeltételeinek tisztázását vállalta magára az *Erdélyi Helikon Szabad Írói Munkaközösség* mintájára. Győry Dezső és Darkó István nemzedékének legfőbb erénye, hogy a minőségi irodalom szempontjait helyezte előtérbe. A kialakuló irodalmi kánon számára létfontosságú ez a szándék, mivel az előző nemzedék a „türelmi időszak” elvét vallotta, és úgy tartotta, hogy a dilettantizmusnak hivatása van a kisebbségben. Sziklay Ferenc ennek a toleráns irodalom-felfogásnak összefoglaló bemutatását nyújtja a harmincas évek elején: „Különösen veszedelmes a kisebbségi irodalomtól egyszerűen európeer nívót követelni (...) a kisebbségi sorban egyrészt nem is annyira az irodalom intenzitására van szükség”.¹¹⁰ Ennek az „inaszakadt elméletnek” a hívei „a kritikát kezdettől fogva ártalmas valaminek nyilvánították, mintha rossz versekkel s regényekkel népet s nemzetet lehetne menteni. Amennyire hiányzott az igazi magyar kultúra helyes és céltudatos megszervezése az organizáló, agitáló, a gyűjtő és a rendező kultúrmunka, annyira felburjánzott az irodalmi termés, s a rossz rímek nemzetmentő fölényvel csikorogtak”.¹¹¹ Mindez a periféria bosszújaként is felfogható a centralizált pesti irodalommal szemben, amely évtizedekkel korábban háttérbe szorította a harmad- és a negyedrangú vidéki irodalmárokat. A palackból szabaduló dilettantizmus szelleme féktelen „irodalomteremtésbe” kezd egyfajta nemzetmentő pátozzsal és elhivatottsággal. Ez a műkedvelő irodalom folyóiratokban élte „gyermekcipős aktivitását” (Kemény Gábor). Jellemző, hogy az „irodalomcsinálás” jelszava az egykori kaszinókból, vidéki társaságokból hangzott fel. A másodrendűség, a periféria-gondolkodás csakis műkedvelő irodalmat eredményezhetett, és oda vezetett, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom első évtizedeit az irodalomszervezés gondja mellett a dilettantizmus elleni harc határozta meg. Ezt a harcot döntően az emigránsok vívták, akik a napilapokban, a folyóiratokban hadakoztak az irodalom valós értékei érdekében.

Az irodalom felemás állapotának meghaladására tesz kísérletet Fábry Zoltán „emberirodalma”. *Írók és irodalom Szlovenszkon* című írásában új alternatívát villant fel az általa „kvaterkairodalom”-nak nevezett kurzussal szemben. Elméletéhez az alapgondolatot az expresszionista Stefan Georgetól vette: „... und Herr der Zukunft, wer sich wandeln kann” („... s a jövő ma az, aki változni tud.”). Ez a szemlélet azonban irodalmi vonatkozásai ellenére társadalmi célokat követ: „Fullasztó a légkör körülöttünk, lehetetlen atmoszféra: a mai embertelen élet, melyben olyan egyszerűen tud elhelyezkedni mindenki. Csak az ember van kirúgva, csak az ember van börtönben...”¹¹² Fábry a perifériában látja a nemzeti megújulás lehetőségét, számára a „halott centrum, tehát élő perifériák” elve egy évtizeden át az irodalom minősítésének elfogult mércéje lesz. Az évtized végére Fábry „emberirodalmá”-ról lekopnak a krisztianizmus jegyei, humanizmusának kifejezésében a biblikus szimbolika is feleslegessé válik. A német expresszionizmus emberkultuszára épülő irodalom, mely az írást cselekvés-

¹¹⁰ SZIKLAY Ferenc: *Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma*. Erdélyi Helikon 1930. 6.

¹¹¹ FÉJA Géza: *Szlovenszkói magyar kultúra és kultúrmunka*. Magyar Írás 1936. 2 - 12.

¹¹² FÁBRY Zoltán: *Kétféle kultúra*. In: uő: *Összegyűjtött írásai*. Bratislava, 1961. 3. k. 185.

ként értelmezte, elmosta a határvonalat az én gyötrődésének megszólaltatása és a közösségi sorskérdéseket felvető megnyilvánulások között. Sőt, a változás és a változtatás szükség-szerűségét látva, a „negyedik rend egyenlítő és emberséges jövője” érdekében életteremtő szerepet szánt írónak és irodalomnak egyaránt. Az „emberirodalmat” a húszas évek végén a valóságirodalom váltotta fel. Ennek az igénye kétféle irodalom felismerésén alapult: az esztétizálóén és a szolgálóén. Ez utóbbi túlzásai miatt az elkötelezett irodalom szektá-sodásához vezetett, és nem is annyira amiatt, hogy az írók társadalmi felelősségére apelláltak, hanem mert túlságosan leegyszerűsítették egyjelentésűvé tették az irodalom értelmezését: „a kultúra létét, további fejlődését csak az osztályharcos proletáriátus biztosítja. Csak az ő harcának a győzelme lehet az emberi kultúra győzelme, az emberiség fejlődésének záloga”.¹¹³ A csehszlovákiai magyar irodalomban a fetisizmus csak a harmincas évek közepén oldódott a fasizmus fellépésével, amikor Fábry az „emberirodalom” szelídebb változatát, a „vox humaná”-t honosítja meg, vagyis az emberséget az embertelenségben.

A csehszlovákiai magyar művelődésben a „nemzetátalakító program”, a kisebbségi kánon-kísérlet megfogalmazói nem a szépírók voltak, hanem a közírók, a publicisták. A költészet kereső nyugtalanságát a kisebbségi lélek kifejezésében a közírás műfaja vette át. Ebben az időszakban elsősorban a publicisztika és az esszéirodalom volt színvonalas (Fábry Zoltán, Peéry Rezső, Dobossy László, Wass László, Szalatnai Rezső). Ettől kezdve módosult szerepkör várt a kisebbségi irodalomra: pózok és messianisztikus túlzások nélkül szinte önként került a valóság fogságába, mert a valós világ és a társadalmi körülmények egyértelmű állásfoglalást követeltek. Így válhattak hangadóvá a baloldali írók, a *Sarló*-mozgalom és a szociográfia, a tényirodalom és a munkásirodalom. A nyers szókimondás és a kíméletlen szigor mellett mindennapossá vált ezekben az években a kiközösítés, a kizárólagosság. Szvatkó Pál szerint valósággal a reformáció hitvitázásaira emlékeztetett 1926-1932 között a szlovákiai magyar irodalmi élet. A valóságirodalom anyaga és témaköre a realizmus volt, s az esztétikai normákat menet közben alakították, mégpedig úgy, hogy a tartalmat tekintették elsődlegesnek és meghatározónak, jelentősen felértékelve az irodalom valóságtükröző szerepét.

Az értékek rekanonizációja a harmincas években. Valójában egyetlen irodalmi kánon sem örökéletű, egyébként is az egészségesen működő irodalmi életnek szüksége van a kánonok változására, folyamatos lebontására és építésére. A harmincas évek erdélyi kánonja a revízió jegyében fogalmazódik újra: nem a klasszikus értelemben vett ellenkánon ez, hanem a már meglévő módosítása, pragmatikusabbá tétele, sokmindent feladva annak elvont, idilli jellegéből. Paradox módon éppen a húszas évek kánonalkotói szorgalmazzák a revízió szükségességét. Így Makkai Sándor és Kuncz Aladár is kezdeményezőként lép fel a kánon-vitában. A harmadik évtizedben módosult kánonfogalommal kell tehát számolnunk: olyan nyitott kánon fogalmazódik meg az erdélyi irodalomban, amely inkább a zeneirodalom kánon műszavához áll közelebb, többszólamúságot feltételez, vagy éppen a kánonok pluralizációját. Így jelenhet meg a transzilvanizmus mellett a modernizmus, a szociográfia és a népiesség, mindegyik helyet talál magának az erdélyi szellemi égbolt alatt. Teljesen megváltozik az erdélyi irodalom kánonjának jellege: a szabályok tekintélyelvű kánonja helyett „az egymással küzdő szövegek közötti választás” (H. Bloom) lesz a kánonalkotó. Ez azt jelenti, hogy nem csupán az intézmények irányítják a kánon alakulását, hanem az írók és a költők egymás közötti versenye is, természetesen ez a verseny nem személyek, hanem szövegek és irányzatok között folyik. Ezért a harmadik évtizedben az irodalmi kánon megnyitása nemcsak világnézeti

¹¹³ Uo.

és generációs kérdéseket vet fel, hanem retorikai és esztétikai szempontokat is. Kántor Lajos a harmincas évek erdélyi irodalmi tudatának alakulását nemzedéki és világnézeti alapon elemzi, és egymástól jól elkülöníthető csoportok tevékenységéből eredezteti: 1. Az *Erdélyi Helikon* magának helyet követelő, ellenzéki hangokat hallató ifjúságának belső bírálata, 2. Az *Erdélyi Fiatalok* demokráciát és nemzeti-nemzedéki öntudatot összekapcsoló külön útja, 3. A marxista *Korunk*nak a polgári társadalmat élesen bíráló állásfoglalása.¹¹⁴ Ez az irányzatos, világnézetet és csoporttörekvéseket hangsúlyozó felosztás azonban figyelmen kívül hagyja maguknak a transzilvánistáknak a legalább annyira fontos kánonnyitó revízióját, rekanonizációját, amely maga is az irodalmi élet polifóniájához nyit járható utakat. A harmadik évtizedben több fontos esemény is alakítja az erdélyi irodalmi kánont, megerősítve azt az álláspontot, miszerint a kánon értékegyensúlyt tételez föl, és csak akkor működőképes, ha az egymással szembenálló értékrendek harca érvényesül benne: *Vallani és vállalni* (1929-1930), Makkai Sándor: *Magunk revíziója* (1931), *Erdélyi Fiatalok* (1930-1940), *Jelszó és mítosz* (1936), *Korunk* (1926-1940), *Vásárhelyi Találkozó* (1937. okt. 2-4.), *Nem lehet-vita* (1937).

Az uralkodó poétikai elvárás-készlet megújításának erdélyi sajátossága, hogy az újonnan jelentkező retorikai és esztétikai elképzelések nem feltétlenül rombolják le a kialakult kánont (pl. megőrzik közösségi jellegét), hanem beépülve, mintegy újrendezik azt. Cs. Szabó László a harmincas évek irodalmi tudatának ezt az átalakulását az egyetemestől a sajátosig vezető útban jelöli meg. A második évtized kulcsfogalmai (*erkölcs, igazság, humánus*) az egyetemességet szolgálják, a harmadik évtizedben az *élet*, a *valóság* fogalmak pedig a sajátosat nevezik meg. Természetesen mindez másfajta retorikát is eredményez: „Java íróinkban is elkezdődött a változás: az esszé etizálódik, egy harciasabb humanizmushoz igazodik. A vázlatos műfajokat kitölti a férfimunka, az irodalmi-esztétikai vívmány ‘politizálódik’...”¹¹⁵

A *Vallani és vállalni* vita Berde Mária azonos című vitaindítójával robban ki, amely az *Erdélyi Helikon* 1929. októberi számában jelent meg. Hamarosan több lesz, mint egyszerű reflexió az erdélyi irodalomról: összirodalmi állásfoglalássá terebélyesedik időszerű irodalompolitikai, társadalmi, művészeti, etikai kérdésekben, így a vitatéma, a történelmi regény csupán ürüggyé válik az egész erdélyi irodalmi tudatot érintő rekanonizációs folyamatban. Kántor Lajos könyvben dolgozta fel a vita teljes anyagát, és monografikus módszerrel vette számba annak összes irodalomtörténeti aspektusait.¹¹⁶ A mi feladatunk annak kimutatása, hogy milyen hatással volt a vita a harmadik évtized irodalmi tudatára, illetve milyen mértékben módosította magát a transzilván kánont. Az egyes hozzászólások megerősítik azt a feltevésünket, hogy a vita nem kérdőjelezi meg a transzilvanizmus elkötelezettségét, ugyanis az ankétot irányító szerkesztők ezt már a szellemi párbaj legelején „játékszabályként” fogalmazzák meg. Erről tanúskodik az *Erdélyi Helikon* 1929. novemberi számában közzétett replikához fűzött szerkesztői alcím is: *Vallani és vállalni. Az Erdélyi Helikon ankétja a történelmi regényről és a mai magyar író hivatásáról*. A kánonformáló vita tabuként kezeli tehát a közösségi jelleget, vagyis azokat a kollektív értékeket, amelyek az erdélyi magyar kisebbségi lét alapértékeinek számítanak, és még a húszas évek elméletalkotó, értékképző tanaiban fogalmazódtak meg. A közösségi értéktudat az első pillanattól kezdve *sensus communis*ként viselkedik az erdélyi magyar irodalomban, és hosszú évtizedekre kánonformáló tényezőnek számít. Csak évtizedek múltán váltja fel a zárt kollektív esztétika

¹¹⁴ KÁNTOR Lajos: *Vallani és vállalni*. Egy irodalmi vita és környéke (1929-1930). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 8.

¹¹⁵ CS. SZABÓ László: *Műfaj és nemzedék*. In: *Levelek a száműzetésből*. Budapest, [é. n.]

¹¹⁶ KÁNTOR Lajos: *I. m.*

eszményét a nyitottságot meghirdető szabadságesztétika, ekkor kezd feloldódni a transzilvanizmus örökös dilemmája: az időtlennek tételezett érték és az időben változó értéktudat hol nyílt, hol lappangó konfrontációja. Az értékváltással bekövetkezik a feszültségfeloldás mozzanata is: az erdélyi (és általában a kisebbségi) irodalom felszabadul a kollektív értékrend homogenitása alól. A transzilvanizmus közösségi értékrendjének több évtizedes vitalitása a kánonalkotóknak azt a tételét igazolja, hogy a kánont csakis az értékörzés védekező távlatából lehet kijelölni, mivel az értékváltás könnyen értékválsághoz vagy értékvesztéshez vezethet. Ezért fogalmazódik meg a nemzeti közösség egzisztenciális érdekeként a kollektív értékrendhez való ragaszkodás. Emiatt valósul meg sajátos módon a harmincas évek erdélyi magyar irodalmának értékváltása: fokozatosan és részlegesen alakul át a transzilván értékrend. „A fokozatosság nem csupán időbeliséget jelent, hanem az egyes értékek leépülésének és újakkal való fölcserélődésének egymást feltételező folyamatát is. A részleges azért fontos, mert különben működési zavarok támadnak. Ha az alapértékek kétségessé válnak és (vagy) az eredeti értékhierarchia gyökeresen megváltozik, az értékrend elveszti orientáló erejét”.¹¹⁷

A transzilvanizmust leghevesebben támadó Gaál Gábor is elfogadja a *sensus communis*-t, a közmegegyezéssel kialakított alapértékeket, ahogy azt Jancsó Elemér a második évtized vitatanulságait összefoglaló dolgozatában írja: „Jól mondja Gaál Gábor egyik tanulmányában, hogy az irodalom a valóság egészében pontosan azt kell, hogy tudatosítsa, amit a jelenkor csinál. Illetve amit a jellel kell csináltatni. Nem az egyesre, hanem a közösségre vonatkozólag. Olyan irodalom kell tehát, amely az idő érdekeit szolgálja és ezért aktuális”.¹¹⁸ Az „új” irodalmi kánon aktualitása is feltételezi a közösségi elvárásokat, azonos elvárás-horizontba tereli az elkötelezettséget és az időszzerűséget. Nem véletlen tehát, hogy a harmincas évek kánonalakító vitái elsősorban a nemzeti közösség iránti elkötelezettségről szólnak, és ennek a közösségnek az alapértékei (nemzeti és kisebbségi hagyományok, nyelv, kultúra, táj, néplélek) mentelmi jogot, értékbeli immunitást élveznek a szellemi csatározásokban. A tisztázó viták inkább a kisebbségi lét, az elkötelezettség kifejtésének mássága körül zajlanak. Az így pragmatizálódó kánon újfajta szerepet szán az irodalomnak: a valóság-kifejezést. Felerősödik szociológiai és világnézeti aspektusa, és a csehszlovákiaihoz hasonlóan irányzatossabbá válik az erdélyi magyar irodalom is. Az 1930-as években megjelenő társadalmi regényekből összeállíthatjuk ennek az irodalomnak a listáját: Kacsó Sándor: *Vakvágányon*, Berde Mária: *Földindulás*, Tamási Áron: *Czimeresek*, Székely Mózes: *Zátony*, Szilágyi András: *Új pásztor*. Ez a nem túl hosszú regénylista a történetiség helyett a szociográfiát kanonizálja a harmincas évek erdélyi prózairodalmában. A regénynek az új poétikai vonásai (szociográfiai jelleg, korfestés, a valóság tükrözése) egyértelműen „szociális térre” vitték át az erdélyi magyarság problémáit. Az *Erdélyi Fiatalok*, illetve a *Korunk* a szociográfiai-szociológiai tükrözést és a közvetlen politikai-világnézeti harcot állítja első helyre. A viták kanonikus szempontból egyszerre minősülnek kánonalkotónak és kánonrombolónak. A szellemieken kívül pedig számos gyakorlati hozadékuk van az erdélyi irodalom számára: egy időre háttérbe szorítják a történelmi témát és elfelejtődnek a hozzá kapcsolódó műfajok is, helyette a valóságirodalom és műfajai (szociográfia, realisztikus próza, riport, monográfia) emelik a közügyek szférájába az erdélyi magyar irodalmat.

A harmincas évek szellemi vitáinak, irodalmi törekvéseinek egy része (*Vallani és vállalni, Vásárhelyi Találkozó, Erdélyi Fiatalok, Jelszó és mítosz*) megerősíti a kisebbségi lét kollektív értékrendjét, másik része (*Magunk revíziója, Nem lehet*) felszínre hozza a kisebbségi lét-

¹¹⁷ VERES András: *I. m.* 259.

¹¹⁸ JANCÓSÓ Elemér: *Új arcvonal*. In: *Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája*. Cluj-Kolozsvár, 1938. 82.

viszonyok ellentmondásosságát. Ebből a perspektívából nézve pedig „a transzilvanizmus nem más, mint alkalmazkodó válasz arra, hogy lehet értékke válni a helyzeten belül adódó emberi lehetőségeket. Olyan szellemi-erkölcsi eszmény, amelynek egy elfogadott politikai helyzet eleve szűk korlátokat szab, de melynek intenzitását felfokozza már a lehetőségek szintjén hiányzó emberi teljesség nosztalgiája”.¹¹⁹ Mivel a transzilvanizmus továbbra is meg szeretné őrizni intézményjellegét, és kánonként fenntartani a közösségi ideológiát, elméletalkotói nem veszik figyelembe, sőt tudatosan tekintenek el attól a tényről, hogy már az irodalmi folyamatok önműködésében is jelen van a kanonizáció. Makkai szerint „az élet revíziója nem új kitalálások, hanem éppen a *minél régiebb*, minél megszokottabb és minél magától értetődőbbnek tartott fogalmak, elvek, ítéletek újra való átvizsgálása, felelevenítése, revíziója által lehetséges”.¹²⁰ A Makkai-féle transzilván kánon lényegét három szóban tudnánk össze-sűríteni: múltorientált, értékközpontú és közösségi. Mivel a harmincas évek erdélyi magyar irodalmának vitái sem az értékjellegét sem pedig a közösségi aspektust nem bolygatták különösebben, Makkai egyedül a múltra irányultságot látja veszélyeztetettnek, a *Magunk revíziójában* valójában arra tesz kísérletet, hogy megvédje, megmentse kánonjának történeti meghatározottságát, múltközpontúságát. Nem érdektelen megvizsgálnunk tehát, hogy milyen viszonyban áll egymással az irodalmi kánon és a rekonstrukció. Alois Hahn német irodalomtörténész idevágó kutatásai szerint a kánonok mindig a tradíció „reflexívvé válásával” jönnek létre. Így a kanonizáció eléri azt, hogy rekonstruál egy múltat (rekonstruál, azaz újraalkot, újraformál), ami egy adott közösség kulturális identifikációjának ellenőrzését, sőt kialakulását is befolyásolhatja. A kánon jelenvalóvá teheti a múltat, miközben meghatározza önmaga eredetét is, ezáltal „rendet vág” az értékuniverzumban, meghatározva azt a „jelöltet”, amelynek birtokában az adott közösség „igazságát” is magáénak tudhatja.¹²¹ Nem lehet kétséges tehát, hogy a kanonizáció függ az időbeliségtől, és az elvárások olyan intézményesített rendszerét hozhatja létre, amelynek segítségével egy közösség fenntarthatja saját érdekeit. Makkai Sándor a kanonizációt a transzilván kurzus esztétikai eszközöként képzei el, és működtetni szeretné a harmincas években is, azzal együtt, hogy a kánonképzés és -fenntartás olyan struktúrát is igényelne, amely biztosíthatná a továbbélést és az értékörző hatalom megtartását. A *Magunk revíziójában* éppen ennek az elvesztésétől tart: „a felettünk elzúgott világkatasztrófa kérdéssé tette az összes lezárt fogalmakat és meggyőződéseket a világnézet, a történelmi szemlélet, az erkölcsi felfogás, a politikai, a gazdasági, pedagógiai, társadalmi viszonylatok egész területén. A mai világhelyzet az *emberiségnek ez a legnagyobb válsága* viharos erővel kényszeríti a lelkeket életük gyökeréig menő revíziójára”.¹²² Ez a retrospektív önvizsgálat azonban már nem elégíti ki a harmadik évtized differenciált elvárásait. Megoszlóban van az erdélyi magyar szellemi és irodalmi struktúra, és a transzilván kánonalkotók nemcsak a kialakuló ellenkánonokkal, hanem saját elméletükkel is szembekerülnek, saját ideáljaikkal is szembesülnek. Viszont egyetérthetünk Cs. Gyimesi Évával abban, hogy egyedül Makkainak volt elég bátorsága és felkészültsége ehhez a revízióhoz: a *Magunk revíziójában* „felfedezhetünk néhány olyan sajátosságot, amely Erdélyben akkoriban egyedül Makkai transzilvaniz-musára jellemző. Ezek közül a kritikai szellem, a rendkívül magasra

¹¹⁹ CS. GYÍMESI Éva: *Gyöngy és homok*. In: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1995. 56.

¹²⁰ MAKKAI Sándor: *Magunk revíziója*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 59.

¹²¹ HAHN, Alois: *Kanonisierungstheorie*. In: *Kanon und Zensur*. (Red. Assmann, Aleida-Assmann, Jan), München, 1987. 28. Ld. még: Kulcsár Szabó Zoltán: *I. m.* 17-18.

¹²² MAKKAI Sándor: *I. m.* 52.

emelt erkölcsi mérce és az egyetemesség igénye látszik a legfontosabbnak”.¹²³ Makkai elsősorban a kisebbségi szellemet és erkölcsöt veszi revízió alá a tökéletesedés és a minőség jegyében, vagyis a „minél régibb” közösségi értékeket, a kollektív kánon alapértékeit gondolja újra. Szerinte a kisebbség léte nem csupán a külső körülmények, hanem inkább a belső minőség függvénye. A *Magunk revíziója* a kortársakban azt a korábban általa még elvetett nézetet erősíti meg, miszerint a kisebbségi lét önmagában is érték, értékteremtésre alkalmas állapot. Amint láttuk, ebben a kérdésben létezik egyfajta konszenzus is, a különféle szellemi csoportosulások között, mindenfajta kritikai viszonyulás ellenére is. Ebből a felfogásból kiindulva tekinthetjük a Makkai-tanulmányt egyszerre konzervatívnak és reformistának: egyfelől védi a formatív kulturális örökséget, másfelől pedig szorgalmazza a változást.

Politikai önállóság és hatalom hiányában a kisebbség önfenntartásának egyetlen útja a kánonalkotó szerint „a saját nemzeti tradíción nyugvó, de adott viszonyaihoz képest önállóan fejlesztendő szellemi és erkölcsi élete,” nyitottsága az egyetemes értékek felé, „nemzeti jellemét mindig egyetemesen emberi ideálok szolgálatába állíthatja, és kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy közös értékek csúcsait”.¹²⁴ Ebben rejlik a kisebbség „világhivatása”. Makkai ennek a szerepnek egyfajta krisztusi, messianisztikus jelleget tulajdonít, amelyre a kisebbségeket „helyzetükből következő szenvedéseik” predesztinálják: „Semmi szenvedés nem volt és nem lesz ok nélkül, sőt egyenesen gondviselészerű lesz a világ életében, ha a kisebbségek ezt az isteni hivatásukat megértik, vállalják, és odaadóan munkálni fogják”.¹²⁵ Makkai a harmincas évek erdélyi irodalmában jelentkező értékkonfrontációkat úgy simítja el tehát, hogy a sajátos és az egyetemes értékellentét kiragadja a konkrétumok szintjéről és az ideák világába helyezi át. Ebben a nem mindennapi helyzetben válhat a kisebbségi lét azonossá, egyenértékűvé az egyetemes emberi léttel és önmagában is egyetemes értékek hordozójává.

Makkainak ez a gondolata nem előzmények nélküli a magyar szellemtörténetben. Láng Gusztáv a lelki nemzet fikcióját hasonló megfogalmazásban mutatja ki Babits Mihálynál,¹²⁶ aki a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében azonosítja a nemzetet a kultúrával, sőt az így átértelmezett nemzetfogalom még konkrétabban fogalmazódik meg a *Hazám!* című költeményben, különbséget téve a „térkép szerint” és a „lélek szerint” való ország között, vagyis egyrészt a politika másrészt a kultúra által behatárolt földrajzi térség és kultúrrégió között. Egyértelmű, hogy Makkai Babits nyomán a nemzeti kisebbség helyét a kultúrnemzetben, a lélek szerint való országban képzelel el, tehát ott, ahol magyar műveltség létezik, és a magyar lélek otthon érzi magát. Azonosul továbbá Babits egyetemességeszményével is, amint láttuk egyfajta transzilván „többletként” a szenvedést is a lelki nemzet részének tekinti.

Makkai nemzetképzetének azonban van egy másik, regionális és művelődéstörténeti összefüggésekben egyaránt vizsgálható vonatkozása is, amelyre a *Nem lehet* című 1937-es írásában bukkanunk rá. Ebben újra revízió alá veszi a kisebbségi ideológiát, egyértelműen erkölcsi síkra terelve a kisebbséget érintő sorskérdéseket. A felelősségérzetet, a hivatástudatot, az elkötelezettséget, a közösségközpontúságot nevezi meg az értelmiségi lét imperatívuszaként.

¹²³ CS. GYÍMESI Éva: *A másként gondolkodó Makkai*. In: *Colloquium transsylvanicum*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 103.

¹²⁴ MAKKAI Sándor: *I. m.* 77.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ LÁNG Gusztáv: *Nyelvi Trianon*. Új Kéve 1999. Febr. - márc.

Az irodalom etikai aspektusainak ez a felerősödése aktivizálja a kisebbségi irodalmi tudatot (*Vásárhelyi Találkozó, Jelszó és mítosz-vita*) és az értékörző humanizmus helyét egy cselekvő humanizmus veszi át. Ehhez nagymértékben hozzájárul az, hogy a harmincas években Európában a politikai és kulturális nemzetfogalom totalitarizmussal és fasizmussal telítődik. Amikor Makkai a nemzetit az egyetemessel méri össze, kétféle értékrendet is szembeállít egymással: a nemzeti kizárólagosságnak és a humanizmus egyetemességének értékrendjét. A transzilvanizmus értékeinek feltésében ott munkál az aggodalom, hogy az új körülmények között az erdélyi irodalom elveszítheti humanizmusának megtartó egyetemességét. Ennek a transzilván humanizmushoz való, nem ritkán patetikus „össztársadalmi” ragaszkodásnak (mint egyetlen kisebbségi alternatívának) tudható be az, hogy Szemlér Ferenc *Jelszó és mítosz* című vitacikkére különböző szellemi beállítottságú írók (Kós Károly, Császár Károly, Kacsó Sándor, Vásárhelyi Z. Emil, László Dezső) válaszolnak, és veszik védelmükbe a transzilván értékrendet. Szemlér ugyanis azt igyekszik kimutatni, hogy a transzilvanizmus nem létező valami, illetve haszontalan „romantikus önszemlélet”, mítosz, jelszó. A vitapartnerek apologetikus érvelése az erdélyi magyarság számára legrealisabb világnézetként helyezi vissza jogaiba a transzilvanizmust, amely társadalmi konszenzusként válasz lehet mindarra, ami kisebbségi kérdésként fogalmazódik meg. Szempontunkból pedig megerősítést nyer az a tétel, miszerint nem létezhet közösség kánon nélkül. A transzilvanizmus humanizmuselmélete, egyetemesség-orientáltsága egyfajta küldetéstudatot, kisebbségi messianizmust fogalmaztat meg kánonalkotóival, akik a kelet- és közép-európai együttélés új módozatait, a szomszédos kultúrák érintkezésének új modelljét villantják fel az ún. európai kultúrnemzetek számára. A kisebbségi irodalomnak vannak tehát az önfenntartás gondjai mellett szellemi tartalékai a hídszerep, a tolerancia és a közeledés számára is: „Elodázhatatlan feladata az erdélyi magyar irodalomnak, hogy ezeket a szellemi érintkezéseket kimélyítse. Nem opportunista célokból, hanem tisztán irodalmi hivatásának magasabbrendű értelmezése miatt. És mi más ezeknek az irodalmi érintkezéseknek a gyakorlati keresztülvitele, ha nem a legszorosabb értelemben vett európaiság?”¹²⁷

2.3. Kánon és történetiség

A húszas évek kisebbségi irodalmaiban a kánonalkotás a tradíció „reflexibbé válásával” kezdődik el, elsősorban a múlttá vált értékek kerülnek a jelen horizontjába. Olyan múlt rekonstruálódik ezáltal, amely befolyásolni képes egy adott közösség identitását, a kánonalkotók szerint is a történelemre emlékezve, ennek az emlékezetnek a sarkalatos alakzatait kiemelve bizonyosodhat meg egy közösség saját önazonossága felől. Az így létrejövő irodalmi kánonok egy paradigmásorba állítják az emlékezetet, a történelmet és az értékmentést. Ez a szándék ott munkál az erdélyi magyar és német, a vajdasági és csehszlovákiai magyar irodalmi tudatban. Az irodalom kanonizálói a kisebbségi lét és a történelmi idő távlatában képzelik el a közösségi értékek kánoni rangra történő emelését, és a róluk szóló diskurzussal egyfajta „rendet vágnak” a történeti szövegvilágban. Így teszik jelenvalóvá a múltat, és határozzák meg közösségük számára a történelmi értékeket.

Erdélyi magyar irodalom. A történelmi metaforákat kereső és a múlt „megalkotásának” művészeteként felfogható transzilván kánon a jelen tapasztalata felől fordul a történelemhez, túlélési modellt, az új politikai helyzetbe való beilleszkedés analógiáját keresve az erdélyi magyarság számára. A harmincas években az erdélyi irodalom második nemzedéke éppen ezt

¹²⁷ KUNCZ Aladár: *Erdély az én hazám*. In: *I. m.* 248.

a szemléletet akarja meghaladni, és a múltba menekülő „gyáva irodalommal” szemben a jelen aktualitásaival foglalkozó művészetet vállalja fel. Emiatt válik az 1929 októbere és 1930 januárja közé tehető évtizedforduló az erdélyi magyar irodalom recepciójának egyik sarkalatos pontjává, ugyanis erre az időpontra esik a *Vallani és vállalni* vita, amely élesen veti fel a valóságirodalom és a történelmi témájú, metaforikus - szimbolikus irodalom közötti ellentétet. A vita anyagát feldolgozó Kántor Lajos a radikálisabb vitaindítók sürgető, sokszor türelmetlen rekanonizációs törekvéseinek hatása alá kerülve, nem fordít kellő figyelmet a vita tulajdonképpen tárgyára: a történelmi regényre és a transzilvanizmus történetiségére. Elemzésében felértékelődik a valóságirodalom kánonja és elsikkad az erdélyi gondolat specifikuma: a történetiség.¹²⁸

Az erdélyi történelmi regény valójában a húszas években időszerűvé vált identitás kérdésével való szembesülés szépirodalmi formája. Emiatt is nevezi Pomogáts Béla az erdélyi történelmi regényt „irányregénynek”.¹²⁹ Irányzatosságot maga a transzilván kánon kölcsönöz neki azzal, hogy közösségi eszményeket kínál fel, és ezekkel azonosulva válik tulajdonképpen a történelmi regény az erdélyi magyar irodalom kanonizált műfajává. Pomogáts Béla idézett tanulmányában kísérletet tesz arra, hogy megfogalmazza a műfaj sajátosságait, melyek között egyaránt találunk általános műfaji jellemzőket és az erdélyi helyzettudatból fakadó sajátos jegyeket. Az irodalomtörténész kimutatja, hogyan párosítják az erdélyi regényírók a XVII. századi emlékirodalom és a XIX. századi regényirodalom hagyományait az alapos valóság - és emberismerettel, a kortárs történelmi tudat vitalitásával, a romantikus motívumokkal színezett realista ábrázolás-készséggel és a helyzettudatból fakadó tragikus árnyalatú írói mentalitással. Az erdélyi magyar irodalom kezdeti szakaszában többek között Tabéry Géza, Makkai Sándor, Nyíró József, Gyallay Domokos, Bánffy Miklós, Sipos Domokos, Kacsó Sándor és Kós Károly jelentkezik történelmi regénnyel és elbeszéléssel. Pomogáts Béla Kós Károly *Varjú nemzettségét* tekinti az erdélyi történelmi próza prototípusának. Már a regény megjelenésének időpontja, 1925 is jelképes: az Erdélyi Szépmíves Céh megalapításának éve (a regény a kiadó harmadik köteteként jelenik meg) és Kós Károly életművének első nagyobb szépírói teljesítménye. Alapos esélye van tehát arra, hogy az erdélyi történelmi regény modelljévé válhasson: transzilván szempontból releváns a cselekmény helyszíne (Kalotaszeg és az erdélyi havasok világa), valamint az elbeszélte történelmi idő (Erdély történelmi eseményei 1629-től 1660-ig, azaz Bethlen Gábor fejedelemségének utolsó éveitől II. Rákóczi György végső bukásáig és haláláig terjedő időszak). Valójában a történelmi múltnak ezek a konkrétumai és a történelemből visszaigazolható valóságtények biztosítják a regény epikai hitelét. A regény tényekre hagyatkozó valóságalapját tovább erősíti és hitelesíti az események krónikaszerű előadásmódja, a lineáris időrendhez ragaszkodó narratív technika. Ezeknek a hatását is tovább fokozza az archaizálás, a drámaiság, a népies-realista stílus, a kalotaszegi falvak köznapi életének bemutatása, a családi élet megjelenítése, a kalandos történetek sorozata, a hangulatos természet- és tájleírás. Erre az epikailag hiteles valóságalapra épül rá a fikciónak számító transzilván eszmeiség: a szülőföldhöz való ragaszkodás, a humanizmus, az Erdély területén élő népcsoportok összefogásának gondolata és a liberalizmus. A konkrét tényeknek és a fiktív eszményeknek egymásba való folyamatos áttünését, keveredését Kós Károly előre jelzi olvasójának regénye bevezetőjében: „Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság.”¹³⁰ A regénynek ez a kettős szintje (a valóságtények konkrét és az eszmények

¹²⁸ KÁNTOR Lajos: *i. m.*

¹²⁹ POMOGÁTS Béla: *Az erdélyi történelmi regény.* In: *uő. Kisebbség és humánium.* Tankönyvkiadó, Budapest [é. n.]. 31-45.

¹³⁰ KÓS Károly: *Varjú nemzettség.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 1998. 48.

elvont világa) kölcsönösen kiegészíti egymást, és metaforikus-szimbolikus tartalommal tölti fel a regény történelmi rekvizitumait: alakjait, helyszíneit, időpontjait, eseményeit stb.

Hasonló módon építkező belső struktúra mutatható ki Makkai Sándor történelmi regényeiben is, különösen a *Táltoskirály*ban, amely 1934-ben, kilenc évvel Kós Károly regénye után jelent meg először.¹³¹ Makkai Sándor a IV. Béla korabeli magyar történelmet választotta regénye témájául, viszont értelmezői szerint a regény valójában nem a „táltoskirályról” szól, hanem Erdélyről és benne a székelyekről.¹³² Schöpflin Aladár figyel arra, hogy a regény valóságtényei, főleg történelmi motívumai „nem szervi vagy szerkezeti jelentőségű alkotóelemek, inkább csak rekvizitumokul hatnak”. A Nyugat recenzense szorosabb olvasattal és a transzilvanizmussal szembeni toleranciával eljuthatott volna a felismerésig, hogy Makkai valójában erdélyi „irányregényt” írt, és a történelmet ürügyül használja fel arra, hogy hitelesen szólhasson szűkebb környezetéhez, az erdélyi olvasóközönséghez. Ezért van az, hogy művének szinte minden mozzanatában, metaforájában és szimbólumában józanságra, emberségre, összetartásra és szerénységre inti kortársait. Imreh László komplexebb olvasatában Makkai történelmi regényével a tágabb magyar értelmezői közösséghez is szól, amikor az erdélyi külön út eszméjét akarja elfogadtatni. Intenciója összecseng a tanulmányaiban is kifejtett virtuális haza képzetével: Makkai szerint a közös szellemi és a lelki országgépzet kialakításához hiteles történelmi tudatra és a humanista tradíciók felélesztésére van szükség. Valójában ezzel a felismeréssel válik teljessé az erdélyi történelmi regénynek az irányzatossága, amelyet Pomogáts Béla tulajdonít neki.

Kós Károly és Makkai Sándor történelmi regényeikben deduktív módon, a transzilvanizmus eszményeihez és értékrendszeréhez keresnek valóságtényeket, referenciákat Erdély történelméből. Mivel tudatos tevékenység ez a részükről, nyomon követhetjük benne az erdélyi történelmi regényírás sajátos poétikáját. A szerzők történelmi tényeket, illetve a regény-rekvizitumokat úgy alakítják át irodalmi tényekké, hogy a transzilvanizmus értékeivel ruházzák fel őket. Makkai Sándor esztétikai tanulmányban fejti ki a valóságtény és az irodalmi tény viszonyáról vallott nézeteit.¹³³ Wilhelm Windelband neokantiánus filozófus tanaira támaszkodva hitelesíti történelmi regényeinek esztétikai megvalósításait, így legitimizálja többek között történelmi metaforáinak és szimbólumainak létjogosultságát. Azonosul azzal a nézettel, miszerint az életténynek aktuális és egyedi vonási vannak, az irodalmi tény viszont egyetemes érvényű, a valóságtény „égi mása”, nem a gyakorlati élet konkrét céljait szolgálja, hanem a művészetet, ezért bizonyos fokú öncélúsága van. Makkai Sándor tisztában van azzal, hogy ez az öncélúság nem mentheti fel a regényírókat a műfaji kötöttségek alól. Schöpflin Aladár is emlékeztet arra, hogy a regény műfajának öntörvényű világa, belső logikája van. Ezért Makkai regényét műfajon belül, Jókai Mór és Kemény Zsigmond történelmi regényeivel hasonlítja össze, hiányolva belőle Jókai romantikáját és Kemény Zsigmond kérlelhetetlen logikai következetességét. A műfaji elvárások tekintetében igazat kell adnunk Schöpflin Aladárnak, még ha értékítéletében bizonyos fokú anakronizmus és előítéletből fakadó elzárkózás sejlik is fel. Nem veszi figyelembe például azt, hogy a XX. századi regényirodalomban megváltozott a történelmi téma műfaji funkciója. A XIX. században a történelem a regénynek nem egyszerű tárgya csupán, hanem szereplője, sokszor megelevenedő

¹³¹ MAKKAI Sándor: *Táltoskirály*. Genius kiadása-Révai Nyomda, Budapest, 1934.

¹³² SCHÖPFLIN Aladár: *Táltoskirály*. Nyugat, 1934.

IMREH László: „A költőileg újjáteremtett történelem”. Jegyzetek a regényíró Makkai Sándorról. Confessio. 1981. 4. 42 - 54.

¹³³ MAKKAI Sándor: „Csak énekeljenek”. In: *I. m.* 48 - 56.

központi figurája is, és többfunkciós jellegével valósággal kitölti a regényvilágot. A XX. századi regényben főszereplőből rekvizitummá minősül vissza a történelmi téma, valamely szellemi vagy művészeti irányzat eszközül használja fel saját nézeteinek visszaigazolására vagy kifejtésére. Ráadásul Schöpfung kritikájában az erdélyitől egyben-másban eltérő anyaországi értelmezői közösség elvárásai érvényesülnek. Értékkritikájában implicite benne van a *Nyugat* esztétikai értékrendszere, emiatt kritikai elvárás-horizontjában a történelmi regény egészen más értékszínterben helyezkedik el, mint a transzilván recepcióban. A recenzensnek horizontváltáson kellene átesnie, vagy legalábbis azonosulnia a transzilvanizmus szemléletével és értékrendszerével, de ennek objektív és szubjektív akadályai vannak. Egyik ilyen akadály lehet a *Nyugat* kritikájának az erdélyi irodalommal szembeni előítélete, amelyhez Babits is hozzájárult azzal, hogy elvetette a transzilvanizmust mint irodalmi értéket, és nem tekintette esztétikai kategóriának, hanem inkább ideológiának.

A húszas évek irodalma a történelmi színezetű „erdélyi gondolatban” találja meg azt az ideológiát, amely képes lehet az erdélyi magyar nemzeti közösség öntudatának kialakítására. A transzilvanistáknak ez az öntörvényű irodalmi kánonja tudatosan vállalja a sajátos hagyományértelmezést, és a kortárs erdélyi olvasó is leginkább a történelmi témára érzékeny. Így bővül az irodalmi alkotások intertextualitása, a befogadásban újabb horizontok sejlenek fel, a témával való azonosulással újabb kapcsolódási pontok jelennek meg alkotó és befogadó között. Az irodalom produkciójának és recepciójának sikerét az úgynevezett identitás-témák segítik elő, és az erdélyi magyar irodalomban főleg a történelem számít azonosság-témának. Normen N. Holland és Heinz Lichtenstein külön tanulmányban fejti ki, hogy milyen személyiségre és olvasóra jellemző témákat tartalmazhatnak az egyes irodalmi művek.¹³⁴ Így kerül a történet és a téma intertextualitásba a befogadóval, és egyáltalán az identitás-téma határozza meg az olvasó és az olvasott szöveg viszonyát. Abban az esetben, ha a befogadó a kánonban meglévő azonosságlehetőségekből válogat, akkor a kánon irányíthatja őt. A választás ilyenkor már nem az olvasó sajátja, választottak helyette azok, akik a kánont létrehozták, bár azt gondolja, hogy valami tetszik neki, hogy saját maga választott azonosságot az olvasmányélményben. Valójában a kánon nem is az egyén azonosságának a biztosítója, hanem a közösségé, amelyhez tartozik, s amely mint befogadó közösség tartja magát a megfelelő kánonhoz. Amikor például Makkai Sándor előadásaiban, regényiben és tanulmányaiban Erdély történelmének egy-egy epizódját vagy személyiségét választja ki, tulajdonképpen a transzilván kánon elvárásainak engedelmességgel azonosság-témát választ.

Kuncz Aladár a húszas évek végén írott egyik tanulmányában minősíti időszzerűnek a történelmet mint kollektív témát, és erősíti meg előkelő helyét a transzilván status quóban. Érvései nem kimondottan szépirodalmi jellegű, inkább lélektani és etikai: „A kisebbségi rendeltetés egészen új lelki élmény a magyar irodalomban.”¹³⁵ A történelem, a történelmi téma irodalmi feldolgozása, a regionális múltbeli történések integrálása a nemzeti és az európai eseményekbe az egyetemeshez közelítheti az erdélyiség kánonját. A regionális történelmi eseményekhez így módon társulhatnak olyan egyetemes emberi értékek, amelyek lehetővé teszik a kisebbségi kultúra európai értékrend szerinti megítélését. Kuncz Aladár számol azzal is, hogy ez a perspektíva kettősségtudatként nehezedhet a kisebbségi értelmezői közösségre. Nem kizárólagosan erdélyi jelenséggel van dolgunk, Jan Mukařovsky hasonló természetű kettősségtudatot mutat ki a mindenkor irodalmi interpretációban is: az olvasói tudat egy része az irodalmi szöveg szociális, illetve aktuális vonatkozásaira reflektál, másik

¹³⁴ V. ö. ZSÉLYI Ferenc: *I. m.*

¹³⁵ KUNCZ Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon, 1928. 2 - 5.

része ezzel egyidőben az általános emberihez közelít. Kunc Aladár az irodalmi szövegkutatás kettősségében rejlő dilemma feloldását tartja üdvösnek a kisebbségi irodalomban, a szociális visszahúzó erő aktualitásának legyőzésével az egyetemességen keresztül juthat el a nemzeti kisebbség a kanonizált értékekhez: „A kisebbség csak politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség. Csak az egyetemesség széles látókörén tudja nemzeti értékeit megőrizni és megvédeni, csak ezen az úton vehet fel az érintkezést a többségi népek irodalmával és műveltségével, s végül csak így tudja biztosítani, hogy anyaországa szellemi életétől el ne szakadjon”.¹³⁶

Az erdélyi irodalmi tudat alakításában mindvégig kettős értékrenddel számolnak a kánonalkotók: a helyi vagy aktuális és az egyetemes értékekével. Az egyetemes értékrendből sohasem zárják ki a helyi értékeket, és megfordítva: egyetemes értékek nélkül provinciálissá válna az erdélyi magyar irodalom. Kuncz Aladár sem véletlenül időz el tehát a történetiség kapcsán a regionalizmus és az európaiság viszonyánál, és a helyi értékek egyetemessége melletti legfőbb érve az erdélyi fejedelemségnek az az igyekezete, hogy másfél évszázados történelme során európai szintű kultúrát teremtsen. Valójában az erdélyi művelődéstörténetnek erre az európaiságára gondol Kuncz Aladár, amikor művészi és erkölcsi kánonjában azonos horizonton tünteti fel „Erdély az én hazám” és „Európa az én hazám” értékrendjét. Kuncz transzilvánizmusának irodalmi programja nemcsak a vertikálisan szerveződő értékekre épít, hanem számon tartja a horizontális értékviszonyokat is, felfigyelve a szász és a román irodalom meg az erdélyi magyar irodalom kölcsönhatásaira: „Nem lehet erdélyi magyar író az, aki ezekről a párhuzamos irodalmi mozgalmakról nem tud. Akinek halvány fogalma sincs arról, hogy miként tükröződünk mi, a sorsunk, kívánságaink a román írók műveiben, a magunkéval azonos kisebbségi rendeltetés miként manifesztálódik a szász irodalomban.”¹³⁷ Kuncz Aladárnak a történelmi téma kapcsán megfogalmazott gondolatai megerősíthetik azt a felismerésünket, hogy az erdélyiség kánonjának humanizmusa és toleranciája történelmi tapasztalatokon alapul, kialakulásukhoz és gyakorlásukhoz a történelem ember- és jellempróbáló évszázadaira volt szükség.

Makkai Sándor a teológusok konferenciáján tart először olyan jellegű előadást, amelyben a múlt átértékelésével foglalkozik.¹³⁸ Hipotézise szerint a történelmi múltnak lehetnek rejtett értékei valamely nemzeti közösség számára. Mivel a történelmi múlt átértékelése általános korjelenség, Makkai elengedhetetlennek tartja feltenni a kérdést: Miképpen kell a múltat átértékelni? A kortárs történelemszemlélet a maga sztereotípiáival bátyázta körbe a múltat, és valósággal ellehetetlenítette valós értékeinek tisztázását. A nemzeti múlt megítélésében gyakori előítéletek közül három típust sorakoztat fel hallgatói előtt. Az első típus szerint a múlt csupán bűnökből és hibákból áll, emiatt kell bűnhődnie az utókornak, amely igyekszik elhatárolódni tőle. Másodszor a nemzeti múltat értékeivel együtt bizonyos osztályok és társadalmi rétegek sajátították ki maguknak, és saját hibái meg bűnei hatalmasodtak el rajta. A harmadik előítélet szerint nincs valós képünk a múlttól, mert a történelmi események egyoldalú magasztalása és visszaigazolása meghamisította a történelem igazi értékeit. A történetiségre apelláló értelmező dilemma elé kerülhet az ilyen lehangoló és értékválságot sugalló történelemkép láttán. Makkai megkísérli megfogalmazni önmaga és kortársai számára

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ KUNCZ Aladár: *Erdély az én hazám*. In: *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 246-251.

¹³⁸ MAKKAI Sándor: *A múlt értéke*. In: uő. *A mi utunk*. Az Ifjú Erdély Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1929. 210-221.

ebből a válsághelyzetből való kilábalás perspektíváját, és kettős felismerésre épít: „a múltat félrelökni, elfelejteni egyetlen nemzetnek sem lehet”; a múlt „létünk igazi alapja”, „sajátos érték”, hozzájárulás az emberi élet megvalósításához. Előadásának végére érve elengedhetetlennek tartja a nemzeti múlt átértékelését, egy objektív történelmi kép megalkotását, kiterjesztve azt a transzilvanizmus kánonjára is.

Hallgatói számára a történelmi múlt erkölcsi alapon történő átértékelésének lehetőségét kínálja fel: a hiteles történelmi tudatot és az erdélyi humanista hagyomány felélesztését. A történelem újraértékelése elvezetheti a magyarságot a lelki és a szellemi megújuláshoz, Makkai ehhez kettős önvizsgálatot tart célravezetőnek. A múltvizsgálat első lépését a megismerés jelentené, amely nem nélkülözheti az igazság szenvedélyétől áthatott tisztázó gesztust sem. Az előadó elérkezettnek látja az időt a nemzet bűneinek tudatosítására, a belső okok feltárására, és jelzésszerűen néhány lehangoló történelmi esemény szimbolikus értékű helyszínét sorolja fel: Augsburg, Muhi, Mohács, Majtény, Trianon. Ezek fölötti töprengésre és önvizsgálatra buzdítja a kortársakat, elképzelése szerint a történelem kudarcaival történő szembesüléskor felszínre kerülhetnek olyan tanulságok és maradandó értékek, amelyek kreatívan épülhetnek be a nemzeti kánonba. Módszere a kritikus történelmi események revíziója, a nemzet által egykor elkövetett hibák higgadt és tárgyilagos elemzése, sorsok és történetek újrapertgetése. A magyar történelem ilyen újraértékelő modelljeinek szánta kommentárokkal, elemzésekkel és jelképes történelmi alakokkal teletűzdelt történelmi regényeit, különösen a *Táltos királyt* és a *Sárga vihart*. De az *Ördögsekér* két fejedelemhőse, Báthory Gábor és Bethlen Gábor kétféle jellemének párhuzamba állításában is hasonló szándékot fedezhetünk fel. Az 1934-ben írt *Táltos király* című történelmi regénye az elpuhult, gögös és elbizakodott magyar urakat marasztalja el, Erdélyt állítva szembe András király korrupt és felelőtlen udvarával és országával, holott a nemzetnek ebben a történelmi korszakában kardcsörtetés és féktelen magyarkodás helyett megfontoltságra és tiszta embersége, vagyis szellemre és lélekre lett volna szüksége. A szintén 1934-ben keletkezett *Sárga vihar* a muhi csatát, illetve az itt elszenvedett vereség okainak kifürkészését választja témául. Makkai Sándor végzetes hibának tartja a kunok egykori kiközösítését a nemzet testéből, mert amint kiderült, ez végzetes előzményként végveszélybe sodorta a magyarságot. Az előzetes önvizsgálat csak előfeltétele lehet a múltértelmezés második fázisának, a történelmi eseményekben megnyilvánuló érték és belső életerő felismerésének. Az említett kudarcképzethez hasonlóan a nemzet prosperitásának is megvannak a maga szimbólumai, ezeket Makkai történelmi személyiségekben látja kiteljesedni, és az általa kanonizált szimbólumsorban Szent István, IV. Béla, Bethlen Gábor és Széchenyi István kap helyet. Valójában ők a Makkai-féle történelmi kánonnak az érték-hordozó jelképei. Közülük kettőt az értelmező próza műfajában, történelmi esszében idéz meg: 1925-ben az *Egyedül* című nagyesszéjében Bethlen Gábor „lelki arcát” formázza meg, 1933-ban pedig *Harc a szobor ellen* címmel ébresztgeti Széchenyi István szellemét. Mindkét tanulmányában Bethlen Gábor és Széchenyi István alakját, az általuk képviselt szellemi és erkölcsi minőségeket állítja példaként kortársai elé.

A transzilvanizmus kánonja számára elsősorban Erdély történelmi múltja releváns, benne található meg az értelmező „az erdélyi szellem tulajdonképpeni történeti alkotóvonásait, kifejlődését, örökségét”. Makkai tanulmányaiban rendszeresen visszatérő fogalompár a lélek és a szellem, sohasem mulasztja el felhívni a figyelmet ennek a két fogalomnak a fontosságára és együvé tartozására. A *Kemény Zsigmond lelke* című akadémiai előadásában tesz kísérletet először a fogalompár kanonizációjára.¹³⁹ Az erdélyi lélek sajátosságához köthető fogalmakat

¹³⁹ MAKKAI Sándor: *Kemény Zsigmond lelke*. Előadás az akadémiai estélyen. In: uő. *Aratás*. „Kultúra” Könyvkereskedés Kiadása, Lučenec-Losonc, 1926. 54 - 56.

Makkai a történetiség segítségével „szentesíti” a kortárs recepcióban: „Ez a sajátosság abból a történeti tényből származik, hogy Erdélyt természeti adottsága a nyugat és kelet találkozó pontjává és ebben a találkozásban a nyugati kultúra védőgátjává tette. Bármily kicsiny volt is tehát, hivatásánál fogva nagyra kellett lennie, s ha ez nem mehetett erővel, mennie kellett ésszel és szívvel”.¹⁴⁰ Ennek az okfejtésnek az alapja a korabeli magyar történetírásból származó közhely, miszerint a magyarságot történelmi sorsa a nyugat védőbástyájának jelölte ki. Makkai ezt a közhelyessé vált történelmi metaforát értékeli fel a kortárs erdélyi köztudat számára, olyan aktuális értékeket tulajdonítva neki, melyek segítségével be tudja sorolni a transzilvánizmus erkölcsi értékrendjébe. Ugyanakkor megteremti az erdélyi lélek és szellem mítoszát is, mágikus erőt tulajdonít a szívnek és az észnek, az emberi lét két legfőbb mozgatójának. Erről a témáról Makkai Sándor 1925. október 4-én a kolozsvári református teológiai fakultás fennállásának harmincéves évfordulóján értekezik újra. *Az erdélyi szellem* című előadása tulajdonképpen Erdély történelmének tendenciózus átértékelése.¹⁴¹ Az előadó okfejtésében az „erdélyi szellem” értékekkel telített komplex kategória, melynek minőségi összetevői elsősorban történeti és természeti jellegűek. Kategorikusan elzárkózik a kortárs fajelméletektől, inkább ragaszkodik a szellemtörténet történelmi és művelődéstörténeti hagyományaihoz. A történelmi múlt lényegi megismerése, az események oknyomozó vizsgálata és a történelmi személyiségek „lelki arcának” megrajzolása lehet a kortársi vizsgálat feladata. Makkai Sándor külön is kiemeli Martinuzzi Györgyöt, Bethlen Gábort és I. Rákóczi Györgyöt, bennük véli felfedezni az erdélyi szellem és jellem örök sajátosságait: a türelmes liberalizmust és a bölcs humanizmust. Már fiatalon is több tudományos dolgozatban foglalkozik a személyiség lélektani és pedagógiai kérdésével. 1912-ben saját kiadásában jelenteti meg doktori értekezését *Bevezetés a személyiség pedagógiájába* címmel, majd 1913-ban Budapesten adják ki a *Nagy személyiségek nevelői jelentősége* című „philosophiai tanulmányát”. Már ezekben a korai munkákban is rábukkanhatunk Makkai Sándornak a történelmet formáló személyiségekről vallott felfogására: a nemzetet csakis erkölcsileg és szellemileg kiváló egyéniségek képviselhetik. Egész életművére kihat a történelmi személyiségek iránti érdeklődése, tanulmányaiban és történelmi regényeiben gyakran tesz fel kérdéseket: mi a személyiség szerepe a történelemben? Támadhatnak-e egy népnek történelme sorsdöntő pillanataiban alkalmas és rátermett vezetői? Elébe helyezhető-e a születési és a vagyoni kiváltság az erkölcsi és a szellemi rátermettségnek, ha egy nemzeti közösség boldogulása a tét?

A történelmi személyiségek közül Bethlen Gáborral és történelmi szerepével foglalkozik a legtöbbet: *Bethlen Gábor öröksége* címmel előadást tart róla, megörökíti az *Ördögszekér* című regényében és ismert történelmi esszéje, az *Egyedül* szintén az „alkotó” fejedelemeiről szól. Makkai történelem értékelő tevékenysége nyomán Bethlen Gábor fokozatosan válik az erdélyi gondolat komplex személyiség- és értékmodelljévé. Makkai Sándor a Pásztortűz 1922 október 5-i irodalmi estjén tart először előadást Bethlen Gáborról. Ez az értekezés első ránézésre Móricz Zsigmond *Tündérkert* című történelmi regénye transzilván olvasatának tűnik.¹⁴² Értelmezésében az erdélyi vonatkozások képezik a recepció súlypontjait, annak ellenére, hogy előadásának bevezetőjében a regény általánosabb értékeléséről sem feledkezik meg. Dicséri nyelvének „mesteri szépségét és történeti patináját”, a mű „impozáns méreteit”, „édes-bús,

¹⁴⁰ I. m. 59.

¹⁴¹ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi szellem*. In: uő. *Aratás*. Kultúra Könyvkereskedés Kiadása. Lučenec-Losonc, 1926. 39-46.

¹⁴² MAKKAI Sándor: *Bethlen Gábor öröksége* In: uő. „Írd meg, amiket láttál...” Minerva RT Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1923. 179-185.

komoly és súlyos mondanivalóját”, és nem feledkezik meg arról sem, hogy ez a regény a „kor lelkét” szólaltatja meg. Ettől kezdve Móricz történelmi regénye egyfajta ürüggyé válik, helyette az „erdélyi lélek” lesz Makkai előadásának leitmotívuma, és köréje építi fel mondanivalóját. Makkai Sándor munkáiban Bethlen Gábor egy eszme megjelenítéseként, illetve történelmi modellként van jelen, ezért is üdvözli lelkesedéssel Móricz Bethlen-ábrázolását, benne az erdélyi léleknek igazi szobrát fedezi fel. Az értékfeltáró örömeivel veszi számba mindazt, ami a regényből az erdélyiség kánonja számára hasznosítható, valójában emiatt tulajdonít a témának kettős aktualitást. „Először, mert Báthory alakjában és sorsában felmutatja azt, hogy Erdélynek sajátos lelke, élete és feladatai vannak, melyeket büntetlenül megtiporni nem lehet”.¹⁴³ Másik időszerűsége az, hogy Móricz ezt a sajátosságot mind embertípusban mind eszményben annak a Bethlen Gábornak az alakjában állítja elé, aki örökséget hagyományozott az erdélyi magyarságnak. Öröksége nem eszközértékű, nem ország, fegyver, föld avagy pénz, hanem erkölcsiékből és szellemiekből áll, azaz egyetemes emberi értékekből. Ezzel az érték hagyománnyal azonosulva Makkai Sándor kortársai számára egyszerre tudatosítja az erdélyiség kánonjának történeti és egyetemes értékeit. Az általánosnak és a sajátosnak a múltidézésben való egyidejű jelenléte értékkel és identitással tölti fel Makkai erdélyiség kánonját, illetve annak történeti horizontját. Ezért is tarthatták már a kortársai is releváns fogalmaknak az emlékezetet valamint az értékmentést a történelemértelmezésében, így sugalmazta sorstársai felé azt, hogy az időtlenül érvényes erkölcsi modellt legtisztábban a történelmi példaképek testesítik meg, valójában ők jelentik a közösség számára az erkölcsi igazodás irányadó mércéit. A múlthoz fűződő ilyenszerű értékviszony megvetheti az emlékezők identitásának alapjait. Ez a felismerés ösztönzi Makkai Sándort arra, hogy 1925-ben történelmi regényben lásson neki újra a Bethlen-téma feldolgozásának. Amint láttuk erkölcsi és közösségnevelő nézeteinek közvetítésére többször is felhasználja ezt a műfajt. A múlt egy-egy kielezett helyzetében összesűrítve és áttekinthetően mutathatja meg válságba került nemzeti közössége számára a választás lehetőségeit: az elvetendő és az eszményi magatartástípusokat.

Az *Ördögszekér* című regényében az önszerveződés előtt álló erdélyi magyarság számára fogalmazza meg értékdilemmáját: a választható életminőségek, illetve erkölcsi és szellemi értékek közül melyek kerülhetnek be egy kollektív ideológiába, a közösséget irányító eszmények világába. Ha megpróbálunk Makkai intencióival azonosulni, akkor a regény két főszereplőjét, Báthory Gábort és Bethlen Gábort egyaránt szimbolikus alaknak kell tekintenünk. Főleg az vezet rá bennünket jelképmivoltuk felismerésére, hogy személyiségükhöz értékek társulnak, ha más-más előjellel is. Báthory Gábor leépülő jellem, vakmerő gátlástalansága és nyughatatlansága viszi a romlásba, egyénisége hol lenyűgöző, hol nyomasztó, bár mindkét esetben megigézi környezetét. Személyében az elprédált és a visszájára fordult emberi értékek kelnek életre. A vele ellentétes értékpóluson Bethlen Gábor jelképes alakja áll, aki a teremtmény, a „megtartó hős” típusa, illetve eszményképe. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Makkai számára Bethlen válik a személyiségfejlődés áhított modelljévé. Nemcsak azt mutatja be, hogy milyen elszántsággal, céltudatossággal dolgozik saját felemelkedésén, hanem azt is, hogyan gyakorol önmérsékletet, ha a helyzet megkívánja. Józan ítélőképessége és roppant önuralma megvédi a jellemhibáktól. Éppen ezek a jellemtulajdonságok hiányoznak Báthory Gáborból. Értékes erényeit Bethlen magánügyekben és közügyekben egyaránt gyakorolja. Ellent tud állni a csábításoknak, és szembe tud fordulni Báthory Gáborral is, mert számára az ország ügye fölül áll minden barátságnak és egyéni elkötelezettségnek, hiszen a „pusztító életvihar” már az ország létét fenyegette. Makkai ebben a regényében nem gyakorol

¹⁴³ I. m. 180.

nemzetbírálatot, erkölcsi oktatásaiban sem kirívó, inkább alternatívákat keres, értékrevízióra ösztönöz, és a kritikus történelmi események újragondolására. Történelmi regény-parabolájának végén Báthory Gábor halálával feloldja a választás dilemmáját is, és Bethlen Gábor alakjában a jelkép modellé minősül át, kiegészül azzal a felismeréssel, hogy a nemzeti közösséget csak erkölcsileg és szellemileg kiváló egyéniségek képviselhetik.

A történelmi regényeiben megfogalmazott felismeréseit Makkai Sándor az 1929-ben keletkezett *Egyedül* című esszéjében fejt ki, alcíme, *Bethlen Gábor lelki arca*, teljes értékű fejedelmi portré megrajzolására enged bennünket következtetni. Az első fejezetben a témaválasztás kellő megindoklására személyes emlékeket is felidéz a szerző: megemlíti a fejedelem arcképét a nagyenyedi kollégium bejáratánál, amelyet diákkorában számtalanszor megcsodált. A szakirodalom számbavétele után saját hipotézisét fogalmazza meg a választott témában: „hiányzik Bethlen Gábor lelki arcának homálytalan rajza és történelmi jelentőségének a teljes megértés alapján való átértékelése”.¹⁴⁴ A továbbiakban két irányba is kiterjed Makkai Bethlen - portréja: a jellemábrázolás és a történelmi szerep irányába. Számunkra a fejedelem jellemének történelmi vonatkozásai a fontosabbak, a jellemrajzról csak röviden szólhatunk. A „teremtő génusz” jelzős metafora az esszéíró Makkai Sándor szubjektivitásáról árulkodik. Azonos üzenetértéke van a klasszikus retorika általa használt másik eszközének, a hiperbolának is: Bethlen alakjában „a testi és a lelki energiák roppant nagyságát” csodálja. De nem elégszik meg ennyivel, a jellemábrázolás újabb dimenzióiba helyezi Bethlen Gábort, és további tulajdonságait sorakoztatja fel: tudatosság, akarat, célratörés. Makkai a jellemrajz kiteljesítését követően Bethlent mint történelmi személyiséget a história perspektíváján keresztül is megvizsgálja, és sokat sejtetően fogalmaz, amikor azt mondja, „Bethlen Gáborban a halálraítélt magyar nemzet életöszöntője testesült meg.”¹⁴⁵

Történelmi közegben párhuzamosan tárgyalja a fejedelem egyéni és a magyarság kollektív életterejét, erre ürügyet mindkettőjük hasonló sorsa ad a számára. Az egyéni és a nemzeti sors közös jellemformáló élményeként Makkai az árvaságot, az egyedüllétet és a társalanságot nevezi meg, valamint azt a képességet, hogy mindketten vert helyzeteikből önerővel tudtak talpra állni. Az individuum és a nemzetjellem ilyenszerű társításával a szerző ismét a Bethlen-modell kanonizációját szeretné elérni, és általa az erdélyiség kánonját megerősíteni. Ez a szándék munkál a háttérben akkor is, amikor Báthory Gábor és Bethlen Gábor, a két kortárs fejedelem párhuzamos jellemzésébe bocsátkozik. Amint tudjuk Makkai egyértelműen Bethlen Gábor mellé áll, az ő cselekedeteinek lelki indítékaiban véli felfedezni az „erdélyi génuszt”, amely „az élet-halálharcban a maga megmaradását biztosította”. De példálózásaiban ennél is tovább merészkedik, amikor Bethlen jellemében egy reális és egy ideális vonást különít el. Természetesen most sem hagyja kétségek közt a kortárs olvasót, és bő értelmezését nyújtja mindkét jellemvonásnak. Meggyőz bennünket arról, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelemként, sőt már azt megelőzően is, mindig „határozottan” számolt a való viszonyokkal. Ennek a realitásérzékének köszönhetette tiszta látását, mérlegelő készségét, türelmét és önfelegymét. Helyzetértékelésében mindig egyetemes és ideális célok vezették, „és ez az idealizmus, amely a maga céljait mindenkor az egész nemzet és az emberi lélek közérdekével összeforrvá, azokkal egyesítve követte, voltak a tényezői annak a nagyságnak, amely Bethlen életében és művében el nem múló dicsőséggel nyilatkozott meg. Az olyan lélek, amelyben

¹⁴⁴ MAKKAI Sándor: *Egyedül*. Bethlen Gábor lelki arca. In: uő. *Egyedül*. Tanulmányok. Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár [1936]. 5.

¹⁴⁵ I. m. 8.

ezek a tényezők munkálnak, alkotásra született”.¹⁴⁶ Ezzel a megállapításával a szerző megrajzoltnak tekinti Bethlen Gábor lelki portréjának közösségi részét, és jellemzésének ezen a pontján válik teljessé az egész esszén végigvonuló metafora-motívum: a „teremtő génusz” meg az „erdélyi génusz” metafora-sor kiegészül az „országalkotó génusz”-szal. Ez a metaforabőség Makkai tanulmányának kortárs recepcióját segíti elő, és felkelti az érdeklődést a történelem értékei iránt. Az erdélyi olvasót azzal nyeri meg végérvényesen a téma számára, hogy Bethlen Gábort az önálló erdélyi gondolatot megtestesítő prototípusként kanonizálja: „Bethlen Gábor alapította meg az erdélyi szuverenitás öntudatát. Ez a szuverén öntudat az ő sajátossága, lényének gyökere”.¹⁴⁷ Makkai Sándor a továbbiakban azzal hozza közelebb Bethlen Gábor alakját és a neki tulajdonított életminőségeket a kortársakhoz, hogy nemcsak fejedelemként, politikusként „szentesíti”, hanem halandóként, esendő emberként is ábrázolni tudja, akin éppen úgy beteljesedhet a sors akarata, mint bármelyik nemzettársán: „a magyar lélek és sors tragikus árnyéka esik hatalmas életerőtől duzzadó fejedelmi alakjára”.¹⁴⁸ Az ehhez hasonló megfogalmazásokban találkozik sikeresen és végérvényesen az alkotó és az olvasó szubjektuma, és a történetiségnek ebben a kollektív, sorszerű élményének a felmutatásában teljesedik ki valójában Makkai Sándor közösségnevelő szándéka.

Az azonosság-téma erdélyi kanonizálódását bizonyítja, hogy Makkain kívül a transzilvanizmus mellett elkötelezett írástudók egész sora tárja fel a húszas években az erdélyi tudat történelmi dokumentumait, vagy idézi fel a jeles eseményeket, illetve mutatja be a kiváló személyiségeket: Gyárfás Elemér Bethlen Miklós, Tavasz Sándor Apáczai Csere János élettörténetét írja meg az évtized első felében, 1923-ban jelenik meg Jancsó Benedek *Erdély története* című tudományos igényű történelmi összefoglalója, Kós Károly pedig 1929-ben adja ki „kultúrtörténeti vázlatát” *Erdély* címmel. A felsorolt munkák közvetlenül járultak hozzá az erdélyiség kánon történeti aspektusának, a történelmi regény műfaji eszköztárának a gazdagításához. A regényírókat hozzásegítették a mélyebb történelmi valóság- és emberismerethez, a hiteles történelmi tudat megformálásához, a motívumokban gazdag ábrázolási technikához, az erdélyi sors, táj, néphagyomány következetesebb bemutatásához és a tolerancia megregényesítéséhez. László Dezső az évtized végén írott egyik tanulmányában a transzilván kánonból éppen az azonosság-témát („Az erdélyi magyar szellem alappillére a történelmi hagyományokhoz való kapcsolódás”) és a toleranciát („az erdélyi szellem a faji és a vallási türelem szelleme”), az erdélyiségnek a húszas években letisztult két legfőbb önértékét tartja továbbvihetőnek a harmadik évtized erdélyi magyar irodalmába.¹⁴⁹

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi tudat P. Gulácsy Irént is a történelmi téma elkötelezettjeként tartja számon, aki 1927-ben megjelenő *Fekete vőlegények* című regényével biztosít magának helyet az erdélyi irodalmi kánonban. Transzilván elkötelezettsége mellett szépírói erénye még a lélekábrázolás és a szociális érzékenység. Regényének témája a XVI. századi történelem: a mohácsi vész, illetve az azt megelőző és a rákövetkező időszak. P. Gulácsy Irén nem történelmi kontextusából kiragadva jeleníti meg a végzetes mohácsi csatát, hanem alaposan feltárja a kiváltó okokat, és számba veszi a következményeket is. A Mátyás király utáni központosított magyar állam széthullásának fő okát a XVI. század nemesi társa-

¹⁴⁶ I. m. 37.

¹⁴⁷ I. m. 39.

¹⁴⁸ I. m. 44.

¹⁴⁹ LÁSZLÓ Dezső: *Az erdélyi szellem*. In: *A kisebbségi létajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok. 1929-1940. Minerva Könyvek 6, Kolozsvár, 1997. 72-76.

dalmának elvtelen politikájában és önző anyagiasságában mutatja ki. Nemcsak a választott témával, hanem a műfaj eszközeivel és poétikai eljárásaival is igazodik az erdélyi történelmi regényhez. Művét történelmi parabolának szánta az erdélyi és az anyaországi értelmezői közösségek számára, így teremt alkalmat a két történelmi időpont, 1526 és 1919 közötti párhuzam megvonására, és az egész nemzet számára érvényes tanulságok tudatosítására. Amint azt a kánon és az esztétikum viszonyának taglalásakor láthattuk, a húszas évek erdélyi irodalmától nem idegen a horátiusi docere elv, a közvetett közösségnevelés elve. P. Gulácsy Irén a XIX. századi regényírói hagyományból ismert ellentétezt választja a didaktikum poétikai eszközéül, és a Jagelló pártot a nemzeti csoportosulással, a főrendet a köznemes-séggel, a nemességet a parasztsággal, a pogány Keletet a keresztény Nyugattal állítja szembe. Czibak Lőrinc és Czibak Imre közötti nézeteltérésben pedig a klasszikus apa-fiú szemben-állásra, illetve a nemzedéki ellentétre ismerhetünk rá. A regényben így megjelenített valószerű ellentétpárokhoz értékminőségek társíthatók: politikai, erkölcsi, nemzeti, nemzedéki, történelmi és szociális értékek. P. Gulácsy Irén rafinált szépírói didaktikumában az értékek és az értékrendek is konfliktusban állnak egymással, ehhez konkretizálnia kell az elvont értékminőségeket, ezért eseményekhez, személyekhez vagy csoportokhoz köti őket. Nem bízva az olvasóra az értékek közötti szabad választást, hanem a befogadást irányítva mindvégig előnyben részesíti a pozitív értékrendet, a nemzeti összefogásban jelölve meg közössége számára a történelmi mélypontból való kilábalás perspektíváját.

P. Gulácsy Irén mesterien alkalmazza az erdélyi történelmi regénynek a húszas évek végére általánossá vált poétikai elvárását: a metafora- és szimbólumalkotást. Történelmi jelképteremtő képességét a transzilvanizmus kollektív esztétikájához igazodva a regényhősök megformálásában érvényesíti leginkább. Abban mégis különbözik Kós Károly és Makkai Sándor hagyományteremtő szépírói gyakorlatától, hogy a pozitív értékrend számára fiktív regényhősöket teremt, és nem az ismert történelmi személyiségeket sajátítja ki. Ilyen jellegű hősei például Czibak Imre és Tomori Pál a *Fekete vőlegények*ből. Viszont a negatív értékrendhez valóságos történelmi személyiségeket válogat, legjobb példa erre Zápolya János. Kétféle írói szándékra is következtethet ebből a regény értelmezője. Egyrészt realizisztikus szemléletre, a történelmi hitelességhez való ragaszkodásra, másrészt arra, hogy a regényíró a fiktív jellemelekbe kódolt transzilván eszményekkel szeretné megőrizni az olvasó hitét a történelemben, így akarja visszaadni elvesztett reményét. Zápolya János, a valóságos történelmi alak az érvényesülés csúcsáról zuhan lefelé a pusztulásba. A regény elején erős kezű, megnyerő politikus, aki képes közös táborba egyesíteni a magyar nemességet. Később féktelen hatalomvágya, nagyravágyása megrontja jellemét, emiatt veszti el a Dózsa-féle parasztlázadás leverésével potenciális hadseregét a török elleni harchoz. A regény végére az író községes gyilkossá, brutális történelmi figurává degradálja. Czibak Imre, a regény fiktív főszereplője a transzilvanizmus önerőből felemelkedő hóstípusához sorolható. Ő is bejárja az érvényesülés Bethlen Gábor-i útját: apródból lesz vajdává. Alakjában vegytisztán jelennek meg transzilván eszmények, mivel kitalált személy P. Gulácsy Irénnek nem kellett az idealizálásnak az eszközeit használnia, mint például Makkai Sándornak, aki Bethlen Gábor valóságos emberi alakjától jut el az erdélyi fejedelem „lelki arcáig”. A két eszményített regényhős közös vonása, hogy önerőből járják be az érvényesülés útját, becsületességgel, emberséggel, kitartással és a közösség érdekeit önzetlenül helyezik az egyéniek elé. Bár Czibak Imre sem kerülheti el sorsát, és a történelem „fekete vőlegényeként” végzi, átgázol rajta is a viharos XVI. század, végigkíséri a regényíró rokonszenve, s végül az ő értékrendjével azonosul a mindenkor olvasó is. P. Gulácsy Irén azzal éri el ezt a katartikus hatást, hogy regényében egymásra vetíti a nemzeti és az egyéni sorsot, hogy a cselekménynek olyan csomópontjait alakítja ki, amelyekben a közösségi szféra az egyénivel szembesülhet. Ilyen hatáskeltő gócpontként fogható fel a regény címe is, amely a kezdetek kezdetén talányos

helyzetet teremt a befogadásban, a regény végére érve viszont teljes értékű szimbólummal találjuk magunkat szemben, amely azt sugallja, hogy nemcsak a nemzetek, hanem az egyének sorsa is része a történelemnek, és ahogy a nemzeti sors beteljesedik, úgy teljesedik be az egyéni is. Viszont nem lehet mindegy a számunkra, hogy áldozatai lettünk-e a történelemnek, avagy egy igaz eszme „völegényeként” tudatosan vállaljuk a sorsunkat.

A harmincas években az irodalom nemzedékváltásával, az erdélyi irodalmi élet rekanonizációjával egyidőben megrendül az erdélyi értelmezői közösség hite a történetiségben és a történelemből vett azonosság-témákban. Ehhez az is hozzáárulhatott, hogy ekkorra már tucatszámra jelentek meg erélyi tárgyú történelmi regények és elbeszélések, és nagy részük nem csak mennyiségében, hanem minőségében is tucatmunka. Bennük valóban öncélú rekvizitummá, funkcióját veszített kellékké és egyszerű illusztrációvá vált a történelem. Éppen maga Kuncz Aladár, a transzilván kánon egyik „pápája” húzza meg a lélekharangot a történelmi téma fölött, amikor szerkesztői előszót ír az Erdélyi Helikonba Berde Mária *Vallani és vállalni* című vitaindító cikkéhez: „A történelmi virágnyelv vajon nem csupán menekvés-e a bátor felelősségtől, mely az íróra kötelezi, hogy műveiben a maga tükörképét adja, s élő-elven problémáikat szóltassa meg”.¹⁵⁰ Ez a vita jelenti tulajdonképpen a történetiségre hangolt transzilvanizmus első komolyabb revízióját és indítja el az ellenkánonok sorozatát. Az *Új arcvonal*, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Korunk* munkatársi köre által megfogalmazott ellenkánonok nem csupán a történelmi szemlélettel számolnak le, hanem elvetik a hozzátársított metaforikus és szimbolikus értékeket is. Az ideológia- és értéktisztázó vitákkal (*Vallani és vállalni*, *Jelszó és mítosz*) olyan rekanonizációs folyamat indul el az erdélyi magyar irodalomban, amely a múlt illúziója helyett a valóságírodalmat részesíti előnyben. A realista irodalomszemlélethez hamarosan újfajta esztétika és értékrend is társul, amelynek a tényirodalom, a valóságművészet és a harcok humanizmus lesznek a kulcsfogalmi. Különösen a *Korunk* és főszerkesztője, Gaál Gábor kanonizálja mindezt az erdélyi magyar irodalom számára, és juttatja érvényre harcok kritikájában.

Természetesen a történelmi téma nem tűnt el egy csapásra Erdély irodalmi életéből. Ezt a hipotézisünket bizonyítja az 1937-es *Jelszó és mítosz*-vita. Szemlér Ferenc októberi vitaindítóját követően Kós Károly és Kacsó Sándor a *Helikonban*, Császár Károly a *Páosztortűzben*, Vásárhelyi Z. Emil a *Láthatárban* és László Dezső az *Erdélyi Fiatalok* című antológiában szól hozzá a vitához. László Dezső elemző és összegező tanulmányából kiderül, hogy a vitatkozó felek gondolatainak egy része a történetiségről szól, valójában ez képezi az új írónemzedék szemlélet- és értékértékváltási törekvéseinek viszonyítási és hivatkozási alapját, ugyanakkor a transzszilvanisták világnézeti apológiája is a történelmi értékekre épül. László Dezső nem szól hozzá Szemlér Ferencnek az erdélyiség kánonja ellen felhozott vádjaihoz, hanem ezeknél mélyebbre tekint, és azokat a világnézeti változásokat próbálja számba venni, amelyek értékértékváltást indíthatnak el az erdélyi magyar irodalmi kánonban. Fenntartásai vannak az új szellemi irányzatokkal, a racionalizmussal és a materializmussal szemben, bár mindkettő a transzilvanizmus ellenlábasaként lép fel, nincs biztosíték arra, hogy helyettesíteni tudnák a húszas években kialakított egyetemes transzilván értékrendet, és a nihilizmus veszélyével fenyegetnek: gondolkodásuk veszedelmes a nemzeti kisebbségekre, mert megsemmisítésükre tör. A tanulmány következő gondolata már az értékmentésről szól, ugyanakkor a történetiség apológiája is: a transzszilvanisták számára a történelem több mint az anyagi világ változásainak egyszerű és konkrét sorozata, irodalmi alkotásaikban „a történelem lelke szólalt meg”. László Dezső okfejtésében fokozatosan heroikus világnézetű minősül át a történetiség,

¹⁵⁰ Erdélyi Helikon 1929. október.

ehhez a mitizálás eszközeit is felhasználja, mondván, hogy „ma is érvényes életparancsokat és megtartó erőket” adott az erdélyi magyarság számára.

A transzilván értékrend történetiségével érvel László Dezső akkor is, amikor az egyén és a közösség kapcsolatát emeli ki az erdélyiség kánonjából. Csakis ez a kánon képes megteremteni a harmonikus viszonyt az én-azonosság és a kollektív identitás között: a transzilvanizmus történelmi értékeivel a nemzeti közösség egészét reprezentálja, arra törekszik, hogy teljes értelmezési rendszert és egyetemes értékrendet jelenítsen meg, ezek segítségével tagolódhat bele az egyén a közösségbe, és fontos tagjaként építheti fel saját egyéniségét. László Dezső nem fogalmazza meg csak sejteti velünk, hogy a transzilván értékrend a szabadság kánonja is, és erre egyetemes jellege a biztosíték. Ezzel az érvelés sorozattal bizonyítja be a tanulmányíró a racionalizmus és a materializmus elidegenítő hatását Erdély szellemi életében. Ha az irodalom értékcserehez folyamodik, át kell élnie az értékvesztés traumáját is, hiszen „a racionalista materializmusban az ember megelégszik a maga értelmi képességeivel és anyagi erőivel”.¹⁵¹ Az értékváltással az erdélyi kultúra lényegi jegyeitől foszthatja meg önmagát: az erdélyi szellemtől és lélektől. Amint Makkai Sándornál is láttuk mindkét kategória az erdélyiség kánonjának ideális rétegéhez tartozik, és történelmileg meghatározott értékhozó szimbólumok. Ideális minőségek hiányában az egyén és a közösség is elveszítheti értéktudatát, feladja szuverenitását és a tömeg szintjére süllyed: „Ott, ahol ez a gondolkodás kifejezéshez jut, az egyén azonnal keresi a tömeget, hogy annak erejében biztosítsa magát”.¹⁵²

László Dezső és a transzilvanisták elképzelése szerint az újraértelmezett hagyomány a konstrukció és a reprodukció eredményeként épülhet bele a jelen kánonjába, sajátos indítékok, eljárások, remények és célok, vagyis az időszerű referenciális keretek között formálódva. A kulturális emlékezet természetét tanulmányozó Jan Assmann következtetései szerint az így rekonstruált múlt szétválaszthatatlanul tartalmaz mítoszt és történelmet.¹⁵³ Az a történelmi múlt pedig, amely megalapozó diskurzussá szilárdult és bensővé lett, azaz kanonizálódott, attól függetlenül is mítosz lehet, hogy koholt-e vagy tényszerű. Amit Assmann szakolvasói tapasztalata alapján a történelem korai kánonjairól bebizonyít, az nagyjából érvényes az erdélyi magyar és általában a kisebbségi kánonokra is, így vallhatjuk magunkénak azt a felismerését, hogy minden kánonalkotó múltra emlékezése szelektív és célirányos, és valamely közösség legitimitását, önazonosságát hivatott szolgálni. Nem véletlen, hogy éppen az ilyen identitásközpontú történelemszemléletben mosódnak el a határok a mítosz és a realitás között. Így nyerhet teret magának az értéktelített történelmi fikció a kollektív emlékezetben, néha sokkal könnyebben, mint a történelem szándékmentes objektivitása.

A regionalizmus kánonja. A romániai német irodalmat két szemlélet is kanonizálja az irodalomtörténet számára: az irodalmi regionalizmusé és a kisebbségi irodalomé. Az anyaországi recepció az irodalmi regionalizmus felől közelít a romániai német irodalomhoz, az irodalomföldrajzi elmélet segítségével a területiséget nem következményként, hanem adottságként kezeli, még akkor is, ha a kisebbségi felfogáshoz igazodva az irodalomvizsgálat részének tekinti a pszichológiai, a szociológiai és a politikai kérdésfeltevéseket. A kisebbségi irodalom sajátos recepciós szempontjait főleg a hazai német irodalomtörténet követi. Jellemzője az 1918 utáni kisebbségi létből fakadó traumatikus szemlélet, a vele járó összes védekezési mechanizmusokkal együtt: ideológiaalkotási törekvések, periféria-képzet, nyelv-, táj- és törté-

¹⁵¹ LÁSZLÓ Dezső. *I. m.* 118.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Vö: ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. 76.

nelemkultusz. A romániai német nemzeti kisebbségnek és irodalmának teljes németországi adaptációját követően is mindkét felfogás jelen van a mai irodalomtörténeti rekonstrukciókban. Sőt „az ötödik német irodalom”-ként számon tartott romániai német irodalom valószínű reneszánszát éli a mai össznémet irodalmi tudatban: könyvkiadók, folyóiratok, kutató csoportok, konferenciák foglalkoznak a megértésével. Valójában napjainkban történik meg ennek az irodalomnak a németországi kanonizációja. A regionális vagy művelődés-földrajzi irodalomszemlélet lényegében az irodalom, az általában vett irodalmi élet és a nyelv regionálisnak számító sajátosságait ismeri fel, és ezeket a művelődési élet változatosságaként és értékeként kezeli. Rákerdez az egyes régiók sajátosságaiban rejlő okokra, következményekre és távlatokra. A regionális irodalmaknak vagy régióirodalmaknak azokat az irodalmakat tekinthetjük tehát, amelyek rendelkeznek a sajátosságok olyan halmazával, amelyekkel elkülönülnek más régiók irodalmától. Döntő jelentőségű ennek a szemléletmódnak a számára, hogy egy nyelvi-irodalmi jelenség regionalizmusa kulturális evidenciaként és értéként is kezelhető.

Ennek a művelődés-földrajzi szemléletnek van tehát filológiai kiindulópontja is. A „határon túli német irodalom” sajátos esete a regionális irodalomnak: nem csupán a földrajziságnak vagy egy földrajzi terület létformájának mint kritériumnak, felel meg, hanem éppen maga a földrajzi elhelyezkedés dönt a specifikumáról, a mennyiségéről, a művészi teljesítményéről és egy tágabb irodalmi közegbe való bejutásáról. A határon túli német irodalom a zárt és összefüggő német nyelvterületen kívül eső irodalom, amelyet Karl Kurt Klein „külső német irodalom”-nak (aussendeutsche Literatur-nak) nevez.¹⁵⁴ A kleini tétel szerint a „külső német irodalom” is kisebb regionális képződményekre oszlik, és ezek nyelvileg, etnikailag, hitbelileg, mentalitásukban, gazdaságilag és végül állami-politikai adottságukban különböznek egykori származási helyeiktől és bizonyos aspektusokban egymástól is. Klaus Hemsdorf modernebb szemléletet követve a regionális külső német irodalomnak négy típusát különíti el:¹⁵⁵

1) Külső német irodalmat találunk a történelmi határvidékeken, a mai német nyelvű államok határain kívül, de még nem az összefüggő német nyelvterületen túl, hanem annak a peremén, az „érzékeny nyelvi zónában”: Dániában, Franciaországban (Elszász, Lotaringia), Olaszországban (Dél-Tirol), valamint Csehországban, Lengyelországban és a balti államokban. Határhelyzetük arra kényszeríti ezeket az irodalmakat, hogy annak az államnak a létfeltételeihez és kulturális viszonyaihoz igazodjanak, amelybe belekényszerültek, másrészt pedig kapcsolatot teremtsenek a határok túloldalán lévő anyaországi létformával és kultúrával. Olyan határokról van szó tehát, amelyek egyaránt lehetnek a szellemi közlekedés sorompói, illetve hídverői. Az államhatárok mindkét oldalán meglévő határrégiók pedig átfogó összefüggésekre irányíthatják a figyelmet, ilyen azonosságok mutathatók ki Dél-Dánia és Schleswig-Holstein, a luxemburgi és a Mosel és Saar vidéki, a bodeni és a svájci elzászi és alemani, a balti és a kelet-porosz, Bajorországban és Sziléziában a dél-tiroli és az osztrák tiroli irodalom között.

2) A külső német irodalom egy másik csoportja a német nyelvterületen kívül eső etnikai és nyelvi exklávék irodalma Dél-kelet- és Kelet-Európában. Ezek főleg rendkívüli történelmi fejlemények nyomán létrejött német nyelvű területek, amelyek a messzi történelmi múltba

¹⁵⁴ KLEIN, Karl Kurt: *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*. Neu herausgegeben mit einer Bibliographie (1945 - 1978.) von Alexander Ritter. Hildesheim, New York, 1979.

¹⁵⁵ V. ö. HERMSDORF, Klaus: „*Aussendeutsche Literatur*” als Regionalliteratur. In: *Deutsche Regionalliteraturen in Rumänien. 1918-1944*. Herausgegeben von Peter Motzan und Stefan Sienerth. Südostdeutsches Kulturwerk. München, 1997. 9-19.

viSSzanyúló letelepedési mozgalmak következményei. Fejedelmi privilégium tette lehetővé olyan homogén csoportok létrejöttét és egzisztenciáját, amelyek mai állami, etnikai és vallási környezetükben kisebbségként élnek, viszont az általuk lakott területeken többséget képeznek. Ez érvényes az oroszországi németekre, a Volga-mentére, Ukrajnára és Besszarábiára. A közép-európai német kulturális mozgalmaktól való távolság, a művelődésbeli igények kimondottan helyi érdekeltsége nem kedvez az irodalom sajátosságának és termelékenységének a kibontakozásában. Ennek ellenére jelentős ezeknek a „transzlatin” szigeteknek a hozzájárulása a külső német, sőt az össznémet irodalomhoz is. Bár az itt létrehozott irodalom német nyelvterületen keletkezett, mégsem számít „külföldi irodalom”-nak, hiszen a külföldiség államjogi fogalom, a lexikon szerint is olyan területet jelöl, amely „valamely állam szempontjából nem tartozik a felségterülethez”.

3) Az eddig elmondottak nem mindenben érvényesek a délkelet-európai német nyelvű régiók többségére, tehát a Bánátra, Bukovinára, a dunamenti svábokra, Erdélyre, a magyarországi németekre, a bohémiai német enklávákra és Szlovákiára. Az a történelmi tény, hogy ezek az irodalmak az első világháború végéig az Osztrák-Magyar Monarchiához tartoztak, sokkal többet jelent, mint az állami hovatartozás külső kérdése. Az összetartozás tudatát alapozta meg, azt a többrétegű német identitástudatot, amely eredetét tekintve vidéki, regionális tudat, de ugyanakkor államiságtudat is a dunamenti Monarchiában. A német nyelv pedig a lingua franca szerepét töltötte be, és természetesen a „birodalom” németjeihez való tartozás tudatát. Olyan kultúrkörhöz való vonzódás ez, amelyben az alkotók és befogadók hasonló szellemi és irodalmi régió kapcsolatát keresik, és az irodalmi kommunikáció révén közvetett módon: régiók fölötti folyóiratok, kiadók, könyvkereskedések közvetítésével vélik elérhetőnek.

4) A német regionális irodalomnak transzatlanti csoportja a legújabb kori történelem fejleménye, az európai nagy kivándorlási hullámoké, és a XIX. század második felében érték el tetőpontjukat. Az Atlantikum túloldalán olyan feltételek közé telepedtek le a kivándorló németek, amelyek kulturális szempontból nem hasonlíthatók össze az európai viszonyokkal. A hosszú ideig csak üggyel-bajjal legyőzhető távolságok megnehezítették a kapcsolattartást az anyaország irodalmi életével. A német telepesek értékes regionális irodalmat alkottak New Yorkban, Chicagóban vagy a „German belt”-ben, amely a pennsylvaniai keleti partoktól a Missouriiig, a kanadai tavaktól Arkansas és Kentucky határáig nyúlik.

A hermsdorfi tipológiát figyelembe véve nyelvi, etnikai és irodalmi exklávének számít a bukovinai német irodalom. A prágaihoz hasonlóan sok mitikus elem vegyült ennek a már nem létező német regionális irodalomnak az archeologikus vizsgálatába. Ilyen például az irodalom és a történelem viszonya. Helyzetéből adódóan ebbe az irodalmi kánonba nem épül be értékként a történetiség, ennek ellenére a történelem és annak eseményei külső tényezőkként alakítják a sorsát. A bukovinai német irodalom a többi kisebbségi irodalmakhoz képest jobban ki van szolgáltatva a történelem szeszélyeinek, amely kezdetben kedvez a létrejöttének, másfél évszázad után viszont felszámolja. Külön sorsa miatt több német irodalomtörténész is önálló irodalomtípusként, regionális irodalmi exklávéként tanulmányozza ezt az irodalmat, kialakítva sajátos vizsgálati módszertanát.¹⁵⁶ Szempontjai: az irodalom politikai-társadalmi helyzet-

¹⁵⁶ CSEJKA, Gerhardt: *Eigenständigkeit als Realität und Chance*. Neuer Weg/23. (1971). Nr. 6801 / 1971.

MOTZAN, Peter: *Überlegungen zu einer Geschichte der rumäniendeutschen Lyrik nach 1945*. Neue Literatur 24. (1975), 73-86.

STIEHLER, Heinrich: *Deutschsprachige Dichtung Rumäniens zwischen Utopie und Idylle*. Akzente 21 (1974), 21 - 52.

meghatározása, sajátos hatóközegének és társadalmi befolyásának a nyomon követése, teljesítményének a saját irodalmi hagyományon belüli értékelése, amelyhez a kritériumokat lehetőleg műimmanens és történelmi vonatkozásban állítják össze. Mivel nem feladatunk a német regionális irodalmi mítoszok lerombolása, megpróbálunk igazodni az irodalomtörténeti kánonokhoz kimutatva azt, hogy a bukovinai irodalmat is elsősorban külső történelmi-politikai események alakítják, és mindegyiknek külön-külön is döntő szava van az irodalom jellegének formálásában, sőt végső megsemmisítésében is. A történelem kronológiáját követve három korszakra tagolva rekonstruálhatjuk a bukovinai német irodalmi kánont.

1775-1918. 1774 őszi császári parancsra (és a török birodalom hallgatólagos egyetértésével) osztrák csapatok szállják meg Moldova északnyugati részét, a történelmi Bukovinát, így szeretnék maguknak szabad átjárást biztosítani Galícia felé, amelyhez Ausztria Lengyelország erőszakos feldarabolása után jutott hozzá. 1775-től Bukovina hivatalosan is a Monarchia része lesz, majd 1786-tól Galiciához és Lodomériához csatolják, Lemberg központtal. Megérkezésükkor az osztrák csapatok összesen 359 családot (112 zsidót és 2 németet is) találnak Csernivicban, Bukovina központjában. A megszállást követően tömegesen érkeznek német telepesek a tartományba, főleg a Bánátból, de a Monarchia középső és nyugati feléből is. 1787-től már német vezetője van a településnek. 1808-ban német nyelvű középiskola alakul. 1848-ban a bukovinaiak kiválnak a Monarchiából, és autonómiát harcolnak ki maguknak, az 1862-es kiegyezéskor pedig koronatartományi (Kronland) státust kapnak. Ebben az időszakban Csernovic látványos fejlődést ér meg: vállalatok, bankházak, könyvkiadók, ügynökségek alakulnak. A lakosság száma 120 000 főre nő. Ezt a gazdasági-társadalmi gyarapodást követően Bukovina belekerül a német „kulturális javak” körforgásába, Bécs központtal, és a német nyelv a lingua franca szerepét tölti be a régióban. 1878-ban Ausztria ajándékként II. Ferenc József néven egyetemet alapítanak Csernovicban, majd színházat és könyvkiadót is, és megjelentetik az első német nyelvű újságokat.

Irodalomtörténeti szempontból fontosabb azonban az 1864-es esztendő, amelyben Wilhelm Capilleri szerkesztésében *Buchenblätter. Dichtungen aus der Bukowina* címmel kiadják az első német nyelvű irodalmi antológiát. Az előszóban a szerkesztő megfogalmazza a XIX. századi bukovinai német irodalom azonosságtudatát: „Németország ott van, ahol a német nyelv megszólal”. Mégsem egyszerűen a közép-európai német kultúra keleti oázisát kell látnunk a bukovinai német irodalomban. Ennél sokkal összetettebb kérdésről van szó: a számottevő zsidó lakosság a kialakuló német kultúrához (irodalomhoz) hozzáadta a maga európai zsidó, jiddis hagyományát, létrehozva a kettő irodalmi szimbiózisát. A bukovinai zsidóság elnémetesedésének mindennapi esete a tizenkilencedik században Karl Emil Franzos prózaíróé is, akit önéletírása szerint az édesapja ilyen bölcs tanítással enged el a nagyvilágba: „Ne feledd, te német vagy, de zsidó vallású!” A szülői okítás analógiájaként értelmezi Capilleri a bukovinai befogadók számára a „bukovinizmus” és a „német kultúrnemzet” (deutsche Kulturnation) képzetét, kettős elváráshorizonttal közelítve az irodalmi alkotásokhoz. Egyrészt regionális tudattal vagy „vidéki hazafisággal” (Landespatriotismus) számol, mely a jozefinista felvilágosult liberalizmus anakronisztikus utóhajtásaként valóságos „homo austriacus”-szokká teszi a bukovinaiakat, másrészt felismeri a német és a zsidó kultúra együttéléséből eredeztethető német kultúrnemzet képzetét, amely az egyetemesség idealizmusával ajándékozza meg a provinciális irodalom alkotóját és befogadóját. A hovatartozás kérdésében a bukovinai irodalom kutatói sem helyezkednek egységes álláspontra, mintha ennek az irodalmi tudatnak az ellentmondásossága az irodalomvizsgálatra is hatással lenne. Így az osztrák hivatalos irodalomtörténet az 1918 előtt és után keletkezett bukovinai szépiro-

dalmat egyaránt sajátjának tekinti.¹⁵⁷ De a német szakirodalom is etnikailag és nyelvileg egyaránt az össznémet irodalomtörténet részének vallja a Csernovicban létrejött irodalmat, még ha a határon túli német irodalmon belül a nyelvi szigetek, a külső irodalmi régiók csoportjába sorolják is. A később keletkezett munkák is ehhez a modellhez igazodnak, bár egyre többen ismerik el azt, hogy a bukovinai irodalom német szerzőihez más nemzetiségű, a német kultúra iránt érdeklődő alkotók is csatlakoztak.¹⁵⁸ A romániai német irodalomtörténet főleg az 1918 (Románia és Bukovina egyesítése) utáni irodalmát adaptálta, és az erdélyi, valamint a bánáti német irodalommal együtt ettől az időponttól számítja a romániai német irodalmi tudat létrejöttét.¹⁵⁹

A legújabb szakmunkákban már történeti képződménynek tekintik a bukovinai német irodalmat, és specifikumából, regionalitásából kiindulva rajzolják meg azt a szellemtörténeti ívet, amelyet 1775 és 1940 között ez az irodalom kiépít.¹⁶⁰ Közülük a jászvásári Andrei Corbea irodalomtörténete a bukovinai német irodalom XIX. századi karakterét a német regionális irodalmakon belül létező különbségbeli és azonosságbeli jegyekben látja megfogalmazhatónak. Eszerint ez az irodalom polgári liberális és kozmopolita jellegénél fogva különbözik a többi német regionális irodalomtól, viszont zsidó vonatkozásaiban hasonlít a prágai német irodalomhoz. A nyugatabbra fekvő németbarát kultúrához képest a csernovici tudatosan termeli újra és őrzi meg a konformizmust az irodalomban, erre predesztinálja konzervatív polgári létformája, amely kizárólagos értelmezői előfeltevésként lép fel az irodalom recepciójában. A bukovinai kultúrában olyan értékörző kánonra ismerhetünk rá, amely elsősorban az utánzás dogmatizmusát vallja, és óvakodik minden formai újítástól, az irodalmi struktúrák kreatív kezelésétől. Ennek a modellnek a prototípusa a XIX. századi osztrák irodalom hazafias költészete, a Heimatkunst, és ehhez igazodva fedezi fel a bukovinai német irodalom is a provinciát, veszi át az ún. „*költői realizmus*” bejáratott lírai sémáit és kliséit valamint az epika műfaji konvencióit, illetve annak moralizáló szemléletét, természetesen mindezt az epigonizmus szintjén, a témák és a formák többé vagy kevésbé sikeres utánzásával.

1918-1940. Ennek az időszaknak a politikai változásai teljesen átalakítják a bukovinai német irodalmi kánonot. Az első világháború drámai fordulatot hoz Bukovina történelmében, egy időre területére költözik a háború frontvonala, majd a sorozatos orosz támadások teljesen elszakítják a folyamatos kapcsolattartásra berendezkedett kultúrrégiót a Monarchia belsejétől. Az irodalmat fenntartó polgárság Bécs irányába menekül, valósággal megbénul a kulturális élet: bezárnak az iskolák, megszűnnek a folyóiratok, felfüggeszti tevékenységét a színház. 1918. november 8-án román fennhatóság alá kerül az egész bukovinai terület, és elveszíti a számára oly sokat jelentő önállóságot. A lakosság új politikai-lélektani-kulturális helyzetbe

¹⁵⁷ NAGL, Johann Willibald-ZEIGLER, Jakob-CASTLE, Eduard (Harsg.): *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Wien, 1963.

¹⁵⁸ LANG, Franz (Hrsg.): *Buchenland. 150 Jahre Deutschtum in der Bukowina*. München, 1961. WAGNER, Rudolf: *Deutsches Kulturleben in der Bukowina*. Wien, 1961.

¹⁵⁹ SCHWOB, Anton und TEUTSCH, Brigitte (Hrsg.): *Die siebenbürgische deutsche Literatur als Beispiel einer Regionalliteratur*. Köln, Weimar, Wien. 1993.

¹⁶⁰ JUMUGA, M. und FASSEL, Horst (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Nordmoldau*. Jassy: Universität, 1983.

GOLTSCHIN, Dietmar-SCHWOB, Anton (Hrsg.): *Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft*. Tübingen, Francke Verlag, 1990.

CORBEA, Andrei: *Paul Celan și „meridianul” său*. Polirom, Iași, 1998.

kerül: a kisebbségi létbe. Az 1919-es bukaresti nyelvtörvény nagyban hozzájárult a régió elrománosításához, a román nyelv válik hivatalossá, az állami hivatalnokoknak is nyelvvizsgát kell tenniük. A német nyelv továbbra is megmarad a műveltebb polgárság kommunikációs eszközének, és a hatalomból, a gazdaságból és a hivatalos kultúrából kiszorulva a csernovici németbarát lakosság nem veszti el teljesen egykori „német kultúrnemzet”-tudatát. A német nyelv kényszerű funkciócserén esik át, és benne találja meg az itt maradt zsidóság a túlélés eszközét, így alakulhatnak újra folyóiratok és élénkülhet meg újra az irodalmi élet. Az újonnan jelentkező, főleg fiatal és nonkonformista művészek más befogadási közeget keresnek műveik számára, avantgard igényeiket már nem elégíti ki a csernovici provincializmus és konformizmus. Az írók egy része az erdélyi német irodalomhoz csatlakozik, mások a nyugati világ felé tájékozódnak. Oskar Laske Bécsben mutatja be képeit, Erick Singer, Kamillo Lauer, Victor Wittner Lipcsében adja ki modern hangvétellű verseit, Isaac Schreyer, Heinrich Schaffer, Ulrich Birnbaum, Albert Maurüber, Josef Kalmer pedig Bécsben vagy Berlinben próbálkozik.

1919 januárja és szeptembere között jelenik meg a *Der Nerv* című avantgárd folyóirat tizennégy száma, főszerkesztője Albert Maurüber. Alapítói fiatal irodalmárok, akik az „európaiság” követőinek vallják magukat, de leginkább Kurt Hiller és Ludwig Rubiner tanítványainak. Beköszöntőjükben nem a szív és nem az ész által ellenőrzött művészetet hirdetik meg, hanem az emberi idegeket, a nyugtalanságát. Csernovicban értetlenséggel fogadják őket, a konzervatív, konformista polgárság a tömegek klasszikus *Heimatsdichtung*-kánonját kéri tőlük számon. Műveiket a német nyelv elleni közvetlen támadásnak tekintik, és nem bocsátják meg nekik, hogy kultúrájuk védekező korszakában az expresszionizmus hagyományrombolásával próbálkoznak. 1919 után a Csernovicba visszatérő „moderne” (Albert Maurüber, Arthur Kraft, Lothar Wurzer, Ernst Maria Flinker, Karl Sebastian Matkus, Artur Oberlander, Alfred Margul-Sperber), akik a világháborús történelmi-politikai fordulat előtt valósággal kívül rekedtek a status quon, a hivatalos bukovinai irodalmi kánon és az új politikai határok miatt nem juthattak el közép-Európa kultúrcentrumaiba. Abban reménykedtek, hogy a hagyományaiból erőszakosan kiforgatott provincia alkalmas közege lesz majd az újszerű kísérleteknek. A *Der Nerv* munkatársai a korábbi bukovinai kultúra kompromisszum-készségét okolták a közösségüket ért háború utáni kudarcokért, mely a hatalom egyfajta díszítőelemének tekintette a német nyelvet és kultúrát, jobb esetben státuszszimbólumnak, külön kiemelve a jozefinizmust és a közép-európaiság kritikátlan adaptációját. Expresszionizmusuk hagyományrombolása tiltakozás tehát a csernovici konzervatív polgári mentalitás ellen, irodalmi alternatívájukkal mégis pótolni szeretnék a történelmi események okozta szellemi veszteségeket, mostmár olyan kultúra megteremtésével, amely független az aktuális hatalomtól. Végül az is ott lappangott szándékuk legmélyén, hogy talán irodalmi fölényükkel kompenzálhatják a csernovici németbarát polgárság elvesztett társadalmi és gazdasági pozícióját.

Atipikus, regionalizmusra egyáltalán nem jellemző irodalmat művel tehát a *Der Nerv*, így próbálja megmenteni a bukovinai német kultúrát a gettósítástól és a peremlét traumáitól. Általában ez a kísérletező, kreatív jelleg nem sajátja a határon túli német regionális irodalmaknak, kivéve a prágai német irodalmat. Alfred Margul-Sperber ennek az irodalomtípusnak a referenciáit a következőképpen határozza meg: Szerzői kispolgári zsidó családból származnak, akiket az új hatalom „idegeneknek” tekint. A régi polgárság nem hajlandó együttműködni ezzel az új hatalommal. Csernovicban „az arany az utcán hever”, de itt „nem érdemes kultúráról prédikálni, mert könnyen a demokratikus civilizáció kulturálatlanságával találjuk magunkat szemben. Bukovinában agresszív elrománosítási kampánynak lehetünk tanúi. Az irodalom ki van téve a Közép-Európától, de a szülők egykori világától is elszakított

provincializmus nyomasztó hatásának. 1918 után a bukovinaiak hirtelen identitás- és kultúraváltáson estek át.”¹⁶¹ Alfred Margul-Sperber a német nyelvű bukovini expresszionizmus legszámottevőbb alakja, a *Der Nerv* számos munkatársa közül a lírában ő tudta érett nyelvi regiszterre alakítani az expresszionizmus bukovini programjának főbb elveit, modern hangvétellő prózájában pedig erőteljes narratív technikát fejleszt ki. Kortársai közül ő érzékeli leginkább, hogy a bukovini német irodalom azonosságtudata és helyzettudata közötti konfliktusból adódó válság egyre mélyül. 1933-ban egy előadáson ennek hangot is ad: „Először fordul elő Bukovinában, hogy igazi költők viselik gondját az irodalomnak, de olyan korban, amelyben, ahogy az egy viccből is kiderül, a férj egy divatárus kirakata előtt a feleségének arra az óhajára, hogy olyan kalapot szeretne magának, amely valóságos költemény, lefitymálón az feleli: 'De, drágám, ki vásárol ma költeményeket!' Másodszor ezek a költők zsidók, ez azt jelenti, hogy a világ nem zsidó fele hallani sem akar róluk, az pedig már más lapra tartozik, hogy a saját költőiket is hagyják éhen halni, és hogy maga a 'zsidó' világ is, amelyhez zsidó költeményekkel közelednek, azt válaszolja, manapság más gondja van. Harmadszor Bukovina zsidó költői többségükben németül írnak és ez rendkívül tragikus esetnek számít olyan korban, amikor a Németországban élő zsidó költőktől (...) is megvonják a jogot, hogy németül írjanak (...). A bukovini német költők negyedik, talán legsúlyosabb tragédiája az, hogy éppen Bukovinában élnek, ahol nincs számukra visszhang, nincs közönség, sem terjeszkedési lehetőség, hiányoznak az időszakos kiadványok, a folyóiratok, csak napilapok vannak, amelyekben a tárgyalótermi tudósítások és az aktuális napi pletykák jutnak szerephez. A döntő szót kimondó szerkesztők inkább felakasztatják magukat, mintsem egy hazai zsidó versét közöljék.”¹⁶² Ez a legfőbb oka annak, hogy a fiatalok hamarosan Bécsbe, Németországba, Franciaországba és az Egyesült Államokba, sőt Bukarestbe emigrálnak. Néhányan anyagi gondok miatt visszatérnek még, és saját költségükön adják ki könyveiket.¹⁶³ A harmincas évektől a nemzetiszocializmus bukovini előretörése miatt egyre otthontalanabbá válnak a költők. A csernovici születésű Paul Celan (akkor még Paul Antschel) így ír erről nagynénjének címzett levelében: „Az iskolánkban tapasztalható nacionalizmusról akár háromszáz oldalas könyvet is írhatnék.”

1940-1944. A második világháború eseményei a bukovini német regionális irodalom teljes felszámolásához vezetnek. 1940-ben Bukovina szovjet megszállás alá kerül, a lakosság egy részét Szibériába deportálják. 1941-ben a német-román megszállást újabb deportálások követték, előbb Transznisztria, azután pedig Auschwitzba, és más haláltáborokba. 1944-ben a „felszabadító” Vörös Hadsereg már alig talál költőt Bukovinában. A „végső megtorlást”, a holocaustot túlélő Paul Celan, Immanuel Weissglas, Alfred Kittner, Alfred Gong, Rose Ausländer a tragikum és a rettenet közvetlen élményével fogalmazzák meg mindazt, amit a bukovini zsidó közösség átélt. Költészetükben újra bejárják közösségüknek és kultúrájuknak a Heimatkunsttől az abszolút elidegenedésig tartó útját. Elidegenedés-élményük leginkább a német nyelvről szól, amely egykor államnyelvként lett egy megtűrt és „idegen” nép fogadott

¹⁶¹ MARGUL-SPERBER, Alfred: *Entwurf eines Grundrisses des deutschen Schrifttums in der Buowina*. Czernowitzer Morgenblatt Aug. 1928.

¹⁶² WIESNER, Herbert L. - WICHNER, Ernest (Hrsg.): *In der Sprache der Mörder. Eine Literatur aus Czernowitz, Bukowina*. Berlin. 183.

¹⁶³ Johann PITSCH: *Unterwegs* (1923); Moses ROSENKRANZ: *Leben in Versen* (1930); Alfred Margul-SPERBER: *Gleichnisse der Landschaft* (1934); Georg DROZDOWSKI: *Gedichte* (1934); Moses ROSENKRANZ: *Gemalte Fensterscheiben* (1936); Alfred KITTNER: *Der Wolkenreitere* (1938); Alfred Margul-SPERBER: *Geheimnis und Verzicht* (1939); Rose AUSLÄNDER: *Der Regenbogen* (1939); Moses ROSENKRANZ: *Die Tafeln* (1940).

nyelve, más, kevésbé kedvező államalakulatba kerülve nemzeti kisebbségként pedig anyanyelvüknek választották. A bukovinai zsidók számára a német nyelv több volt tehát, mint a nyelvi érintkezés eszköze, második anyanyelvük, kultúrnyelvük lett és a közép-európai civilizációkhoz való tartozás szimbóluma. Végül a történelem rémséges paradoxona révén az „imádott nyelv” az elnyomás, a megsemmisítés, a „végső megoldás” (Endlösung) nyelve lett. Ez a tudathasadásos állapot vezetett el a legújabb kori bukovinai német lírában az abszolút elidegenedéshez (absolute Verfremdung): Auschwitz után már csak így lehetett zsidóként németül írni. Megpróbáltak a költők újra azonosulni a német nyelvvel, miután tehetetlenül végig kellett nézniük megsemmisítő erejét, amint örvongve tör saját világukra, felszámolva azt térben és időben. A bukovinai életérzés és léttapasztalás művészi kifejezése Paul Celan *Todesfuge* (Halálfuga) című lírai oratóriuma. Először a *Der Sand aus den Urnen* c. kötetben jelent meg 1948-ban. A vers sajátos világa Bukovina, a távoli zsidó-német provincia lelki tragédiája, de benne van az egész huszadik század emberiségének riadtsága és rémülete is. Döbbenetes hatását szokatlan metaforáival váltja ki az olvasóban. Prototípusai ott lappanganak az 1925 után keletkezett egész bukovinai német lírában, és búvópatakként járnak be Rose Ausländer, Immanuel Weissglas és Alfred Gong verseit, hogy egyszerre és elemi erővel törjenek fel Paul Celan *Halálfugájában*: „schwarze Milch” (fekete tej), „aschenes Haar” (hamuszín haj), „das Grab in den Lüften” (gödör a légben), „das Spiel mit den Schlangen” (játás a kígyóval), „der Tod, der ein Meister aus Deutschland ist” (a halál némethoni mester - Jancsik Pál fordításának felhasználásával. V. B.). Bennük a bukovinai irodalom sajátos toposzaira ismerhetünk rá teljesen elidegenített formában. Celan versében az elidegenedés érzését elsősorban a metaforikus szószerkezet szokatlan jelzőtársítása és a metaforák intertextualitása váltja ki. Egyszerre van bennük a hagyomány és a modern kor. A megőrző idill és a megsemmisítő agresszivitás, azaz a bukovinai felemás történelmi tapasztalat.

Az erdélyi magyar és a bukovinai német irodalmi kánon rekonstruálásakor a történetiségnek kétféle megnyilvánulását is nyomon követhettük: az erdélyi irodalomban belülről, a kanonikus értékrendbe épülve fejti ki konstruktív hatását, míg a bukovinai irodalomban megmarad külső tényezőnek, és kívülről szól bele az irodalom sorsának alakulásába. A már meglévő történelmi hagyomány intenzívebbé teszi az erdélyi magyar irodalom kanonizációját, s alig egy évtized alatt sikerül felépítenie érték- és intézményrendszerét, valamint kialakítania olvasóközönségét. Az emlékezés kultúrája hozzásegíti ezt az irodalmi kánont értelmi és időbeli szemhatárának kialakításához. A bukovinai német irodalom kanonizációs kísérlete viszont másfél évszázados történelmi idővel mérhető extenzív folyamat. Időigényessége ellenére részleges marad, céljukat és helyüket keresve kavarnak benne vágyak és lehetőségek, illúziók és felismerések, lírai gesztusok és önépítő törekvések. Legfőképpen a történetiség tudata hiányolható belőle, amely hozzásegíthette volna az értéktájékozódáshoz. Saját történelmi értékek hiányában ennek az irodalomnak külső értékeket kellett adaptálnia, illetve az egyetemes értékrendhez próbált igazodni.

Kánonalkotás a peremkultúrában. A peremkultúra kánonjában a történelmi tudat hiánya válságérzethez vezet, és táplálja a hagyománytalanság, a gyökértelenség rögeszméjét. Szeli István a történelmi sajátosság koncepcióban különbséget lát a regionalizmus és a peremlét kultúrája között.¹⁶⁴ A regionalizmusban van esély a történelmi tudat kialakulására, a perifériából viszont eltűnik az utódállamok létrejöttékor, mivel ez a kultúra teljesen ki van szolgáltatva a középpontnak. Emiatt nem tekinthető azonosnak a két fogalom, sőt szinonimáknak sem tarthatjuk őket. Tehát a történelmi vajdaságban azért nem alakulhatott ki önálló

¹⁶⁴ SZELI István: *A peremkultúra élettana*. Forum Könyvkiadó, 1993.

regionális magyar kultúra, mert helyzeténél fogva mindig a centrum erősebb kultúrájára hagyatkozott, és centrifugális erejének volt kiszolgáltatva évszázadokon át. A vajdasági kánonalkotók Erdély hozzák fel következetesen ellenpéldaként, ahol a középponttal versenyre kelve alakulhatott ki tradicionális műveltség, mégpedig az írásbeliség és a szóbeliség minden szintjén. Kényszerhelyzetbe kerülve a peremkultúrának mindenképpen kisebb az értékteremtő és az értékőrző ereje, holott mindkettő elengedhetetlen feltétele a kánonalkotásnak. Ráadásul a peremre szorultság érzése kollektív traumatikus lelkiállapotot idéz elő, és a perifériatudat lélektani nyomásként nehezedik egy népcsoportra. A regionális kultúrában viszont a szabadság illúzióját élheti át egy közösség, sőt helyel-közel versenyre kelhet a középponttal is. A perifériában a legnagyobb a középponttól való függőség, fogva tartja annak centrifugális ereje.

A peremlét ahistorikus jellege, lélektani helyzete és irodalmának hagyománytalansága már-már rögeszméjévé válik a húszas és harmincas évek periféria kánonjának. A vajdasági és a csehszlovákiai irodalom kánonalkotóinak a húszas évek elején a provincializmus rémével kell megbirkózniuk. Az irodalomszervező Szenteleky Kornélnak eszmények hiányában meg kell elégednie a vajdasági irodalom helyzetének tudatosításával: „Legelőször a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig fontos, de sokszor éppen ez adja meg az írás zamatját és couleur localját. Ezen a lomha, lapos, tespedt tájon még kunyhója sincs a szépségnek.”¹⁶⁵ Szenteleky az új irodalmi kánont ellenkánonként képzei el, de ez a vajdasági művelődési körülmények között megvalósíthatatlannak tűnik számára, mivel hiányzik ennek a kulturális régióknak a történelmi értékekre épülő klasszikus kánonja. A történetiségtudat, az esztétikai értékrend és az értelmezői közösség hiányosságai ellenére mégis vannak egyéni és egyszeri kánonkísérletei a vajdasági és a csehszlovákiai magyar irodalomnak. Ez a semmiből való értékteremtés annak a felismerésnek az eredménye, hogy minden közösség számára létfeltétel a kultúrából való részesezés. A peremlétbe kényszerült nemzeti közösségek nem csupán a kultúra megtartó egyetemességébe kapaszkodnak, hanem azonosulnak Franz Bodek német antropológus kultúraelméletével, miszerint minden közösség léte és műveltsége attól a térségtől függ, amelyben él. Ez a térség vagy földrajzi táj befolyásolja a közösség anyagi javainak előállítását, műveltségét, hiedelemvilágát és társadalmi berendezkedését. Ez a pozitivista művelődés-földrajti felfogás egészül ki később a kölcsönös determinizmus egyik alaptételével, amely azt mondja ki, hogy a hagyományos közösségek valamely földrajzi térségnek használói és átalakítói is egyben. De mindez fordítva is igaz: a táj is alakíthatja lakóit, akik egyszerre élnek benne és belőle. Az antropológia tételei nemcsak az anyagi, hanem a szellemi kultúrára is érvényesek, és ezt használják ki az irodalomszervezők kánonkísérletük megfogalmazásakor. De lázas igyekezetükben nem vették észre az elméletben rejlő csapdahelyzetet: a pozitivista tanokra épülő irodalmi kánon egy adott ponton fékező tényezője is lehet az irodalmi életnek, működhet a kultúrából való részesezés korlátjaként is, mivel a belőle kinövő provinciális kánon egyszerre írja elő és szűkíti le a kulturális örökséghez való hozzáférhetés lehetőségeit.¹⁶⁶

Mivel a peremkultúrából hiányoznak a kánonalkotás történelmi feltételei, az irodalomszervezők szükségmegoldáshoz folyamodnak, és a peremlét tudatosítására, egy sajátos helyzettudat kialakítására tesznek kísérletet. Fábry Zoltán például a csehszlovákiai magyarság léthelyzetét úgy vázolja fel a centrum és a periféria viszonylatában, hogy megszépíti,

¹⁶⁵ SZENTELEKY Kornél: *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalomról”*. Bácsmezei Napló 1927. jan. 30.

¹⁶⁶ V.ö.: SZIRÁK Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a húszadik századi magyar irodalomban*. In: *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen* (Szerk. Görömbei András), Debrecen, 2000. 30.

valósággal heroizálja a peremlét-állapotot: „A cél világos: a perifériában uralkodó öntudattá fejleszteni azt, ami Budapesten el van fojtva, amit ott nem is akarnak, nem is engednek: az embert.”¹⁶⁷ A vajdasági magyar irodalom szintén traumaként éli meg a művelődési élet kényszerű önállósodási folyamatát: Szirmai Károly még a harmincas évek második felében is a magyar kultúra középpontjának, Budapestnek az erős centrifugális, vonzó és fogvatartó erejéről értekezik: „A törzsmagyarság tömbjéről levált jugoszláviai magyarság, mint az anyatestről leszakadt új bolygó külön szellemi életre kényszerült. Önmaga körül való keringését azonban nehezen szokta meg, folyton visszaszédült a régi, vonzó központ Budapest felé. Nem voltak olyan erői, melyek visszatartsák, s érdeklődését saját világa felé fordítsák.”¹⁶⁸ Mindkét irodalmi élet alakítói és szervezői egyformán bíznak abban, hogy a kultúra helyi sajátosságai a kisebbségi helyzetben virtuális kánonképző értékeként működhetnek, és irodalomszervező tényezővé válhatnak az önállóvá vált irodalom értékrendjében. Azonban a peremkultúrában minden másképpen történik, mint a nagy kultúrákban: az értékteremtés hagyománytalansága nehezkesebbé, sokkal körülményesebbé teszi a kánonképződést és a helyi értékek egyetemesítését.

A centrum-periféria viszony az erdélyi német irodalmi tudatban is jelen van. Gerhardt Csejka a kisebbségi tudat geometriai helyét egyértelműen a perifériában jelöli ki: a peremlét legnagyobb tragédiája, hogy sohasem önállósodhat, csakis a középpont függvényeként létezhet, annak a segítségével határozható meg.¹⁶⁹ Ezért a perifériatudathoz hozzátartozik egy erős centrumtudat is, emiatt módosul a centrumtudata annak, aki elhagyja a peremkultúrát. A német peremkultúra tapasztalata szerint a mindenkori periféria irodalmában a nyelv tölti be a központi intézmény szerepét, természetesen nem a konkrét beszélt nyelvről van szó, hanem egy idealizált nemzeti nyelvről, amelyet a periféria közössége az önazonosság legfőbb kritériumaként szentesít. Csejka szerint a perifériának jellemző vonása az is, hogy nincs irodalmi tevékenysége a centrum utánzása nélkül, és teljes egészében a mintakövetésre rendezkedik be. A helyzet paradoxona, hogy minél inkább utánozza a középpont irodalmát, annál kevésbé hasonlít rá, mert nem elég rugalmas, nem fogékony a kísérletezésre, az újításra. A térbeli és az esztétikai távolság miatt a középpont szabálytalan kísérletei is szabályszerűeknek tűnnek a számára, azaz követendő mintának.

Mindezek a kérdések olyan meghatározó dilemmáivá válnak a két világháború közötti vajdasági, csehszlovákiai magyar és helyi-közzel az erdélyi német irodalomnak, amelyek rendkívüli szellemi és művészi erőfeszítések árán is feloldhatatlanok maradnak. Ezekbe az irodalmakban még hosszú ideig várat magára annak a lételméleti axiómának a felismerése, amely szerint az embernek nem csupán környezete van, hanem világa is, és nemcsak az anyagi világnak az egyszerű tartozéka, hanem alkotó része a szellemi javaknak is, és képes arra, hogy megteremtse saját univerzumát. Mindezt legitim érvénnyel a filozófus Hamvas Béla fogalmazza meg a magyar nemzeti kisebbségek számára: „Az ember világa nem valamely földrajzi hely vagy nép vagy osztály vagy táj vagy vallás vagy világszemlélet, hanem az egész teremtett kozmosz és pedig lélek- és szellemvilágával együtt, vagyis az egész természet.”¹⁷⁰

¹⁶⁷ FÁBRY Zoltán: *Írók és irodalom Szlovénzkón*. Kassai Napló 1927. jan. 9.

¹⁶⁸ SZIRMAI Károly: *Írói felelősségem*. Kalangya 1935. 61.

¹⁶⁹ CSEJKA, Gerhardt: *Wenn sich der Rande nach der Mitte verzehrt oder wird ein Minderheitler wieder zum Mehrheitler*. Neue Literatur 1993. 3.

¹⁷⁰ Idézi BÁNYAI János, In: *Kisebbségi magyaróra*. Tanulmányok, kritikák. Forum Könyvkiadó, 1996. 71.

2.4. A kánon intézményei

A nemzeti kisebbségek irodalmában a közösség, az érték, a történetiség és az intézmények együttesen határozzák meg a kánon létrejöttét és működését. Amint az előző fejezetekben láttuk éppen a kisebbségi körülmények miatt kellett némi módosulásokkal számolnunk a kánon és közösség, a kánon és érték, illetve a kánon és a történetiség viszonyában. A kisebbségek sajátos történelmi helyzete hatással van a kánon és az intézmények viszonyára is: a húszas években az egyes nemzeti közösségek saját intézményrendszerük kiépítésével vannak elfoglalva. Időben felismerik, hogy a kánonképzés és -fenntartás olyan struktúrát igényel, amely biztosítéka lehet a fennmaradásnak. Az irodalomszervezők elképzelése szerint az intézmények képesek akaratlagosan befolyásolni a kánon alakulását, azaz az irodalomkritikusok, az irodalomtörténészek és az elméletírók beleszólhatnak az alapvető kánonképződési folyamatokba. Ezért is szorgalmazzák elsősorban az irodalmi társaságok, folyóiratok és könyvkiadók létrejöttét. A nagy nemzeti irodalmakban sokszor a hatalom határozza meg a kánon hitelességének szempontjait, az elvárások szerint a kánonnak összhangban kell lennie olyan nemzeti, politikai vagy vallásos hagyományokkal, amelyek bizonyos közösségekben irányadóknak számítanak. Kisebbségi körülmények között módosul ez a „hatalmi” szerep is, az irodalomkritika, az irodalomtörténet, a folyóiratok, az olvasóközönség és az irodalmi társaságok lesznek a kánon legfontosabb intézményei.

Makkai Sándor *Közönség és irodalom* című előadásában a kisebbségi irodalmi élet intézményesülésének két fázisáról beszél.¹⁷¹ A korai fázis az irányított tevékenységeké, ekkor körvonalazódnak az irodalom esztétikai-poétikai elvei, könyvkiadók, irodalmi társaságok alakulnak, az irodalomkritika ekkor teszi közé a kánon első listáit, kialakul az olvasóközönség és az irodalom értelmezői közössége is. Az irodalmi tudatnak ebben a korai szakaszában kiáltványokat és röpiratokat fogalmaznak, megalakulnak az első irodalmi társaságok, és tisztázó viták gyorsítják a kanonizációs folyamatot. Erre a fokozatosan intézményesülő irodalmi életre épül rá később a második fázis, amelyben az irodalom már képes önmaga kanonizálására, és az önállósodó irodalmi tudat spontán módon, a kánon egyik intézményeként működik. Ez azt jelenti, hogy a kisebbségi irodalmi élet az önszerveződés szakaszába lépett. Az idevágó szakirodalom az intézményesülésnek csak a második, kanonizálódott korszakát tartja számon, kétféleképpen is értelmezve a kánont: lehet szövegek gyűjteménye, de lehet normarendszer is.¹⁷² Mintagyűjteményként olyan szövegek vagy irodalmi alkotások kanonizálódnak, amelyek valamely kultúra alapköveinek számítanak. Normarendszerként a kánon tudáshalmazt jelent, amely a kultúra használóját képessé teszi arra, hogy irodalmi szövegeket ismerjen fel, majd azonosuljon vele. Mindkét esetben a kánon intézményei szó- vagy írásbeli formában hagyományozzák az általuk megállapított kánont, amely olyan struktúrát épít ki ezáltal magának, hogy biztosíthassa vele továbbélését és „hatalmának” megtartását. A kisebbségi irodalom kanonikus korszakában fennállhat annak a veszélye, hogy a metairódmalmat képviselő kritika és irodalomtörténet, valamint a különböző fordítások az irodalmi ízlés megmerevedését idézik elő, abszolút jelleget kölcsönözve a kánonnak. Általában ilyenkor jelennek meg az irodalmi életben az ellenkánonok, amelyek a maguk rendjén szintén arra törekednek, hogy létrehozzák saját intézményeiket.

¹⁷¹ MAKKAI Sándor: *Közönség és irodalom*, In: *I. m.*

¹⁷² SZEGEDY MASZÁK Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In: *Minta a szönyegen*. Budapest, 1995. 76-89.

Csehszlovákiai magyar irodalom. Az 1918-as politikai fordulat után a csehszlovákiai magyar irodalomból teljesen hiányoznak az intézmények, nem voltak meg az irodalmi élet működésének alapvető feltételei, az író - közvetítő - olvasó kommunikációs lánc lassú folyamat végén állhatott csak össze. Nagyobb formátumú magyar alkotó nem élt Csehszlovákiában, már az impériumváltozás előtt Budapestre távozott valamennyi megbízható tehetség. Működött ugyan számos helyi érdekeltségű, a szó valódi értelmében „vidéki” redakció, de szakképzett szerkesztői gárda hiányában nem tudtak kiváltani jelentősebb szellemi irányítást és számot tevő hatást. Még olvasóközönség is csak gyéren akadt, 1919 után Magyarországra települt az értelmiség tekintélyes hányada. A helyén maradt, két - három nyelvet is beszélő, kifinomult ízlésű középosztály az államfordulatot követő talajvesztése után, súlyos egzisztenciális gondokkal küszködve nem sokat áldozhatott a kisebbségi kultúra pártolására. A kevésbé igényes olvasók táborának ízlése viszont megrekedt a múlt századi romantikusoknál.

A Fábry Zoltántól kölcsönzött szófordulattal megnevezhető „mezítelen szabadság” tanácsatlansága egy csapásra az önállóság vágyává fogalmazódott. A számtalan helyi érdekű, kisvárosi újság az országos magyar napilapok szerepében tetszelgett, és mivel intézményesült magyar könyvkiadás sem volt még, a legtöbb politikai „orgánus” terjedelmes szépirodalmi, kritikai rovatot nyitott: *Turul* (Pozsony, 1919), *Új Élet* (Kassa, 1919), *Tavaszi* (Pozsony, 1919-1921), *Esti Újság* (Kassa, 1919-1937), *Hajnal* (Pozsony, 1919-1921), *Híradó* (Pozsony, 1919-1937).

Az emigránsok megjelenése hoz fordulatot a csehszlovákiai szellemi életben. Az 1919/20-as évekre eső időszakban három csoportját is számon tartják a kivándorlóknak: a világháború bukása után néhány egykori emigráns véglegesen vagy tartósan visszatelepedik Csehszlovákiába (Forbáth Imre, Földes Sándor, Jarnó József, Juhász Árpád, Lányi Menyhért, Sándor Imre, Sas Andor). Egy másik csoport átmenetileg talált menedéket egykori hazájában, innen más országokba emigrált, vagy visszatért Magyarországra (Antal Sándor, Barta Lajos, Bihari Károly, Czabán Samu, Kaczér Illés, Mácsa János, Simándy Pál, Szucsich Mária). A harmadik csoport a Csehszlovákián kívül (Nyugat-Európában, a Szovjetunióban) letelepedett írástudókból állt (Balázs Béla, Barta Sándor, Gábor Andor, Hágy Gyula, Hidas Antal, Illés Béla, Karikás Frigyes, Kéri Pál stb.), és közvetett úton írásaikkal alakították a kisebbségi magyarság szellemi életét. Szervezőmunkájukkal a gáttalanul burjánzó dilettantizmust saját illúzióival és silányságával szembesítették. Termékenyítő gondolataik hosszabb távra szólóan határozták meg a kisebbségi irodalom szociális érzékenységét, humanizmusát, emberközpontú valóság-szemléletét. A minőség parancsának megfogalmazásakor abból indult ki az emigráció, hogy a kisebbségi magyarságnak nem a dilettantizmus az elsőrendű érdeke, hanem az, hogy kompetens szerzői legyenek. Azt hangoztatták, hogy a kisebbségi körülmények között születendő irodalomnak kell igazán példát mutatnia a szellemi-formai igényességre, hisz közeli kapcsolatban áll más népek kultúrájával. Az írott szó felelősségére kívánták ráébreszteni, és példamutatásukkal serkenteni az alakuló kisebbségi magyar irodalmat. Fórumaik: *Bécsi Magyar Újság* (1919-1920), *Kassai Napló* (1919-1929), *Tűz* (Pozsony, 1927), *Fáklya* (Kassa, 1922), *A Reggel* (Komárom-Pozsony, 1922-1933).

Ezekre az irányokra nem lehetett átfogó kánont építeni, hiányzott hozzá az irodalmi életet összetartó konszenzus, a kollektív értékrend és a megfelelő fórum. A dilettánsok és az emigránsok hasonlóak voltak egymáshoz mind a végtelen türelmetlenség tekintetében és egymás kiközösítésében, mind pedig a hangvétel metsző élességében. Túlkompensáltság mutatkozott mindkét térfélen: az ősi vidéki kúriákba húzódás, a „szlovenszkóiságba” való begubózás az egyik, az európeérkedésben való föloldódás a másik oldalon. Nézeteikben kibogozhatatlanul összekeveredett a politika és a művészet, a világnézeti meggyőződés és az esztétikai hitvallás, a pártállás és a stílusirány. Ebből a helyzetből csak egy új törekvés, illetve

olyan frissítő szemlélet jelenhette a kiutat, amely megkísérel összhangot teremteni a konzervatív szlovenszkóiség és az egyetemesérvényűség között. Olyan harmónia kialakítására volt szükség az irodalmi életben, amelyben nem egymást kizáró tényező többé a kisebbségi lét valóságú fölmutatása és a helyi színek ábrázolása, valamint a tágabb horizontok perspektívája, a korszerű formai törekvések és az egyetemes irodalom értékrendjével is mérhető művészi igényesség. Ennek a megújulásnak a felvállalója és kibontakoztatója az a fiatal nemzedék lett, amely a húszas évek közepe táján jelent meg a csehszlovákiai magyar irodalomban. Szemléletüket a kisebbségi sors szigorú feltételei alakították, de világlátásuk demokratikusabb, és koncepciójuk erőteljesen szociológiai volt. Az emigránsoktól tanulták meg az írói mesterség alapvető fogásait, általuk ismerkedtek meg az új magyar és a modern világirodalom törekvéseivel, tőlük örökölték a perspektivikusabb szemlélet igényét és az esztétikum kizárólagosságának követelményét. Jelentősebb egyéniségek: Balogh Edgár, Győry Dezső, Darkó István, Tamás Mihály és mások. A konzervatív műkedvelőkkel szemben megkövetelték a szigorú műbírálatot, az emigránsokkal szemben pedig a származástudat és a szerves művészi fejlődés parancsát fogalmazták meg. Tevékenységük nyomán a korábbi politikai pártállás helyébe a generációs öntudat lépett: lélekformálás, új mentalitás, kollektív tudat és a kisebbségi humanizmus messianizmusa. A „szlovenszkóiség” korszerű vonásait Balogh Edgár foglalta össze egyik írásában.¹⁷³ Fontosnak tarja, hogy nem szegődtek sem az államrezon, sem pedig az ellenzéki magyar politikai fölfogás mellé, hanem a fiatalság nemzeti célokat kitűző hivatását az etnikai és még inkább a már ismert lelki magyarság fogalmához kötötték.

A szlovenszkói művelődésben harmadik arcvonalat nyitó fiatalok fóruma a *Szent György Kör*, amely nevét a Kolozsvári Testvérek XIV. században készült és a Hradcsin udvarán álló szobráról, a leghíresebb prágai műemlékről vette. Alig öten alakították meg ezt az öregcserkész kört Balogh Edgár irányításával, és mindjárt ki is váltak a *Magyar Akadémikusok Keresztény Körének* (MAK) prágai egyesületéből. Az 1925. március 7-én kelt alapítólevél második pontja igen tömören foglalja össze a szervezet célját: „A Szent György Kör az önálló életre serdült magyar fiúk testi - lelki tökéletesedését akarja előmozdítani, és a jobbra törekvés termelte erőket a társadalomba kapcsolja be, hogy ott jó munkát végezzenek.” A kör tagjai hamar felismerték többre hivatottságukat, s a lelkükben, azután pedig a szervezetben lejátszódó metamorfózist Balogh Edgár múltidéző összegezéséből rekonstruálhatjuk: „Ebből az önmagába zárt körből, melynek háttérében ‘tisztképző’ uralmi osztálycélok rejtőztek, törtünk ki akkor, amikor a húszas években a falu, a nép felé fordultunk, és vándorlásainkon a népismeretet és a népszolgálatot próbáltuk egy új mozgalommal - a regőléstől a szociográfiáig terjedő skálával - megvalósítani.”¹⁷⁴ A cserkészmozgalomból irodalmi mozgalommá fejlődő kör az Ady-, Móricz- és Szabó Dezső-inspirációk hatására fordul a népet szolgáló cselekvés felé, és új központi értékfogalmaik lesznek: a kisebbségi sors, a népi feladatvállalás, a humanizmus és a küldetéstudat. Ez a lélektani és értékbeli metamorfózis alkotásra serkentő művészi erővé alakul át Győry Dezső esetében, aki 1927 elején tette közzé prózaversben megfogalmazott, nemzedékére nagy hatást gyakoroló kiáltványát, a *Kisebbségi géniuszt*. A benne megfogalmazott messianisztikus küldetéstudat lesz az egyik legkarakteresebb jegye az önállósuló szlovenszkói magyar ifjúsági mozgalomnak. Változatos és kevésbé homogén értékrendet kanonizál a kortársak számára: humanizmust, demokráciát, szociális igazságosságot, végleges leszámolást a passzív elzárkózással és a mulatsírással.

¹⁷³ BALOGH Edgár: *A magyar ifjúsági mozgalmak Csehszlovákiában*. Erdélyi Helikon 1931. 9.

¹⁷⁴ BALOG Edgár: *Intelmek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 69-70.

A *Szent György Körrel* egy időben fellépő *Szentiváni Kúria* „új arcú magyarjai” (Győry Dezső) is a kisebbségi élet sorskérdéseit akarják az irodalom és a művészet rangjára emelni. A szlovenszkói második írónemzedék (Mécs László, Győry Dezső, Tamás Mihály, Szvatkó Pál) azzal próbál lendületet adni a szellemi életnek, hogy sarkítja az értékpreferenciákat, és egyszerre szeretné meghonosítani a csehszlovákiai magyar irodalomban a színvonalat és a kisebbségi felelősségtudatot. Szemléletükben az irodalomnak kellene felvállalnia a lélekformálás, az új magatartás és kisebbségi életforma kialakítását. Győry Dezső *Kisebbségi géniusz* című írásában éppen erről a küldetéstudatról vallott elképzelését fejt ki. Makkai Sándorhoz hasonlóan a kisebbségek fő feladatának tekinti, hogy az emberiség „univerzális kultúráját” teremtsen meg kisebbségi körülmények között „magyar szellemi átköltésben”.¹⁷⁵ Történelmietlen állításai ellenére Győry gondolatai visszhangra találnak az ifjúság körében. Nézeteit először a kassai *Renaissance Kultúregylet* ünnepi estjén fejt ki 1925 decemberében, azután pedig a *Magyar Vasárnapban*, majd 1927-ben programadó írásként közölte *A Mi Lapunk* című ifjúsági folyóiratban. Győry azt sugallja az ifjú kortársaknak, hogy a kisebbségi sors nemcsak törődésből, gondok sorozatából és folytonos lemondásból áll, hanem gazdagodás is, főleg a humánus gyarapodása, amely alkalmassá teheti a kisebbséget arra, hogy világhívatása legyen.

Erre a kanonikus színezetű kisebbségi programra először a fiatalság *Szent György Köre* reagál, és 1927-ben körlevélben buzdít az irodalom szeretetére. 1928-ban könyvjegyzéket állítanak össze, amelyet az újonnan körvonalazódó irodalmi kánon legelső listájaként is felfoghatunk. El kell időznünk ennél a jegyzéknél, ha nem kritikai „szaknévsorral” van is dolgunk, mert a már kanonizált magyarországi irodalmi művek mellé odahelyezi, és a kánonértékű művek rangjára emeli a csehszlovákiai magyar irodalom három szépirodalmi kiadványát is. A könyvjegyzék betűrendbe szedve közli a „kötelezőolvasmányt”: Ady Endre versei; Babits Mihály *Halálfiái*; Bartók Béla - Kodály Zoltán *Magyar népdalok*; Kassák Lajos *Egy ember élete*; Kosztolányi Dezső *Édes Anna*; Móricz Zsigmond *Hét krajcár, Sárarany, A fáklya, Uri muri*; Szabó Dezső *Az elsodort falu, Öl, Egyenes úton, Segítség*; Szekfű Gyula *Három nemzedék*. A névsor függelékeként szerepel Darkó István *Szakadék*; Győry Dezső *Új arcú magyarok*; Mécs László *Hajnali harangszó* című könyve. A kánonlista készítőjének meggyőződése, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom is bekerülhet az „új, európai rangú, gyökeresen magyar kultúrstandardba”, és így tudatosodhatnak a kisebbségi irodalom valós értékei. A válogatás felemás jellege, a szépirodalmi és a szakmunkák keveredése arra enged következtetni, hogy összeállítói nem tisztán esztétikai, hanem erkölcsi, nemzeti, lélektani stb. elveket is követtek. Főleg ezeknek az elveknek az ürügyén kerülhettek oda a jegyzék végére a szlovenszkói szerzők is.

Darkó István a két világháború közötti csehszlovákiai magyar próza népszerű művelője, aki elsőként foglalkozott a kisebbségbe került magyarság gondjaival. Realizmusával és valóság-hűségével leginkább ő érvényesítette a „szlovenszkóiság”-ot. A *Szakadék* című regénye 1928-ban jelent meg, és a háborúból kikerült, új körülmények közé sodródott nemzedék pályakezdéséről szól, miközben a nemzedéki gondok általános magyar sorsproblémává lépnek elő. Győry Dezső verseiben a szlovákiai magyar társadalom sorskérdéseit, a kisebbségi helyzet ellentmondásait veti fel. Közösségi költő tehát, és tollát a kollektív felelősségtudat vezeti. Az *Új arcú magyarok* című verseskötete 1927-ben jelenik meg Berlinben, és benne a *Kisebbségi géniuszban* megfogalmazott gondolatokat verseli meg. Ezeken az emberi tartalmat, életpaszta-
latot és reményt nyújtó verseken keresztül jut el a költő nemzedéke humanizmusához. Az újfajta kánonba történő besoroláskor az is segítette, hogy kötetét Móricz Zsigmond a *Nyugat*

¹⁷⁵ GYÖRY Dezső: *Kisebbségi géniusz*. A Mi Lapunk 1927. 1.

1928/1. számában a „kincstaláló boldogságával” üdvözli. Szabó Dezső is előszeretettel hivatkozik Győry veseire, néhányat el is szaval különböző rendezvényeken. Mécs László sajátos újhumanizmust képvisel, amelyben a küldetésjelleg, a szolgálat és az eszméltető hang a döntő. Keresztény vitalizmusa a gazdag, a sokszínű élet teljességét, az életközelséget hirdeti. A *Hajnali harangszó* című verskötete 1923-ban jelent meg Ungváron, és versei az emberszeretetre épülő megbékélésről szólnak. Sokatmondó, hogy a *Szentiváni Kúria* szerzőit sorozatosan támadó Fábry Zoltán mindhárójukat a „szlovenszkói értékirodalom”-ba sorolja, azok közé, akik mindvégig hűek maradtak a kisebbségi irodalom kollektív és minőségi eszményeihez. Végül a polgárjogot nyert egyetemes irodalmi mérce hatására a sablonok és a kisebbségi életproblémák kliséi helyett a harmincas években ismét feléledtek a már-már elfelejtett művészi és esztétikai igények. Egyértelművé vált a felismerés, hogy eszmei elvárások, erkölcsi imperatívuszok nem helyettesíthetik az esztétikumot. Nagyon lassan körvonalazódnak tehát a kánonalkotás feltételei a csehszlovákiai magyar irodalomban, amelyben értéket és mértéket továbbra is az emigráció és a budapesti *Nyugat* irodalma jelent.

Romániai német irodalom. Az első világháborút követően az erdélyi németek számára megkönnyítette a kisebbségi tudat kialakítását az, hogy több évszázados művelődéstörténeti hagyományra támaszkodhattak, és a történelmi értékek mellett viszonylag homogén értelmzői közösséggel és működő intézményhálózattal is rendelkeztek. A regionális hagyományokra épülő irodalmi tudat kanonizálódásának fórumai között egyaránt találunk 1918 előtti és utáni kezdeményezéseket. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül például Adolf Meschendörfer 1907 és 1914 között kéthetenként megjelenő *Die Karpathen* című folyóiratát, amely a kisebbségi irodalom prekanonikus korszakában vált a kritikai tapasztalatszerzés és az irodalmi értékhorizont kialakulásának fórumává. Szerepe valójában az 1918-at követő kanonikus korszakban értékelődött fel, ekkor vált fontossá és hasznosíthatóvá Meschendörfer szerkesztői és irodalomszervezői tapasztalata. A *Die Karpathen* közvetlenül hatott a fordulat utáni romániai német folyóiratokra és publicisztikai életre: a kiadók és az egykori munkatársak hasznosíthatták a folyóirat kultúrpolitikai tapasztalatait. Ehhez hozzájárult még az is, hogy Meschendörfer 1918 után újabb szépirodalmi alkotásokkal és eddig nem közölt irodalmi szövegekkel lépett a nyilvánosság elé. Fontos kritikai és irodalomtörténeti munkái heurisztikus értékűek voltak a formálódó irodalmi élet számára. Az ő kezdeményezésére kerül be a romániai német irodalmi kánon szabálygyűjteményébe a provincializmus és a dilettantizmus kategorikus elutasítása, és az irodalombírálatban az esztétikai kategóriák általános használata. Irodalom-szervező munkájában nem a regionális irodalomban hagyományos népnevelő-pedagógiai szándék vezérli, hanem művészi-esztétikai: következetesen az európai kultúrát tekinti viszonyítási pontnak. Ezzel a megemelt esztétikai mércével értékelte a helyi próbálkozásokat is, mindenek előtt eredetiséget kérve számon a kortársaktól. Meschendörfer szorgalmazta legelőször egy színvonalas folyóirat megteremtését az 1918 utáni romániai német irodalomban, amelyik képes lehet arra, hogy az íróársak esztétikai tájékozódását az európai fejlődési irány felé fordítsa. Az irodalom nem reked meg a regionalizmusban, és nem zárkózik be hosszabb időre a provincializmusba sem, ha van korszerű fóruma. Ehhez a programhoz híven a *Die Karpathen* egyaránt közöl erdélyi és bánáti szerzőktől, megelőlegezve az 1918 utáni egységesebb romániai német irodalmi tudatformát.

Az első világháborút követően a romániai német művelődésben még régióként jelennek meg új folyóiratok: Bukovinában a *Der Nerv* Alfred Maurüber kiadásában, a *Das Licht* J. Sch. Willner és Dagobert Runes szerkesztésében. Erdélyben a *Das Ziel* és a *Das Neue Ziel* Emil Honigberger főszerkesztésével, az *Ostland* Richard Csaki lapjaként, a *Frühling* Norbert von Hannenheim irányításával. Ennek a korszaknak legtovább élő fóruma a *Klingsor*, amely 1924 és 1930 között jelent meg Heinrich Zillich szerkesztésében. Ezek a publicisztikai újdonságok

a Nagyrománia területén élő német ajkú értelmiség szellemi szükségletét elégítették ki, segítettek önazonosságukat megfogalmazni az új körülmények között. A romániai német irodalomban az identitásváltásnak ugyanúgy kísérőjelensége a válságérzet, mint a többi kisebbségi irodalomban. Tanulságos a *Der Nerv* 1919-es évfolyamában kibontakozó vita a kisebbségi tudatról. Lotar Wurzer a harmadik számban közölt vitaindítójában kétségbe vonja a kisebbségi létforma tartósságát, sőt emberhez méltó voltát is. Nem jósol távlatot annak, hogy a romániai németiség hosszú időre be tudna rendezkedni a rá váró kisebbségi sorsba. A vitapartnerek a Svájcban élő rétorománokat említik ellenpéldaként, történelmükön keresztül szeretnék bebizonyítani Wurzernek és társainak, hogy idegen nemzettestben is megőrizhető az identitás. A vita végül konszenzussal, a kisebbségi sors legitimizálásával zárul: a vitatkozó felek az önazonosság zálogát a történetiségben gyökerező nemzeti kultúrában látják.

Az 1919 és 1920 között megjelenő *Das Ziel* (később *Das Neue Ziel*) a modernségnek lesz a fóruma, és a *Klingsor* egyik közvetlen előfutára. Emil Honigberger főszerkesztőnek sikerül maga köré gyűjtenie a megjelenése idején számot tevő romániai német avantgárd írástudókat (Alfred Margul Sperbert, Ernst Maria Flinkert, Heinrich Zillichet, Hermann Klösst, Erwin Neustädtert és másokat), valamint képzőművészt (Hans Mattis-Teutschot, F. A. Hartát, P. Gütersloht, H. Edert és társait). A folyóirat az „új művészet” fórumaként mutatkozik be, és expresszionista kiadványként általánosabb művészi elveket követ, régiók fölötti szemléletével a retrospektív történetiség és a kulturális örökségvállalás helyett a művészet jelenidejűségét és progresszív jellegét szorgalmazza. Ezzel az ars poeticával közel áll a Bukovinában megjelenő *Der Nerv* expresszionista folyóirathoz, sok közös munkatársuk is van, akik a nemzeti kisebbségre alig jellemző kísérleti irodalmat szeretnék meghonosítani a romániai német kultúrában.

A romániai német irodalom kanonizációs korszaka valójában a Brassóban megjelenő *Klingsor*al kezdődik el, ez a folyóirat lesz összegező és tisztázó fóruma azoknak az irodalmi törekvéseknek, amelyek 1918 táján jelentkeztek a művelődési életben. 1924-ben Brassóban *Klingsor-Agentur* néven művészeti szalon és koncertiroda nyílik Gust Ongyerth és Heinrich Zillich vezetésével. Az ügynökség nemcsak kiállításokat, koncerteket és színházi bemutatókat szervez, hanem saját kiadója is van, és még megalakulásának évében *Klingsor* címmel szép-irodalmi folyóiratot jelentetett meg. Horst Schuller Angel a folyóiratról készült monográfiájában több olyan forrást is megnevez, amelyből a kiadó a középkori legendás énekmondó, Klingsor nevét kölcsönözhetette.¹⁷⁶ Így az erdélyi Hermann Hienz 1909-ben Budapesten védi meg doktori értekezését a Klingsor-témából, benne számtalan forrásra hivatkozik, amely megemlíti a középkori német irodalom közismert mesterdalnokát. Meschendörfer folyóirata, a *Die Karpathen* a hazai közönség számára megírásával szinte egyidőben teszi hozzáférhetővé Hermann Hesse *Klingsors letzter Sommer* című elbeszélését. Otto Hauser 1922-ben epikus költeményt ad ki *Klingsor und Morgane* címmel, ugyancsak ebben az évben jelenteti meg Friedrich Schwack *Klingsor* című modern mese- és legendagyűjteményét. Ezek a kiadványok vonzó Klingsor-kultuszt teremtenek a romániai német irodalmi tudatban a húszas évek elején. Így a *Klingsor-Agentur* már nyitott és receptív befogadói közegre talált, amikor ezt a mitikus nevet adta induló folyóiratának. Szimbólumértékével érzelmi és művelődéstörténeti asszociációkat indíthatott el a romániai német olvasókban, akiknek egyéni és kollektív tapasztalati világában egyébként is elevenen élhetett Klingsor alakja, hiszen gyermekkorukban a családi hagyományból, később pedig az iskolában két XIX. századi kiadványból is megismerkedhettek a Klingsor-mítosssal: a Grimm testvérek 1918-ban adják ki *Deutsche Sagen* című

¹⁷⁶ SCHULLER ANGEL, Horst: *Kontakt und Wirkung. Klingsor*. Kriterion, 1994. 28 - 31.

legendagyűjteményüket, Friedrich Müller pedig 1857-ben *Siebenbürgische Sagen* címmel jelentett meg hasonló erdélyi gyűjteményt. Mindkettő több kiadást is megért és általánosan ismert volt a német nyelvterületen. A legenda szerint Klingsor varázssípjával csalja el a németországi Hameln gyermekeit, és titkos utakon Erdélybe vezeti őket még a XIII. században. Követői nem tudnak ellenállni hangszere varázserejének, és öntudatlanul engedelmeskednek neki. Ezzel a felélesztett mítosszal azonosulnak a húszas évek expresszionistái is, művészetükkel közös vonásokat fedeznek fel benne, a belső megújulás és a belső erő szimbólumának tekintik.

A folyóirat programjára az első számban közzé tett *Felhívás*ból következtethetünk, amely egy korábbi kánon tagadásaként is értelmezhető: a polgári életfilozófiából való kiábrándulás, az idősebb nemzedék iránt érzett ellenszenv érzelmi kitöréseket és vádaskodásokat vált ki az új nemzedékből, illetve ezt a nézetet vállaló szerkesztőkből. A programadó szövegből kiderül továbbá, hogy a generációk közötti szakadékért a világháború a legnagyobb felelős, megmentette az újabb nemzedéket annak a hagyománynak a felvállalásától, amelyben már túl messze távolodott el egymástól az eszmény és a valóság. Megszabadította a fiatal generációt attól az életformától, amely mitikus, történelmietlen közegben próbált meg fennmaradni. A *Felhívás* külön is részletezi a megbélyegzetté vált értékkategóriákat: a polgári eszményeket, az elértéktelenedett szavakat, a túlzott racionalitást, a hazugságot, a butaságot, a felelőtlenséget és az öncélú tudást. Ezeknek a lélektani, erkölcsi, szociális és intellektuális értékelemeknek az egyszeri áttekintéséből is kiderülhet számunkra a folyóirat szemléletének ellentmondásos jellege. A túlhaladott polgári értékek vehemens kritikája mellett, illetve ezekkel az értékekkel egybemosva a racionális elemeket is szkeptikusan vagy negatívan ítélik meg, valójában azt kell hinnünk, hogy a *Felhívás* szerzőjének alapállása az összes értékek leértékelése. A metaforákkal tarkított szövegbe inkább a lélektani kategóriák értékelődnek fel, viszont a semmisnek nyilvánított polgári értékek mellett ezek a pozitív ellentétpárok is hasznavehetetlennek tűnnek, megmaradnak a megérzés, a jelképszerűség, a ki nem fejtett gondolatok és a megmagyarázhatatlan sejtések szintjén. Mindegyik közül az elkötelezettség tűnik a legvilágosabb szándéknak, annak a hangoztatása, hogy kisebbségi körülmények között arra kell összpontosítani, amit egy nemzeti közösség kifejezni és megvalósítani képes. Ha tágabb összefüggéseket keresünk, akkor a *Felhívás*ban annak a polemikus ellenszegülésnek az utóhangjaira ismerhetünk, amellyel Friedrich Nietzsche a századvégen a polgári pozitívizmust támadta, és ezzel a gesztusával modelljévé vált az expresszionizmusnak is. A főszerkesztő Heinrich Zillich, a *Felhívás* megfogalmazójának polemikus alapállása, és érzelmi impulzusai a szöveg stílusában mutatható ki leginkább, valamint vonzódásában a kemény, határozott gesztusokhoz és cselekedetekhez. Szövegének kulcsfogalmai: sürgetés, lángolás, utasítás, vagdalózás, ostorozás, lendület.

Bár a *Klingsor* alcíme *Siebenbürgische Zeitschrift* (Erdélyi Folyóirat), feltűnő, hogy sem a beköszöntőben, sem másutt nem szerepel az értelmezése. Mi viszont a kortárs folyóiratokkal közös paradigmásorba állítva kísérletet tehetünk egy valószínű alcím-értelmezésre. Meschen-dörfer *Die Karpathen*je „az élet és a kultúra kéthetenkénti kiadványának” nevezte önmagát, az *Ostland* „a keleti németek művelődésének havilapjaként”, a *Das Neue Ziel* pedig a „kultúra, a művészet és a kritika” fórumaként jelenik meg. Ebben a kontextusban program-értékűnek tekinthetjük tehát a *Klingsor* „erdélyiségét”, olyan értékekkel telített fogalomnak, amely nem csupán földrajzi térséget jelöl, hanem jól meghatározható, pozitívan értékelhető szellemi létformát. Hipotézisünket nem csorbíthatja az a tény, hogy ezt a fogalommódosulást külső, politikai változások idézték elő, azaz a németek lakta erdélyi régióknak Romániával való egyesülése tudatbeli módosulást eredményezett. Ezt az újfajta helyzettudatot és a belőle fakadó öneszmélést ismerte fel, és kísérelte megfogalmazni a *Klingsor*. Az erdélyiség

vállalása nem egyszerű apologetikus elgondolásból történt, hanem önkritikus elemzések és megnyilvánulások eredményeként. A folyóirat a kanonizáció első éveiben a transzilvanizmus segítségével próbálja megfogalmazni önállóságát és bebizonyítani létjogosultságát az erdélyi szász kurzussal szemben, amely a regionalizmus kánonját szorgalmazza az új történelmi körülmények között is. Eddigi feltételezéseinken túl az alcím olyan tágabb referenciális alapot is sejtet, amely nem csupán az esztétikai törekvéseket, hanem az egész szellemi életet is magában foglalja. Enciklopedikus jellege miatt a folyóirat valóban nyitott volt minden szellemi törekvés felé, és a lehető legtágabban értelmezte az erdélyiséget. Azonban az alcím programszerű kifejtésének hiánya bizonyos félreértéseket is szülhetett. Néhányan erdélyiségen a témaválasztás behatároltságát, tematikus korlátozottságát értették, és ellentmondást véltek felfedezni az alcím és a *Felhívás* szellemisége között. Így van ezzel Adolf Schullerus is, aki így összegezi a *Klingsor* első hat füzetéből szerzett szakolvasói tapasztalatait: „Az alcím arra enged bennünket következtetni, hogy a folyóirat az erdélyi talajról kíván az emberiség magaslatára emelkedni. Már a *Felhívás* programadó sorai a helyzettudat helyett az általános korhangulatot fogalmazzák meg, kitekintést a nyomasztónak talált szellemi és erkölcsi kötöttségből.”¹⁷⁷ Adolf Meschendörfer szintén hasonló gondolatokat fogalmaz meg, legfőbb ellenvetése az, hogy Heinrich Zillich folyóirata nem tartja be az alcímben vállaltakat: „Számunkra, erdélyi szászok számára fényűző dolog lenne egy olyan folyóirat, amely csak másodrendű kérdésként kezeli az erdélyiséggel járó feladatokat, még ha értékes közleményekkel állna is elő.”¹⁷⁸ Vannak kritikusok, akik viszont a folyóirat alcímének leszűkítő jegyeit kifogásolják, elsősorban azért, mert történelmileg nem eléggé motivált regionalitást sugall, és nem tisztázza elég meggyőzően a romániai német kisebbségi csoportok megváltozott státusát. Karl Kurt Klein például azért helyteleníti ezt a „behatároló” álláspontot, mert annyira sem támogatja a romániai németek régiók fölötti status quoját, mint annak idején Meschendörfer *Die Karpathen* című folyóirata.¹⁷⁹ Végül is ezek a kritikák nem befolyásolták a folyóirat irodalompolitikáját, bebizonyította a gyakorlatban, hogy az ország minden részéből (Erdélyből, Bukovinából, az Ókirályságból, a Bánátból) és nemzetiségéből (német, román, magyar, zsidó) származó szerzők előtt nyitva áll, és ebből a szempontból is elkötelezettje volt a transzilván eszmeiségnek.

A munkatársak a folyóirat megjelenésének első tíz évében (1924-1934) komolyan veszik azt a lehetőséget, hogy ellenkánont dolgozzanak ki a megörökölt szász kurzussal szemben, és olyan írásokkal jelentkeznek, amelyek a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*ban vagy a *Kronstädter Zeitung*ban tartalmuk, terjedelmük és kánonorientáltságuk miatt nem jelenhettek meg. Ekkor a *Klingsor* beállítottsága még nem volt ideológiai jellegű, hanem inkább erkölcsi, és a különféle irányzatok közös fórumaként megfelelt az általános konszenzuson alapuló elvárásoknak, még 1924-ben, az induláskor fogalmazták meg a folyóirat feladatait a kulturális élet egysége felől. Nem lehetett például kizárólag az ifjú nemzedék avantgárd fóruma, mert transzilván jellege kizárta a történetiségtől elrugaszkodó véleménycserék lehetőségét. Újításra törekvő aktivizmus viszont a Meschendörfer és a Richard Csaki által képviselt konzervatívabb esztétizáló nemzedéket ellensúlyozta. A korszak törekvéseinek kaleidoszkopikus felkarolása és a felvállalt ideológiai-esztétikai pluralizmus mellett a folyóirat első tíz évére jellemző még a lázadó magatartás, a kifinomult vitakészség, a kisebbségi körülmények között jelentkező

¹⁷⁷ SCHULLERUS, Adolf: *Klingsor. 1. Jg. (1924), Nr. 1-6*. Korrespondentenblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1924. Nr. 7-10.

¹⁷⁸ MESCHENDÖRFER, Adolf: *Bemerkungen zu Heinrich Zillichs Entwicklung*. Idézi: Schuller Angel, Horst: *I. m.* 39.

¹⁷⁹ KLEIN, Karl Kurt: *Neues Leben*. Kronstädter Zeitung 1930. Nr. 90 / 27.

sajátos feladatok vállalása. Jellemző a folyóirat fogadtatására, hogy éppen ezekben az években gyarapodik a munkatársak száma, a német szerzőkön kívül román és erdélyi magyar írók is közölnek benne.

Az 1934-es esztendő gyökeres változást hoz a *Klingsor* ideológiai és esztétikai arculatában: több munkatársa is szimpatizál a németországi politikai változásokkal, és ez a folyóirat irodalmpolitikájának a radikalizálódásához vezet. Jobboldali, főleg nemzeti szocialista hatások miatt a nyílt véleménynyilvánítási gyakorlatot patetikus kinyilatkoztatások váltják fel, amelyek már nem tűnnek ellenvéleményt. Jóllehet több teret biztosítottak az erdélyi német irodalomnak, és bővült a könyvismertető rovat is, de rasszista megfontolásokból az eddigi bukovinai zsidó munkatársak (Alfred Margul-Sperber, Moses Rosenkranz, Izak Manger és Rose Ausländer) nem kaptak többé közlési lehetőséget. A Harmadik Birodalom eseményei (a Porosz Költőakadémia átszervezése, könyvégetések és az új birodalmi kultúrtörvény) és a romániai művelődési élet lassú fasizálódása újabb lendületet adnak a fajelmélet terjedésének. Emiatt a folyóirat második korszakában megfogyatkozik a munkatársi gárda. Ennek az ideológiai profilváltásnak egyenes következménye, hogy a folyóiratból eltűnnek a viták, tompul az irodalom kritikai éle, és a heterogén értékskála helyét egy restauratív irodalomfelfogás veszi át. Tíz év ellenzékiesség után a *Klingsor* is bekebelezi tehát a hivatalos ideológia, eltűnik az irodalmi tudat alakításában áldásos fermentáló funkciója. Annak ellenére is így értékelhetjük, hogy ellentmondás mutatkozott a folyóirat programja és a szerzők személyisége, illetve irodalomkonceptiója között. Az 1934-es szemléletváltást követően a konszenzusra való törekvést és a demokratikusabb alapállást felváltja a kizárólagosság elve, és a politikai meg az esztétikai kifejezésformák élesen kerülnek szembe egymással.

Története utolsó fél évtizedének fasisztoid vonásai ellenére a *Klingsornak* fontos szerepe volt a romániai német irodalmi kánon alakításában, közös fóruma volt az irodalmi tudat formálásának. Általánosan elfogadott erénye, az a felismerése, hogy a romániai német irodalom tudata és jellege történelmileg meghatározott, és hogy nem hagyhatók figyelmen kívül az irodalmat létrehozó külső és belső tényezők: egzisztenciális kötődés a tájhoz és a benne lakó emberekhez, ragaszkodás a kultúrát és az önazonosságot jelképező anyanyelvhez, ezekkel egyidőben vonzódás az endogén kulturális és irodalmi tapasztalati világhoz. Horst Anger ankétja a folyóirat hetedik évfolyamában arra enged következtetni, hogy a munkatársak is felismerték a *Klingsor* kánonalakító szerepét. A mindenkire intezett körkérdés a romániai német irodalmi tudat genezisééről és jellegéről kéri ki a munkatársak véleményét. Bernhard Capesius ennek az irodalomnak a kettős jellegét emeli ki: egyrészt saját népcsoportjához és annak kultúrájához való kötődését, másrészt elkötelezettségét az egyetemes erkölcsi és esztétikai értékek iránt. Richard Csaki az irodalom kettősségtudatának forrását az eltérő értelmezői közösségekből vezeti le: teljesen mások a hazai elvárások, mint a németországi olvasóké, és aki az össznémet elismertségre vágyódik, annak a hazaiaktól eltérő elvárás-horizontokhoz kell igazodnia. Csaki viszont a romániai német irodalmi tudat egyetemességre való törekvéseként tartja számon azt a gesztust, amellyel az együtt élő népek kultúrájához közeledik. Harald Krasser szintén kettős arculatú irodalomnak tartja a romániai németet, bár elszigetelt, provinciális fejlődésre van ítélve, de egyidejűleg alkotó tagja vagy éppen visszhangja az össznémet irodalomnak. Az ankét résztvevői elvetik irodalmuk irányzatok szerinti megítélését, ehhez túl eklektikusnak tartják, mivel egyszerre található meg benne a Heimatdichtung, a nyelvjárás-irodalom, a szimbolizmus, az újklasszicizmus, az újromantika, a szórakoztató irodalom, a stilizált naturalizmus, de nem mentes az expresszionista és általában az avantgárd hatásoktól sem. Tehát vannak ennek az irodalomnak is szinkronkísérletei az össznémet és a világirodalommal való lépéstartáshoz.

Következtetések

A húszas és a harmincas évek kánonalkotási törekvései fontos szerepet játszottak a tanulmányozott nemzeti közösségek önazonosságának, tekintélyének és önmagáról formált lépének megteremtésében. Ez a kánonbeli kép eléggé összetett: egyértelműen tartalmaz romantikus és nemzeti vonásokat, valamint újíto törekvéseket. Nem véletlenül, hiszen az egykori prototípus, a XIX. századi romantikus kánon emelte a nemzeti közösségeket hiteles rangra, és tette meg az irodalmi kánont az önigazolás eszközének. Ebben az összefüggésben beszél Szegedy-Maszák Mihály is az „önszabályozó nemzeti kultúra” fogalmáról. Valójában erre az ideális modellre vágynak a kisebbségi irodalmak kánonalkotói is, és ezt a vágyat fogalmazza meg Makkai Sándor Erdély szellemi állapotáról készült összefoglalójában: „Az erdélyi magyarságnak csak egy nagy hiányossága van (...), nincs kialakult, határozott, uralkodó eszménye önmagáról... Nincs elég *fenséges*, elég *teremtő* erejű *életideálja*.”¹⁸⁰ Bármiilyen sok hasonlóság is van a romantikus nemzeti és a XX. századi kisebbségi kánon között, mégis lényeges különbséget figyelhetünk meg az értékekhez való viszonyulásban. A XIX. században a nagy eszmei és művészeti irányzatok igyekeztek aláásni a korábbi kánonokat, és kétségbe vonni az értelmezéseket. A romantika kánonja például az individuum, a sajátosság, a viszonylagosság és az érzelmek nevében ostromolta a klasszicizmus értékrendjét. A kisebbségi irodalmak hagyományörző károntípust alakítanak ki, és a közösséget állítják az értékhierarchia csúcsára, nem az individuumot. További sajátosságuk, hogy intenzívebben, egy-két évtized alatt kell átélniük azt az intézményesülési folyamatot, amelyet a nemzeti irodalom korábban egy egész évszázad alatt valósított meg.

A vizsgálódásaim tárgyául választott kisebbségi irodalmak megerősítik a szakirodalomnak azt a tételét, miszerint nem létezhet közösség kánon nélkül. Ez a szemlélet egy befogadók és alkotók fölötti eszmény-entitást sugall, olyan kollektív esztétikai szerveződést, amelyhez igazodnia kell minden kisebbségi alkotónak. Közösségi értékeket szeretnének legitimizálni, és olyan értékörzésre rendezkednek be, amely egyébként is eleve létező kánont feltételez, de ehhez meg kell teremteniük a hiányzó intézményeket, és nem kevés gonddal jár a befogadói és az értelmezői közösség formálódása sem. Ezért építkeznek a kisebbségi irodalmi kánonok az irodalomtörténet klasszikus kánonmodelljei szerint, és lesznek ugyanazok a tartópillérei: értelmezői közösség, kollektív esztétikai értékrend, intézmények, nyelv és történelmi múlt. Végül a harmincas években dől el, hogy a szelektív irodalmi tudat kanonizálja-e vagy sem azokat az értékeket és normákat, amelyeket az alakuló kánonok az előző évtizedben számba vesznek. Az idevágó szakirodalom szerint csak azok az értékek tekinthetők kanonizáltaknak, amelyeket egy irodalmi kultúra hangadó körei legitimizálnak, valamint azokat az alkotókat, akiknek főbb műveit a közönség megőrzi. Csak ezen az úton válhatnak egy történelmi közösség emlékeztetőjének részévé. Másfelől nem kanonizáltak azok a normák és szövegek, amelyeket ezek a körök elutasítanak, és azok az alkotók, akiket a közönség az évek során elfelejt.¹⁸¹ A kisebbségi irodalmak esetében a harmincas évek értelmezői közössége részben legitimizálja az irodalom húszas években szentesített status quoját, részben ellenkánont fogalmaz meg, felismerve azt, hogy az erkölcs- és közösségközpontú kánon esztétikai és ideológiai tilalomfát állíthat alkotó és befogadó elé, emiatt az elkötelezettség helyett többen is az önazonosságot és a szabadság autonómiáját szorgalmazzák.

¹⁸⁰ MAKKAI Sándor: *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*. In: „Írd meg, amiket láttál”. Minerva R. T. Kiadása, Cluj - Kolozsvár, 1923.

¹⁸¹ Vö. EVEN-ZOHAR, Itamar: *A többrendszerszerűség elmélete*. Helikon 1995. 4.

A világirodalom klasszikussá vált nagy kánonjai úgy lettek az esztétikai ítélkezés és a művészi alkotás irányadó mércéi, hogy kortól és helytől függetlenül normákat fogalmaztak meg a lehető legtisztább alakban. Ezzel szemben a kisebbségi irodalmi kánonok helyhez, időhöz és népcsoporthoz kötöttek, módosítják, és a sajátos körülményekhez adaptálják az általános érvényű elveket és normákat. Emiatt ez a károntípus nem tekinthető az irodalomtörténet sorsszerű véletlenjének, hanem inkább az irodalmi tudat kreatív világkép- és szabályteremtő ereje beteljesülésének. A megvizsgált kisebbségi irodalmi kánonok nem mentesek az ellentmondásoktól sem: törekszenek ugyan a normativitásra, az értékvonatkoztatottságra és az általános érvényűsége, de a kisebbségi lét konkrét feladatokból eredő pragmatizmus igényli a kánon eszközként való felhasználását is. A kisebbségi irodalmi kánonoknak egyszerre kell tehát felvállalniuk azt, ami van, és aminek lennie kell, erre vezethető vissza konstruktív jellegük is. Ebben a felismerésünkben erősít meg bennünket Nagy György, aki szerint a transzilvanizmus fejtegető fogalmi összetevőit, illetve ideologizációs rétegét elsősorban a kánonalkotók bizonyosságigénye s közügyi törekvéseik társadalmi elfogadtatására, nézeteik hathatós kifejtésére irányuló igyekezete hozta létre.¹⁸²

A kánonok létrejöttében ugyancsak szerepük volt azoknak az irodalmi küzdelmeknek és publicisztikai csatározásoknak is, amelyeket ezek ellen a kánonok ellen indítottak. A kánonalkotók azzal feleltek a támadásra, hogy megpróbálták elméletileg és ideológiailag alátámasztani az érveléseiket. Legtöbbjük azért volt sebezhető, mert nem használt világosan körülhatárolható fogalmakat, és nem érvelt kellő logikai fegyelemmel. Nagy György elemzéséből kitűnik, hogy több tényező is gátolta az elméletalkotó törekvéseit az 1920-as években: a nemzetiségi kultúra öröklött torz szerkezete és a kisebbségi irodalom belső feszültsége, a trianoni döntés racionális feldolgozásának roppant nehézsége és a közéleti rögtönzések szakadatlan kényszere, a szellemi helytállás és a politikai szervezkedés színtereinek elválása.¹⁸³ De ellene szegültek az elméletalkotásnak az egyes kisebbségi kánonok belső sajátosságai is: nehezen lehetett fogalmi nyelvre lefordítani azt, ami csak részben volt fogalmi természetű. Az egyes kisebbségek eltérő időpontban (az erdélyi magyarság a húszas, az erdélyi németek, a vajdasági és a csehszlovákiai magyarok a harmincas években) ismerik fel, hogy az irodalmi kánon számukra a kulturális koherenciát is jelenti. Találó lehet a törekvés szellemiségére, hogy a kánonmetafora az építészetből került át az irodalomba. Egyrészt feltételezi a világ rekonstruálhatóságát, és benne az ember önnön valóságának, kultúrájának és egyéniségének építészeként jelenik meg. Másrészt végérvényességet és erőt tulajdonít azoknak az alapelveknek, amelyekhez a létrehozott konstrukciónak igazodnia kell, hogy a „ház” megállhasson. A nemzeti kisebbségeknek a húszas években erre az ideális konstrukciós modellre van szükségük, különösen azért, mert kánonjuk irodalmi fogantatású, bár ennek következményei vannak: elméleti-fogalmi lazaság, líraiság és reflexivitás, történelmi adottságok és a jövőt illető remények, történelmi követelmények és a jelen lehetőségei közötti ide-oda ingázás. Ezekben a jellemzőkben a kisebbségi kánonoknak egyik legfontosabb szerkezeti sajátossága ragadható meg, ugyanakkor eltérése a tárgyiasabb esztétikai képződményektől vagy a szisztematikusan felépített legitimációs tanoktól.

¹⁸² NAGY György: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Komp-Press Kiadó-Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999. 10.

¹⁸³ U.o.

Könyvészet

- ASSMANN, Aleida-ASSMANN, Jan (Red.), 1987, *Kanon und Zensur*. München.
- ASSMANN, Jan, 1999, *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- BABITS Mihály, [é.n.] *Könyvről-könyvre*. In: Uő. *Írás és olvasás*. Tanulmányok 2. kiadás. Az Athenaeum Kiadása, Budapest.
- 1928 *Az írástudók árulása*. Nyugat
- 1941 *Írók két háború között*. Nyugat
- BÁNYAI János 1995 *Remény és hulladék*. Alföld 2.
- 1996, *Kisebbségi magyaróra*. Tanulmányok, kritikák. Forum Könyvkiadó. Újvidék
- BÉLÁDI Miklós, 1982, *Kisebbségi irodalom - nemzetiségi irodalom*. In: *A magyar irodalom története*. 1945-1975. IV. *A határon túli magyar irodalom*. (Szerk. Béládi Miklós). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERTHA Zoltán, 1994, a *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*. In: Uő. *Gond és mű*. Széphalom Könyvműhely.
- 1994, b *Hazatérő szavak*. Korunk 8.
- BLOOM, Harold, 1990, *The Theorie of the Aesthetic*. Black Well, Cambridge.
1998. *Canonul occidental*. Editura Univers. București.
- BURKE, Kenneth, 1997, *A négy alapvető trópus*. Helikon 45-46.
- CAPESIUS, Bernhard 1931 *Die siebenbürgisch-sächsische Dichtung*. Deutsches Kalender für Rumänien. Verlag Bukarester Tageblatt
- CORBEA, Andrei, 1998, *Paul Celan și „meridianul” său*. Polirom. Iași.
- CSEJKA, Gerhardt, 1971, *Eigenständigkeit als Realität und Chance*. Neuer Weg 23 (1971), Nr. 6801 vom 20. 3.
- 1991 *Der Weg zu den Rändern, der Weg der Minderheitenliteratur zur sich selbst. Siebenbürgisch-sächsische Vergangenheit und rumäniendeutsche Gegenwartsliteratur*. Neue Literatur 228-244.
- 1993 *Wenn sich der Rand nach der Mitte verzehrt*. Neue Literatur 3.
- CS. GYÍMESI Éva, 1993, *Gyöngy és homok*. In: Uő. *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Könyvkiadó. Budapest.
- 1998, *A másként gondolkodó Makkai*. In: Uő. *Colloquium Transylvanicum*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely
- CS. SZABÓ László, 1937, *Műfaj és nemzedék*. In: Uő. *Levelek a száműzetésből*. Budapest
- DELEUZE, Giles-GUATTARI, Félix, 1970, *Kafka. Für eine kleine Literatur*. Frankfurt am Main.
- ELEK Tibor, 1994, „Költészet és valóság” avagy a „képzelet szertartásai”. In: Uő. *Szabadság-szerelem*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

- EVEN - ZOHAR, Itamar, 1995, *A többrendszerszerűség elmélete*. Helikon 4.
- FABRY Zoltán, 1927, *Író és irodalom Szlovénzskón*. Kassai Napló jan. 9.
- FARKAS Zsolt, 1998, *Kánonvita és kánonháború az Amerikai Egyesült Államokban*. In: Uő. *Most akkor*. Filum kiadó, Budapest.
- FÉJA Géza, 1936, *Szlovénzskói magyar kultúra és kultúrmunka*. Magyar Írás
- FÓNOD Zoltán, 1993, *Üzenet*. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918-1945. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GOLTSCHIN, Dietmar-SCHWOB, Anton (Hrsg.), 1990, *Die Bukowina*. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. Tübingen, Francke Verlag, 1990.
- GÖRÖMBEI András, 1990, *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban*. Látó 11.
- 1993 *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- 1996, *A szavak értelme*. Püski, Budapest.
- 2000, *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen.
- GRUNEWALD, Eckhard - SIENERTH, Stefan (Hrsg.), 1997, *Deutsche Literatur in östlichen und südöstlichen Europa*, München.
- GUMBRECHT, Hans Ulrich, 1987, *Phoenix aus der Asche*. In: *Kanon und Zensur*. Red. Assmann, Aleida-Assmann, Jan, München
- HANSÁGI Ágnes, 1995, „Jelen-lét-mód”? (*A klasszikus mű a hagyomány történetében*). Literatura
- HERMSDORF, Klaus, 1997, „*Aussendeutsche Literatur*” als Regionalliteratur. In: *Deutsche Regionalliteraturen in Rumänien. 1918-1944*. Herausgegeben von Peter Motzan und Stefan Sienerth. Südostdeutsches Kulturwerk, München. 9-20.
- JANCsó Elemér, 1935, *Erdély irodalmi élete*. Nyugat április.
- JUMUGA, Margareta-FASSEL, Horst (Hrsg.), 1983, *Deutsche Sprache und Kultur in der Nordmoldau*. Iassy Universität.
- KÁLMÁN C. György, 1996, *Mi a baj az értelmezői közösségekkel?* Literatura 3.
- 1998, *Te rongyos (elm)élet!* Balassi Kiadó, Budapest.
- KÁNTOR Lajos, 1984, *Vallani és vállalni*. Egy irodalmi vita és környéke (1929 - 1930). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KLEIN, Karl Kurt, 1979, *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*. Neu Herausgegeben mit einer Bibliographie (1945-1978) von Alexander Ritter. Hildesheim, New York
- KOSZTOLÁNYI Dezső, 1920, *Végvári versei*. Nyugat
- KOVÁCS Sándor s.k., [é.n], *Irodalom - rendszer és ideológia*. In: DEKONFERENCIA I. Szeged.
- KULCSÁR SZABÓ Zoltán, 1996a, *A „korszak” retorikája. A korszak és a századforduló mint értelmezési strégia*. Literatura 2.
- 1996b, *Irodalom történet(i) kánonok*. In: *Szövegek között*. Szerk. Bocsor, Fried, Hódosy, Müllner. Szeged

- KUNCZ Aladár, 1928, *Tíz év. Erdélyi Helikon*
- 1973, *Erdély az én hazám*. In: Uő. *Tanulmányok, kritikák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 246-251.
- LANG, Franz (Hrsg.), 1961, *Buchenland. 150 Jahre Deutschtum in der Bukowina*. München.
- LÁNG Gusztáv, 1996, *A lázadás közjátéka*. Dsida-tanulmányok. Savaria University Press, Szombathely.
- 1998, *Kivándorló irodalom*. Kísérletek. Kom-Press-Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- 1999, *Nyelvi Trianon*. Új Kéve, febr.-márc.
- 2000, *Dsida Jenő költészete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár.
- LÁSZLÓ Dezső, 1997, *Az erdélyi szellem*. In: Uő. *A kisebbségi lét ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok. 1929-1940. Kolozsvár. 72 - 76.
- MAKKAI Sándor, 1923, *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*. In: Uő. „Írd meg, amiket láttál”. Minerva RT Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 171-178.
- 1929, *Közönség és irodalom*. In: Uő. *A mi utunk*. Az Ifjú Erdély Kiadása, Cluj-Kolozsvár.
- 1932, *Erdélyi szemmel*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár.
- [é.n], *Egyedül*. Tanulmányok. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár.
- 1998, *Magunk revíziója*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- MARGUL-SPERBER, Alfred, 1928, *Entwurf eines Grundrisses des deutschen Schrifttums in der Bukowina*. Czernowitzer Morgenblatt. Aug.
- MARKEL, Michael, 1992, *A kisebbségi irodalom identitásválsága* (ford. Végh Balázs). Látó 8.
- 1997 *Adolf Meschendörfers Siebenbürgische Elegie*. Bausteine zu einer Rezeptionsgeschichte. In: *Deutsche Regionalliteraturen in Rumänien. 1918-1944*. Herausgegeben von Peter Motzan und Stefan Sienerth. Südostdeutsches Kulturwerk München, 117-222.
- MEZEY László Miklós, 1999, *Szlovenszkói Helikon. Egy nemzedék és egy irodalom születése* (Tanulmányok). Hungarovox Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR Gábor Tamás, 1995, *Hatástörténeti javaslat Bornemisza Péter Elektrájának ezredvégi (újra)értelmezésére*. Literatura 3.
- MOTZAN, Peter, 1975, *Überlegungen zu einer Geschichte der rumäniendeutschen Lyrik nach 1945*. Neue Literatur 73-86.
- 1980, *Die rumäniendeutsche Lyrik nach 1945*. Dacia Verlag, Cluj-Napoca.
- 1997, *Die Szenerien des Randes. Region, Insel, Minderheit*. Die deutsche(n) Literatur(en) in Rumänien nach 1918 - ein kompilatorisches Beschreibungsmodell. In: Grunewald-Sienerth (Hrsg.): *Deutsche Literatur in östlichen und südöstlichen Europa*. München, 73 -120.
- MOTZAN, Peter-SIENERTH, Stefan (Hrsg.), 1997, *Deutsche Regionalliteraturen in Rumänien. 1918-1944*. Südostdeutsches Kulturwerk, München.
- NAGL, Johann Willibald-ZEIDLER, Jakob-CASTLE, Eduard (Hrsg.), 1963, *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Wien.

- NAGY György, 1990, *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kom-Press Kiadó-Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- POMOGÁTS Béla, 1989, *Kisebbség és humánium*. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból. Tankönyvkiadó, Budapest.
- [é.n], *A romániai magyar irodalom*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest.
- 1995, *A többarcú magyar irodalom*. Alföld 2.
- 2001, *Kuncz Aladár*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár-Bukarest.
- RITTER, Alexander, 2001, *Deutsche Minderheitenliteraturen*. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München.
- SCHÖPFLIN Aladár, 1929, *Szűzmáriás királyfi*. Tamási Áron regénye. Nyugat.
- SCHULLER ANGEL, Horst, 1994, *Kontakt und Wirkung*. Kriterion, Bukarest.
- SCHWOB, Anton-TEUTSCH, Brigitte (Hrsg.), 1993, *Die siebenbürgische deutsche Literatur als Beispiel einer Regionalliteratur*. Köln, Weimar, Wien.
- SCHWOB, Anton (Hrsg.), 1992, *Deutsche Literatur Ostmittel-und Südosteuropas von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute*. Südostdeutsches Kulturwerk, München.
- STIEHLER, Heinrich, 1974, *Deutschsprachige Dichtung Rumäniens zwischen Utopie und Idylle*. Akzente 21-52.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 1993, *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata*. Literatura 3.
- 1995a, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a poszmodern korban*. In: Uő.: „Minta a szényegen”. Budapest, 76-89.
- 1995b, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*. In: Uő.: „Minta a szényegen”. Budapest, 90-118.
- 1998, *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- 1999, *A szövegek ártatlansága. A (nemzeti) kánon és a modernség emlékezete*. Alföld 12.
- SZELI István, 1993, *A peremkultúra élettana*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- SZENTELEKY Kornél, 1927, *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról*. Bács-megyei Napló jan. 30.
- SZIGETI Lajos Sándor, 1996, *Evangelium és esztétikum*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- SZIKLAY Ferenc, 1930, *Kisebbségi irodalom vagy kisebbségek irodalma*. Erdélyi Helikon.
- SZIRÁK Péter, 2000, *A regionalitás és a poszmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. In: *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen* (Szerk. Görömbei András), Debrecen.
- SZIRMAI Károly, 1929, *Írók és irodalom Szlovénkón*. Kassai Napló jan. 9.
- UTASI Csaba, 1984, *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- VAJDA Gábor [é.n], *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig*. Bereményi Kiadó, Budapest.
- VÉGH Balázs, 1993, *A kisebbségi irodalom ma*. Erdélyi Múzeum 1-2.
- 2000, *Az erdélyi magyar irodalom a húszas években*. Hítel 1.

VERESS András, 1992, *Irodalomértelmezés és értékorientáció*. In: *A strukturalizmus után*. (Szerk. Szili József), Akadémiai Kiadó, Budapest, 289 - 320.

1993, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*. Beszélő.

WAGNER, Rudolf, 1961, *Deutsches Kulturleben in der Bukowina*. Wien.

ZSÉLYI Ferenc, 1992, *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*. Pompeji 4.

Procesul de canonizare în literatura minorităților naționale

(Rezumat)

În lucrarea de doctorat urmăresc procesele de canonizare ale literaturii maghiare din Transilvania, Serbia, Cehoslovacia și ale literaturii germane din Bucovina și Transilvania, în deceniile doi și trei ale secolului 20. Principiile și metodele istoriei literare sunt “înbunătățite” cu teoria canonului literar, luată din literatura de specialitate nord-americană. Din această confruntare reiese că nu toate minoritățile naționale amintite sunt capabile să creeze un canon literar în sensul clasic al termenului, de aceea în aplicarea teoriei mă simt nevoit să apelez la compromisuri. Singura excepție este literatura maghiară din Transilvania care, în perioada cercetată, a elaborat un canon literar complex și dispune de un sistem de valori, de un public literar și de instituțiile necesare. Celelalte literaturi se află încă într-o fază precanonică, sau au un canon parțial, și sunt preocupate mai degrabă de anumite aspecte ale lui. Ele nu dispun de rezervele intelectuale necesare pentru formarea unui canon cuprinzător, potențialul lor este consumat de către o situație politică încă neîntâlnită: statutul de minoritate națională. Această perspectivă nu creează un climat favorabil elaborării unei ideologii de vastă orientare asemănătoare transilvanismului.

Această condiție specifică a literaturii minorităților naționale mă îndeamnă la o aventură metodică, analiza particulară a canonului literar german din România și cel maghiar din Serbia și Cehoslovacia. Prin adaptarea teoriei canonului literar se poate reconstitui un canon al regionalismului, respectiv al periferiei, conturând totodată și specificul lor. Prin această metodă se creează posibilitatea confruntării dintre diferitele tipuri de canoane literare, și cea a studierii divergențelor și convergențelor existente între canonul național, regional și periferial.

Prin complexitatea lui, canonul transilvan permite lărgirea perspectivei cercetării și includerea altor teorii în afara celor propuse. De exemplu, prin reconstituirea comunității recepționale, publicului literar sunt reconstituibile și acele orizonturi de așteptare care au determinat în mod direct canonizarea literaturii maghiare din Transilvania. În primul rând concepția de izolare a comunităților de recepționare a legalizat statutul minoritar al literaturilor maghiare aflate în afara granițelor Ungariei, contribuind la status quo-ul lor actual. Iar teoria multisistemelor literare dă posibilitatea analizei tendințelor convergente. Începând cu deceniul trei se observă o tendință de unificare în receptarea literaturilor aparținând minorităților naționale. Ele numai sunt tratate izolat, ci în cadrul unui canon literar comun. Această concepție lărgită, care se extinde asupra particularităților se va canoniza abia în deceniul șapte al secolului 20.

În literatura de specialitate nu există încă un reper major în studierea literaturii minorităților naționale prin teoria canoanelor. Istoriile literare apărute se orientează spre marile canoane naționale, care au determinat epoci și orientări întregi în istoria literaturii. Numai literatura de specialitate americană și germană ia în considerare și canoanele mai mici și studiază funcționarea canoanelor la diferite grupări sociale, religioase, etnice și sexuale, care își creează o ideologie proprie. Literatura se încadrează în paradigma acestei ideologii, cititorii își găsesc astfel teme identice grupărilor proprii în operele literare. Mecanismul de funcționare a literaturii minorităților naționale din estul Europei este asemănător cu cel american, însă are și specificul lui. Literatura este parte integrantă unei ideologii defensive, care servește la păstrarea identității naționale. Reflexele lui de autoapărare hiperbolizează anumite aspecte ale canonului, în primul rând formarea identității și păstrarea valorilor naționale. Prin acest aspect

putem percepe de ce este supraapreciat aspectul funcțional al canoanelor studiate și de ce deservește într-un mod indirect obiective practice și concrete. Și canonizatorii acestor literaturi sunt conștienți de faptul că canonul literar determinat de problemele practice ale literaturii pierde din caracterul lui universal și din potențialul lui de generare a valorilor. Din asemenea motive nu s-a înfăptuit canonizarea literaturii maghiare din Cehoslovacia și Serbia și a literaturii germane din România, în deceniile doi și trei ale secolului 20. Acest pericol l-a anticipat Makkai Sandor în literatura maghiară din Transilvania, cerând revizuirea valorilor literare, de fapt recanonizarea literaturii întregi.

Teoriile și metodele aplicate în această lucrare fac posibil ca faptele cunoscute ale istoriei literare să fie analizate într-un alt context și să fie schițate tendințe noi în formarea literaturii minorităților naționale, care se aflau într-un context istoric și politic diferit. Astfel putem urmări cum a determinat procesul canonizării relația culturală și spirituală existentă între literatura națională și cea minoritară, și care sunt acei factori canonici care sunt supraapreciați în cazul literaturii minorităților naționale. În acest context se conturează trei momente heuristice în lucrarea de față: 1) Literaturile minorităților naționale sunt nevoite să înfăptuiască intensiv, într-un singur deceniu propria instituționalizare, la care literaturile naționale aveau la dispoziție un secol întreg. 2) Literaturile studiate întăresc opinia existentă în literatura de specialitate după care nu există comunitate fără canon. 3) Canoanele aparținând literaturilor minorităților naționale sunt structurate după modelul canoanelor naționale și au la bază aceleași elemente structurale: instituțiile, limba și istoria națională, o estetică comună și comunitatea recepțională.

Consider rezultatele lucrării mele ca fiind parțiale și deschise la dialog. Am dorit să arăt că procesul de canonizare în literatura minorităților naționale nu este încheiat, ci se întinde în timp până în zilele noastre. După un trecut de opt decenii, aceste literaturi mai sunt preocupate de crearea instituțiilor, de formarea și de păstrarea identității comunităților recepționale și de apărarea identității naționale.

Structura tezei reflectă într-un fel și metoda mea de lucru: cele două capitole abordează din diferite puncte de vedere literatura minorităților naționale. Primul capitol trece în revistă literatura de specialitate și clarifică terminologia, și totodată este o introducere în teoria canonului literar. Capitolul doi se ocupă de aspectele generale ale canonizării în literatura minorităților naționale, urmărește aspectele canonizării literaturii maghiare din Transilvania, iar cele două subcapitole studiază recanonizarea literaturii în deceniul trei, respectiv problematica comunităților recepționale și a multisistemului literar. Tot acest capitol cuprinde și canonul regional al literaturii germane din Bucovina și Transilvania, și prezintă canonul periferiei și literatura maghiară din Serbia și Cehoslovacia.

Der Kanonisierungsprozess in den Minderheitenliteraturen

(Zusammenfassung)

In dieser Doktorarbeit wird das Kanonisierungsprozess in den ungarischen Minderheitenliteraturen Siebenbürgens, der Tschechoslowakei, Serbiens und in den deutschen Minderheitenliteraturen der Bukowina und Siebenbürgens aus den zweiten und dritten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts untersucht. Die Theorien und Methoden der traditionellen Literaturgeschichte wurden mit der amerikanischen Kanontheorie „angereichert“. Weil nicht alle erwähnten Literaturen einen eigenen literarischen Kanon im traditionellen Sinne des Begriffs zu schaffen fähig waren, muss ich eine Kompromisslösung anwenden. Nur in der ungarischen Minderheitenliteratur Siebenbürgens können wir in dieser Zeitspanne über die vollständige Kanonisierung der Literatur sprechen: es wurde ihr Wertsystem herausgebildet, das Publikum geformt und es wurden ihre Institutionen geschaffen. Die anderen Minderheitenliteraturen befinden sich in einer präkanonischen Lage und sind mit den Teilaspekten des Kanons beschäftigt. Sie haben keine ausreichenden geistigen Reserven, einen die ganze Literatur umfassenden Kanon herauszuarbeiten. Ihre schöpferische Energie wird von den Sorgen um das Schaffen von Institutionen, um das Publikum und die neue politische Lage der Minderheiten aufgezehrt. Die Sorgen des Überlebens erlauben diesen Minderheitenliteraturen nicht, eine dem Transsilvanismus ähnliche Ideologie zu schaffen. Die Notlage dieser Literaturen hat mich zu dem methodischen Versuch angeregt, den Kanon der rumänien-deutschen Literatur und der ungarischen Literaturen aus der Tschechoslowakei und aus Serbien in ihrer Partialität zu studieren. Die betreffende Adaptation der Kanontheorie ermöglicht eine Rekonstruktion des Kanons des Regionalismus und des Randes bei diesen Literaturen. Durch den Vergleich aller dieser Kanontypen kommen die Merkmale der Ähnlichkeiten und der Unterschiedlichkeiten hervor.

Die Vollständigkeit des literarischen Kanons des Transsilvanismus in der ungarischen Literatur Siebenbürgens ermöglicht auch das Studium anderer Aspekte und die Einbeziehung neuerer Theorien in die Untersuchung. Durch die Rekonstruktion der Rezeptionsgruppen der Literatur können jene Erwartungshorizonte der dreißiger Jahre erschlossen werden, die den Kanonisierungsprozess der ungarischen Literatur Siebenbürgens unmittelbar beeinflusst haben. Vor allem die abweichenden Betrachtungsweisen der Rezeptionsgruppen kanonisierten die ungarischen Literaturen der Nachfolgeländer als Minderheitenliteraturen und bestimmten für sie den neuen Status Quo. Im Gegensatz dazu ermöglicht die Theorie der Mehrsystemigkeit die Untersuchung der Integrationstendenzen der Literaturen. So kann man in der Literaturkonzeption der dreißiger Jahre eine neue Bestrebung bemerken: die Minderheitenliteraturen werden nicht mehr isoliert, sondern in einem umfassenden Kanon, d. h. im Rahmen der Nationalliteratur betrachtet. Diese über die Grenzen und über die Teilliteraturen hinausreichende Rezeption vervollständigte sich später in der gesamtungarischen Literaturkonzeption der siebziger Jahre.

In den Literaturgeschichten gibt es kein bedeutendes kanontheoretisches Vorstudium der Minderheitenliteraturen. Die nationalen Literaturgeschichten zählen die größeren Stilrichtungen und schriftstellerischen Bestrebungen auf. Die amerikanische Fachliteratur berücksichtigt auch die kleineren Kanons: die Funktionen des Kanons sind in der literarischen Tätigkeit einiger Gruppen und verschiedener Minderheiten studiert. Unter diesen Gruppen werden ethnische, sexuelle und religiöse Gemeinschaften verstanden, die eine gruppen- und

identitätseigene Ideologie haben. Die Literatur richtet sich dann nach diesem Identitätskanon, der identitätsspezifische Themen darstellt. Die Literaturen der nationalen Minderheiten haben einen ähnlichen Rezeptionsmechanismus, doch mit einem bemerkenswerten Unterschied: die nationalen Minderheiten Südost-Europas haben in ihrer politischen Zwangssituation den eigenen literarischen Kanon als Teil einer Überlebensstrategie aufgenommen. Dieser Verteidigungsreflex ruft jene Aspekte des Kanons hervor, die die Identität einer nationalen Gemeinschaft festigen. So kann Literatur im Dienst des Überlebens stehen. Es ist bekannt, dass der unter dem Einfluss des Alltagslebens sich befindende Kanon vor allem seinen universellen Charakter und seine schöpferische Kraft verliert. Deswegen gibt es zur Zeit keine Kanonisierung der ungarischen Minderheitenliteraturen in der Tschechoslowakei und in Serbien und der deutschen Minderheitenliteraturen in der Bukowina und in Siebenbürgen. Das hat Makkai Sándor, der Kanonschöpfer der ungarischen Literatur Siebenbürgens rechtzeitig bemerkt, und fördert er die Revision des Transsilvanismus, d. h. die Rekanonisierung der Literatur.

Die in dieser Doktorarbeit verwendeten Theorien und Methoden ermöglichen es, die schon bekannten Tatsachen der Literaturgeschichte in neuere Kontexte zu stellen, und einige bis jetzt wenig untersuchte Aspekte und Tendenzen in der Herausbildung des Bewusstseins der Minderheiten zu skizzieren. So kann verfolgt werden, wie sich die Minderheitenliteraturen unter verschiedenen geschichtlichen und politischen Bedingungen kanonisiert haben, wie diese Kanonisierung durch die Beziehungen zwischen der Binnenliteratur und Aussenliteraturen beeinflusst wurde, oder welches die Faktoren der Kanonisierung sind, die für die Minderheitenliteraturen einen hohen Wert besitzen. In dieser Hinsicht versucht meine Doktorarbeit drei heuristische Voraussetzungen zu setzen: 1. Die Minderheitenliteraturen müssen intensiver (in zwei Jahrzehnten) die Kanonisierung verwirklichen, zu der vorher die Nationalliteraturen ein ganzes Jahrhundert gebraucht haben. 2. Die von mir studierten Minderheitenliteraturen bestätigen die Hauptschlussfolgerung der Fachliteratur: keine Gemeinschaft existiert ohne Kanon. 3. Der Kanon der Minderheiten strukturiert sich anhand der großen Kanons der Literaturgeschichte. Auch sie verfügen über die wichtigsten Teile des Kanons: das Publikum, die eigene Ästhetik, die Institutionen, die Sprache und die Geschichte.

Die wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Doktorarbeit sind partiell und offen zum Dialog. Ich versuchte Fragen zu stellen und Fragen zu beantworten. Ich möchte darauf hinweisen, dass die Kanonisierung der Minderheitenliteraturen kein beendetes Prozess ist, sie dauert auch in unserer Zeit noch an. Die Minderheitenliteraturen sind noch heute mit der Schaffung von Institutionen beschäftigt, mit dem Finden eines Publikums und mit der Bewahrung der Sprache und der Kultur.

Diese Doktorarbeit ist methodisch strukturiert, und ihre zwei Teile stellen die Kanonisierung der Minderheitenliteraturen aus verschiedenen Aspekten dar. Der erste Teil schaut die wichtigste ungarische und deutsche Fachliteratur durch und versucht eine kleine Begriffserklärung zu geben, und enthält eine Einführung in die Kanontheorie. Der zweite Teil erörtert die Hauptaspekte der Kanonisierung in den Minderheitenliteraturen, insbesondere die Rolle des Publikums, der Ästhetik, der Geschichtlichkeit und der Institutionen. Dieser Teil untersucht den Kanon der ungarischen Minderheitenliteratur Siebenbürgens und des Regionalismus in der deutschen Minderheitenliteraturen Rumäniens: Bukowina und Siebenbürgen. Diesem Teil gehört der Kanon des Randes der ungarischen Literatur aus der Tschechoslowakei und aus Serbien.